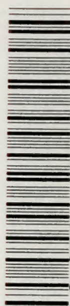
3 1761 05345030 0

ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 71

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ДВЕ ГРАФИЧНЕ ТАБЛИЦЕ

У БЕОГРАДУ 1890

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 71

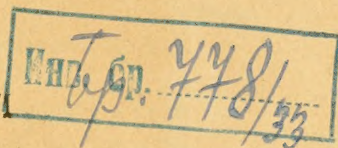

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ДВЕ ГРАФИЧНЕ ТАБЛИЦЕ

У БЕОГРАДУ 1890

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

ПРЕГЛЕД.

ЕНГЛЕСКА, ФРАНЦУСКА И СРПСКА ПОРОТА.

НАПИСАО

Ј. Ђ. Авакумовић.

II. Ново суђење после поротне пресуде.

(СВРШЕТАК)

После те претходне напомене о постанку и развитку овог правног средства за отклоњење неправедних осуда, сад ћемо да пређемо на поједине случајеве, у којима француски казнени поступак допушта ново суђење у корист каког осуђеника.

Тако:

1., Кад би биле две једна другој супротне осуде.

То је први случај новог суђења у корист каквог осуђеника.

Такав случај био би онда, кад би се стекло ово двоје:

1., Кад би извршном пресудом већ било осуђено једно лице за какво кажњиво дело, а опет другом пресудом било би осуђено друго лице за исто кажњиво дело; и поред тога.

2., Кад те две осуде једна поред друге не би могле опстати, већ кад би једна од њих искључивала казнену одговорност једног од осуђеника, а то је, кад један од осуђеника мора бити невин.

То, разуме се, може да буде само у оним случајевима, где би било доказано, да је био само **један главни** кривац, а међу тим би **два** лица била осуђена као главни и **засебни** кривци, а не као **саучесници**. На против где би био последњи случај, ту не би било места том новом суђењу, јер саучесника наравно да мора бити више, па по томе и осуда једног не претпоставља невиност другог.

Ну у свакоме случају не допушта се тек тако лако ново суђење због тога узрока. Да би се оно допустило потребно је, да је као несумњиво утврђено ово:

а., Да нема никакве могућности да су **оба** осуђеника криви за једно исто дело;

б., Да су оба осуђеника осуђени **разним** пресудама, а не једном истом пресудом; и

в., Да из **осуде једнога** већ сама по себи потиче **невиност другога** осуђеника.

То су услови, због којих се у Француској допушта ново суђење у корист каквог осуђеника.

Неће бити сувишно да тај први случај новог суђења у корист осуђеника објаснимо примерима из француске практике.

Тако су француски судови допуштали такво ново суђење у оваквим случајевима:

1. Где су, разним пресудама, **тројица** били осуђени као главни кривци за једно кажњиво дело, а међу тим је било доказано, да их није било више од **двојице**;

2. Где су **двојица**, опет засебним пресудама, били осуђени за једну исту крађу, а међу тим је доказано, да је крађу учинило само **једно** лице без саучесника;

3. Где је **пет** лица било осуђено, трима разним пресудама, за један исти покушај крађе; а међу тим је било доказано, да су тај покушај извршила само **четворица**;

4. Где су двојица била осуђена, двема пресудама, сваки као једини и главни кривац за обрањење из пушке; а међу тим би било доказано, да је рана произведена само једним пуцањем из пушке;

5. Где су две пресуде осудиле два лица под једним именом, а међу тим би се доказало, да је извршено само једно једино кажњиво дело и само од једног лица; и најпосле

6. Где су два разна лица двема пресудама била осуђена за једно исто убиство; а међу тим би се доказало, да је убиство извршило само једно лице.

Таквих случајева било је код француских судова, и они су тада допуштали ново суђење.

Међу тим да би се боље разумело то питање неће бити сувишно да наведемо и неке противне случајеве, у којима Французи нису допуштали ново суђење. То су били:

а, У двема разним пресудама била су осуђена четворица као извршиоци једне исте крађе, па после се доказивало, да их је било само тројица, али се то није могло доказати и за то одбило ново суђење; и

б, У једном случају, где је једном пресудом било осуђено једно лице, да је извршило крађу у друштву са још некима, није допуштено ново суђење, и ако је другом пресудом осуђено за исту крађу друго лице, јер у тој другој пресуди није било констатовано, да крадљивац није имао другога саучесника у крађи.

После тих примера о новом суђењу у тим случајима, обратићемо пажњу само још на неколико питања о овом питању.

Прво од тих питања јест ово: да ли се, из горњих узрока, може допустити ново суђење и онда, кад би један од осуђеника био осуђен in contumatiam (као одбегли или одсутан).

У том питању мора се разликовати ово двоје:

1*

а., Кад би се побијањем осуде in contumatiam хтела доказати невиност онога, који је био осуђен, а по учињеној одбрани пред судом могло би се доказати да је невин, и

б., Ако би се таквом (последњом) пресудом, без личне одбране осуђеникове, хтела доказати невиност онога, који би био осуђен in contumatiam.

У првом од та два случаја, француски казнени поступак допушта ново суђење.

Ну, у оном другом случају Французи не допуштају ново суђење. Они веле, да осуђеник in contumatiam има, и без новог суђења, подесно средство да отклони неправедну осуду: он може да представе суду и искаже своју одбрану. А докле год то може бити, дотле и не треба да буде места новом суђењу онако, како се оно овде представља. Само онда, кад се већ више не може осуда in contumatiam оборити путем жалбе, треба да има места новом суђењу.

Толико ће бити доста о том првом питању. А сад да пређемо на друго.

Друго је питање у овоме:

Да ли има места новом суђењу на случај да су осуђеници помрли, или да је умрьо бар један од њих?

Било је у Француској мишљења, да не би требало зати ново суђење на случај, да је ко од осуђеника умрьо. Такво мишљење бране обично тиме, што у случају осуђеничке смрти пре новог суђења, не може на том суђењу да буде и сам пређашњи осуђеник; а без тог присуства не може, веле, да се докаже његова невиност. То нарочито важи за случај, ако су већ помрли сви осуђеници.

Ну међу тим други мисле, да и у случају осуђеникове смрти, опет треба допустити ново суђење, само ако би било осталих услова за то. Важно је, веле ови, свакако да се скине прља са успомене осуђеникове. Нарочито по-

родица осуђеникова има интереса, да се докаже невиност осуђеникова колико због угледа свог имена, толико и због могућих накнада и трошкова, од чега би она могла да буде поштеђена, кад би се доказало, да је њен члан невино био осуђен (1).

Ми се слажемо с овим другим мишљењем, јер је за породицу каквог осуђеника на сваки начин врло важно, да ли ће носити окаљано или чисто име, као и да ли ће се ослободити плаћања или не.

2. Кад би се доказало, да је живо оно лице, због чијег је замишљеног убијства неко већ био осуђен.

То је случај, у коме Французи допуштају ново суђење, па ма да би ранији осуђеник већ био и умрьо.

То може да се деси само код осуде за убијство. То бива, на прилику, кад би ко био осуђен да је убио неког човека, за кога би се држало да је мртав, а међу тим би се доцније тај човек јавио као жив. Тада се допушта ново суђење у корист осуђеника одмах и без великих тегоба. Чим би се доказала идентичност личности, која је сматрана као убијена с оном, која би се појавила, одмах би се допустило ново суђење, те да би се њиме дало задовољење ранијем невином осуђенику.

Па ако би осуђеник још био жив, он би се одмах пуштао као невин, чим би се то доказало. А ако би он већ био мртав, онда му се по француском казненом праву поставља старалац (curator), с којим се врши ново извиђање у место умрлог осуђеника; за тим се изриче пресуда. По што се тим новим извиђајем докаже невиност пређашњег осуђеника, пресуда гласи, како се скида прља са успомене покојног осуђеника.

---

(1) За све довде види Hélie речене књ. IX., стр. 520—525.

То је опште мишљење у Француза за такве случајеве [1].

3. Кад би ко био осуђен по лажним сведоџбама или документима.

То је трећи услов новог суђења по француском казненом поступку.

Ново суђење због лажне сведоџбе може се тражити само онда, кад би извршном пресудом већ било доказано, да је какав сведок у првом казненом процесу сведочио лажно. Тек кад би сведок био коначно осуђен за своју пређашњу лажну сведочбу, допушта се ново суђење.

Услови за ново суђење у таквом случају код Француза ово су:

а., Да се тек после извршне прве пресуде сазнало, да је сведок лажно сведочио. Тај се услов тражи с тога, што кад би се о том лажном сведочењу сазнало још пре изречене прве пресуде, онда су поротници и судије већ морали имати у виду тај факат при првашњем суђењу, те по томе не би било разлога дати ново суђење на том основу, који су поротници и судије ценили, па га само нису уважили.

б., Да је лажни сведок већ осуђен за своју лажну сведоџбу против осуђеника. При томе не прави никакву разлику, да ли је таквог лажног сведока употребио тужилац или оптуженик. Доста је само то, да је сведок лажно сведочио против осуђеника.

Где би било тих услова, ту се по француском казненом поступку допушта ново суђење у корист осуђеника. Дело се онда на ново износи пред поротни суд, и овај, по претходном потпуном извиђају, суди по ново пређашњем осуђенику. Ну лажан сведок нема приступа на том новом извиђању и претресу пред поротним судом. Само се износи

(1) Hélie, реч. књ. IX. страна 525--527

пред пороту пресуда о осуди лажног сведока, и према томе и осталом извиђеном стању стари порота онда одлучује.

Неће бити сувишно, да овде нарочито поменемо, како француско казнено право не допушта тражење новог суђења на основу лажне сведоџбе, после смрти тог лажног сведока. Такво начело француског права има свој основ у томе, што умрли сведок не може да се брани пред судом, да доказује истинитост своје сведоџбе, ако би при њој остао. А тек само после такве одбране, могло би се с поузданошћу тврдити, да ли је каква сведоџба лажна или не.

Исто тако не допуштају ново суђење Французи ни на томе основу, што би осуђеник доказивао, да су у пређашњем процесу употребљени какви лажни документи, или да су само противно тумачени. Тај основ за ново суђење они не допуштају с тога, што код усменог суђења, као што је у Француској, у коме обе стране дебатују о сваком изнесеном доказу, таква документа не могу на резултат суђења ни да утичу толико, колико могу лажне сведоџбе. ([1])

Ма да високо ценимо аукторитет француских правника, који заступају такво мишљење о недопуштању новог суђења на основу пређашње употребе лажних докумената или њиховог неверног тумачења, ми опет држимо, да би и у таквим случајевима требало допустити ново суђење у корист осуђеника. Ну наравно да не мислимо, да би ново суђење на том основу требало допуштати тек лако. На против ми држимо, да би то требало допустити само онде, где би се очито доказало, да су пређашња документа била лажна или неверно тумачена, као и да је то утицало на пређашњу осуду. Али кад би

([1]) Hélie, књ. IX, 527—429.

тако било, ми не знамо каква би то била правда, која и поред тога не би допустила ново суђење у корист онога, за кога би било јасно, да је осуђен на основу лажних докумената или њихове неверне примене.

4. Поступак при тражби новог суђења у корист осуђеника.

Ново суђење у корист каквог осуђеника може да се допусти само кад би то покренуо министар правде. А овај би могао то да ради или сам по званичној дужности, или по молби каквог интересованог лица, или и самог државног тужиоца.

Кад би министар правде држао, да би било законских основа за ново суђење, он онда овлашћује главног државног тужиоца код касационог суда, да ствар изнесе на решење касационом суду. Па овај онда доноси одлуку: да ли има места новом суђењу или нема. Ако би касациони суд нашао, да има места новом суђењу, онда би прва последица такве одлуке била то: да се обустави извршење прве осуде, ако још не би било отпочето или свршено.

Ну ако би осуђеник осуду већ издржао, питање је, да ли би и онда било места, а нарочито да ли би било и практичног резултата, да се допусти ново суђење?

Французи држе, да издржана казна не смета ништа допуштању новог суђења. А такво мишљење о томе са свим је коректно. И ако је осуђеник издржао већ казну; и ако се оно, што је он тиме већ претрпео, више не би могло поправити, опет осуђеник има великих разлога, да са себе скине ону прљу пређашње осуде. Пре свега он може новим суђењем морално много да добије: може свој углед и карактер да васпостави у пређашње стање, које је било пре осуде. А поврх тога, с доказаном својом невиношћу у новом суђењу, осуђеник би могао да се ослободи оних рђавих последица,

које би биле везане с ранијом осудом, као на прилику: губитка грађанске части, полицијског надзора и слично.

То је, у главном, поступак при тражењу новог суђења у оваквим случајима. Па кад би се то већ допустило, онда би настало редовно извиђање и суђење, као што је било и први пут (1).

Сад да видимо последњу могућност о тражењу новог суђења, а то је:

Б., Кад би оптуженик раније био ослобођен.

То је питање врло важно у казненом праву. С тога ћемо овде мало да се удалимо од строгог предмета ове расправе, то јест хоћемо коју реч да проговоримо и о римском праву у томе.

Још код старих Римљана важило је начело: да нико не може за једну исту ствар два пут да одговара пред казненим судом. Ако би ко по други пут био суђен, он би имао права да одбије ту другу тужбу већ и само на том основу, што је већ једном за исто дело судом био ослобођен. Римљани су за такву одбрану имали ову начелну изреку: „non bis in idem“ [не два пут за једно исто дело] (2).

То начело римског права прешло је било најпре у старо француско право, а доцније и у садањи француски казнени поступак и казнени закон. По томе као опште начело у француском казненом праву важи данас ово: „кога би поротни суд једном, законим путем ослободио, тај не може на ново бити оптужен за исто дело.“

Из тог начела потиче ово двоје:

---

(1) Hélie, књ. IX, стр. 529—530.

(2) Héile књ. III стр. 526.

1., Свака ослобођавна, извршна пресуда стоји као стална и насавладљива препрека за ново оптужење због истог дела према истом оптуженику.

2., Одбрану с тим средством може оптуженик да употреби, у свако доба у новом казненом процесу. Шта више тужан је и сам суд, и по званичној дужности, на том основу да одбије нову оптужбу, кад год би нашао да има услова за то (¹).

Ну и ако смо тиме начелно казали одредбе француског казненог права о томе, опет бисмо били непотпуни у обради предмета, кад не бисмо ближе показали услове, који се траже за одбрану „суђеном стварју“ или као што Французи веле „chose jugée“.

Таквих услова има три:

I., Први услов за одбрану са „суђеном стварју“ јесте то: да има раније одлуке судске.

А да би се могло у појединим случају узети, да има тог првог услова, потребно је ово четворо:

1., Да ранија одлука има карактер суђења.

2., Да се по тој одлуци може извршити нека казна.

3., Да је изречена о главним предмету; и најпосле

4., Да је одлуку изрекла надлежна судска власт.

Држећи се тих услова, француски касациони суд изрекао је био у једној прилици, да сам акат о поравнању [illegible] пред полицијским судом због увреде, нема оног утицаја „суђене ствари“, јер против тога још може да буде жалбе од стране државног тужиоца.

А исто тако, у другој прилици, касациони суд био је одлучио, да дисциплинарна осуда каквог чиновника због службене кривице, не може да спречи приватног ту-

(¹) Hélie, књ. III стр. 534—539, и 634
Riener, реч. књ. II, стр. 210.

жиоца у његовом праву оптужбе против тог чиновника за исто дело као грађанско, пред надлежним судом онако, као што би могао тужити и сваког другог грађанина.

Толико о оном првом услову у облику 1..

Сад да видимо, како се разуме оно што смо казали под 2., као онај други захтев првог услова.

„Суђеном стварју“ може се даље бранити само онај, који би ранијом судском пресудом био осуђен на какву казну; али не и онај, за кога би какав засебни суд само изрекао, да је одговоран и да би га требало дати суду, да му тек он изрече казну, па ако то није извршено.

Да објаснимо то примером из француске практике.

Неколико лица било је, од стране засебног царинског суда због уношења забрањене робе, оглашено за криве, да су помоћу лажних декларација уносили забрањену робу. Доносећи такву одлуку, суд је у једно решио: да се оптуженици предаду надлежном поправном суду, те да им он изрече казну, а сам није изрекао ту казну. Кад су оптуженици били предани поправном суду, они су се бранили, да је о њиховој кривици једном већ суђено пред оним засебним судом, па да им се не може тада по други пут судити. Ну касациони суд није им уважио ту одбрану, јер оном првом пресудом засебног царинског суда, није оптуженицима, који су оглашени за криве, у једно била и казна изречена.

Мислимо, да смо тим примером објаснили, шта Французи разуму под оним изразом: да се по првој одлуци може да изврши каква казна.

С тога ћемо да пређемо на тачку 3.,

По тој тачци одбрана „суђеном стварју“ може се усвојити само онде где је суд раније пресудио о главном предмету оптужбе. На против кад би било раније одлуке

само о каквом споредном питању у тој оптужби, онда се та одбрана не сме уважити.

У ред таквих споредних решења долази:

а. Одлука о каквом вештачком увиђају;

б. Одлука о одлагању суђења до расправе каквог претходног питања;

в. Одлука да би претходно требало тражити од надлежне власти допуштење за суђење у оним случајима где би то по закону било потребно; и најпосле

г. Одлука, да не би било места даљем суђењу с тога, што не би било тужбе приватног лица у оним случајима, у којима извиђање и суђење не може да буде без тужбе тог лица.

То су све случајеви расправе само претходних и споредних питања, а не и главне ствари. С тога се, у случају доцнијег суђења, оптуженик не би могао бранити, да му је једном већ било суђено, па по томе и да не би могло бити новог суђења.

Најпосле четврто, да би се могла примити одбрана раније „суђене ствари“ потребно је, да је пређашњу одлуку изрекао надлежан суд и по закону састављен.

То је тако природно правило, да готово изгледа немогућ изузетак од тога. А међу тим код Француза опет има у томе ова три изузетка:

а. И кад суд не би био са свим по закону како треба састављен, опет би се оптуженик могао бранити, да је ствар једном суђена, само ако нико није у своје време употребио правно средство против пресуде тог суда.

б. Исто тако била би допуштена одбрана „суђеном ствари“ и онда, кад би оптуженика раније ослободио и ненадлежан суд по личности, само ако би по предмету у опште био надлежан. Тако би било, кад би на прилику војни суд ослободио невојника; или и противно кад би

неког ослободио суд за преступе, а требало би о том делу да суди суд за злочине; и

в. Повреда законе форме при ранијем суђењу такође не смета одбрани, да је ствар једном већ суђена, само ако против те повреде није било жалбе у своје време, или је била одбијена.

На кратко говорећи, оптуженику је, по француском праву, допуштено бранити се, да је ствар раније већ суђена и онда, кад би суд био незаконо састављен; или кад би ранију пресуду изрекао какав специјално ненадлежан суд; или најпосле кад би пресуда била изречена противно извесним законим одредбама([1]), наравно све под горњим условима.

Довде смо изложили стање ствари по француском казненом праву. Али одмах морамо додати, да се ми не слажемо потпуно са тим изузетцима. Ми држимо да не би требало допустити одбрану да је једном већ суђено, увек кад би суд био незаконо састављен. А још више то држимо, ако би судио ненадлежан суд. Тако држимо с тога, што је правилније и практичније, да се против тога употреби право одбране у првом суђењу, а не да се оставља тек за друго, ново суђење. Кад би се то допустило, значило би увек готово доводити у питање важност првог суђења, јер би вешт бранилац увек ту одбрану оставио, да је употреби онда, кад види да је његов клијенат осуђен. Међу тим и кад не би било ових мâна у пређашњем суђењу, али кад би било какве повреде суштаствене формалности, и ми се слажемо да би требало тада допустити ново суђење.

Додаћемо још, да би се још и могла одобрити, по француском закону, она сва три изузетка, јер Французи код

([1]) Hélie, књ. III, стр. 542—556.

свакога суда имају државног тужиоца, па ако он не би за времена протестовао против какве од горепоменутих мана, могло би значити, да је држава на то пристала. Али на сваки начин то не би имало оправдања и у оним државама, где нема код сваког суда државних тужилаца, и по томе где је лако могуће да се повреде државна права и интереси, и без знања њеног заступника. Тако би ово нарочито могло да буде и опасно и штетно код нас, кад би се допустила одбрана „суђене ствари“ због пресуде ненадлежног војног суда, јер наши војни судови немају државне тужиоце.

Толико ће бити доста за правилно разумевање оног првог услова о одбрани, да је ствар једном већ суђена.

II. Као други услов за одбрану, да је ствар већ суђена јест то: да се ранија пресуда не може уништити путем жалбе.

Докле год се пресуда може да измени поводом жалбе, дотле она не може да послужи као основица за одбрану, да је ствар раније суђена.

То је правило код Француза опште признато, и у осталом, то је врло лако и појмити.

Овде једину тегобу прави то питање, како би у томе требало сматрати првашњу пресуду, која би била изречена без оптуженика, in contumatiam.

Такве пресуде имају карактер више привремени; оне саме по себи не вреде, чим би оптуженик дошао и затражио ново суђење. С тога оне обично не могу да послуже као одбрана, да је ствар једном већ суђена.

Ну опет и то није увек. На против, кад је оптуженик био ослобођен, онда и пресуда in contumatiam може да послужи као одбрана да је ствар већ суђена. То је код Француза усвојено по члановима: 360 и 476 казненог поступка.

Сем тога овде је важно и ово питање: кад би ко in contumatiam био суђен за више кажњивих дела, па би за нека био осуђен, а за нека ослобођен, — да ли би онда таква ослобођавна пресуда могла у толико послужити, за одбрану, да је ствар једном суђена.

То питање француски касац. суд расправио је у више прилика у корист оптуженика, то јест да би се он тада могао послужити том одбраном.

А такво мишљење заступају и француски уважени теоретичари, као што је несумњиво познати писац Хели ([1]).

III. Најпосле као трећи услов „суђене ствари" тражи се јединство дела.

Само кад би ко био оптужен за оно исто дело, за које је раније већ био ослобођен, може се бранити, да је ствар једном већ суђена, те с тога да не мора по други пут пред судовима одговарати за исто дело.

То је са свим признато начело код Француза.

Што више с применом тог начела иде се тако далеко:

а., Да не мора да буде један исти тужилац у оба казнена процеса; а исто тако

б., Да није потребно, ни да је један исти оптуженик.

Она прва поставка путна је с тога, што код Француза у сваком казненом процесу тужбу подноси државни тужилац колико у интересу приватног тужиоца, толико и у интересу државе. А таква улога државног тужиоца мора да буде узрок, да пређашњи процес треба сматрати као вођен и свршен према свима, које је државни тужи-

([1]) Hélie, књ. III, стр. 556—559.

лац представљао. Ту прву поставку у осталом, врло је лако и појмити.

Ну мало је теже с појимањем оне друге поставке. Она је истина само под извесним ограничењем. Да објаснимо то примером. Тако кад би главни кривац био ослобођен по тужби за какво кажњиво дело, то може да послужи и његовим саучесницима за одбрану „суђене ствари“, али наравно тек под неким условима. То би могло да буде само онда, ако су и њихови положаји и одбране истоветни. На против, ако би главни кривац био ослобођен због каквих личних узрока, онда то не би могло користити и његовом саучеснику; овај се не би могао бранити, да је „ствар суђена“. На прилику кад би главни кривац био ослобођен због своје младости, која искључује радњу с разбором; или због сродства с повређеним или оштећеним; или најпосле због својега идиотизма (умне неразвијености) или лудила, као и у опште неурачунљивог стања, — у свима тим и сличним случајима те личне особине главног кривца не могу користовати и саучеснику.

А исто тако не може се саучесник бранити, да је „ствар суђена“ ни тада, кад би други саучесник раније био ослобођен само због непотпуних доказа.

Ну кад би више оптуженика имало једну исту одбрану, па би један раније по том основу био ослобођен, онда има случајева, кад би се могли да бране „суђеном стварју“ и они, који нису били оптужени у ранијем процесу. То би им било допуштено увек онда, кад би у ранијој пресуди било исказано: да нема кажњивог дела или да дело није по закону кажњиво. То је са свим природно; јер кад би једном било констатовано, да нема судски кажњивог дела, онда не би било смисла да ма ко више за то одговара казненим путем.

Као што видимо из овога, што довде рекосмо, за употребу одбране „суђеном стварју“ потребно је само једно исто дело, а не и једне исте партаје [тужилац и оптуженик].

Ну, колико је год лако поставити то начело, толико је исто тешко њега практички применити.

Ту одмах излази тешто питање, шта је то: „једно исто дело.“

Да ли се ту разуму на прилику и они случајеви, где би за једно дело каквим општим смером било везано и друго самостално дело?

Опште је правило, да у таквом случају ослобођење за једно дело не може да послужи као одбрана „суђене ствари“ и за друго дело.

Тако, на прилику, неко би могао бити ослобођен за лажно банкротство, па опет да може да буде оптужен за просто банкротство, што обоје постају из једне исте радње.

Или неко би могао да буде ослобођен по тужби да је бунио војнике, што то не би било доказано, па опет да буде оптужен за позивање војника просто да одбегну испод барјака, и кад би то обоје произилазило од једне исте радње.

То је с тога, што су то све кривице самосталне, које могу да потеку и из једног истог дела, једна без друге.

А на против, кад би једно кажњиво дело имало својих више узгредних кажњивих радња, — онда већ ослобођењем за главно кажњиво дело престаје могућност суђења и за друга споредна дела.

Тако ко би био ослобођен по оптужењу за крађу, тај не би могао бити накнадно тужен за повреду туђих ствари обијањем, које је имало послужити као средство за крађу.

Или кад би какав чиновник, који је вршио продају вредности, био оптужен да је начинио лажан протоко у намери утаје, па би по оптужби за лажан протоко био ослобођен, онда он не би могао бити по ново тужен за утају.

Или кад би ко био оптужен, па ослобођен за кријумчарење помоћу лажног записа, онда не би могао на ново бити оптужен само за прављење лажног записа.

У свима таквим случајевима француски касациони суд допуштао је одбрану, да је ствар једном већ суђена, примењујући у томе познато начело још римског права: „non bis in idem.“ (¹)

IV.

И ако смо до сад доста опширно говорили о том предмету, опет би нам говор био непотпун, кад не бисмо нарочито још проговорили и о томе: да ли би била допуштена нова оптужба за једно исто дело само због промењене квалификације дела?

С тога ћемо то сад да урадимо.

То ћемо најбоље објаснити примерима; за то ћемо се њима и да послужимо.

Тако, на прилику, кад би неко био оптужен и ослобођен од стране пороте за намерно убиство, питање је: да ли би могао за то исто дело бити тужен пред поправним судом за нехатно убиство?

Или, кад би неко био тужен, па ослобођен, да је хтео отровати какву женску, давши јој какво средство за то, — да ли би могао за исто дело бити оптужен као прост проузроковач побацивања детета, ако је женска тим поводом побацила?

(¹) Hélie, кн. III. стр. 569—594.

Или, најпосле, кад би неко био оптужен, па поротом ослобођен због повреде невиности код какве женске, да ли би он после за исто дело могао бити оптужен код примирног суда само за повреду морала?

Има мишљења код Француза, да би у свима таквим и сличним случајевима ослобођеник могао да буде по ново оптужен за исто дело и под самом променом квалификације. И француски касациони суд исказао је у више прилика такво мишљење.

Ну међу тим било је и противних одлука у француском касационом суду.

А тако исто има и научника који мисле, да због промене квалификације не може бити по ново за једно исто дело оптужен онај, који би за то дело раније био већ ослобођен. Међу ове долази нарочито познати француски научник и велики аукторитет у казненом праву Хели. За потврду таквог својег мишљења овај наводи више разлога. Тако он, пре свега, вели, да би било врло чудно, кад би оптуженика један суд ослободио, а међу тим кад би он опет за исто дело морао ићи још пред какав други суд. То друго суђење значило би, вели Хели, у неку руку протест против првог суђења. То би, говори даље Хели, било уништавање поротске пресуде посредним путем. Најпосле било би, вели, непутно и опасно, кад би државном тужиоцу тим начином било допуштено једног оптуженика за једно исто дело водити од једног суда до другога; час под оптужбом за злочин пред пороту; а час опет под оптужбом за преступ пред поправни суд; или најпосле и пред полицијски суд за иступ, те на тај начин управ тражити суд, који ће оптуженика да осуди.

Све то колико је с једне стране опасно за оптуженике, толико је, с друге стране, још и сувишно. Председник поротног суда дужан је на сваки начин поротницима

да обрати пажњу и на разне квалификације дела, и по томе о свима тим квалификацијама може и поротни суд одмах да искаже своју одлуку (1).

Ми се слажемо с тим мишљењем Хелијевим, јер би било и не право и опасно [за оптуженика] изводити га сад пред један, сад пред други суд. И то обоје важило би нарочито онда, кад би оптуженик био у притвору. Јер ма да би он и у другом суђењу био ослобођен, свакојако њему нико не би могао накнадити оне патње, које су природно везане са сваким притвором, као и изласком пред казнени суд у опште.

Мислимо да смо до сад доста објаснили: кад се и под каквим условима може употребити од стране оптуженика одбрана, да је ствар већ суђена. За то ћемо се сада дотаћи само још једног питања, а то је:

V. Да ли би и без одбране оптуженикове суд могао и сам, по званичној дужности, да не допусти ново суђење због „суђене ствари“?

Французи у опште изричу као правило: да оптуженик може у свако доба, а и суд сам по званичној дужности, да сузбије ново суђење за то, што би раније било суђено о истој ствари, па би оптуженик био ослобођен.

Они у примени тог начела иду тако далеко, да то допуштају државном тужиоцу или суду и онда, кад би се оптуженик изреком изјаснио, да неће да се користи тиме.

Неће бити сувишно да наведемо један пример из француске практике, у коме је њихов касациони суд применио то начело, и ако се оптуженик није позивао на то.

Неки Јован Рива био је оптужен за покушај убиства, па ослобођен од стране суда године 1806. Државни тужилац код другог суда, не знајући за ту ранију судску

1 Hélie, књ. III, стр. 959—616.

пресуду, тужио је доцније истог Јована суду опет за покушај убијства. Оптуженик се није хтео бранити, да је ствар једном већ била суђена. Шта више није хтео ни жалбу да изјави против пресуде, којом је, у овом другом суђењу, био осуђен за исти покушај убијства на две године затвора. Ну кад је, по жалби државног тужиоца, дело послато било касационом суду, овај је уништио ту осуду с тога, што се, вели, из акта уверио, да је осуђеник за исти покушај убијства већ био ослобођен другим судом, те по томе није могао бити по ново суђен за исто дело, кад није било иначе услова за ново суђење ([1]).

Ми се слажемо с тим правцем француског касационог суда, јер то одговара вишој идеји правде, по којој нико не треба невино што да трпи, кад је за исто дело једном већ уредно ослобођен.

Тиме ћемо да завршимо говор о начелима француског права односно тог важног питања; а уједно ћемо да пређемо на даљи одељак ове расправе.

III. У Србији.

Наш поротни закон нема никаквих засебних одредаба о новом суђењу, било на штету, било у корист оптуженика. Он о томе ћути савршено.

Ну преварио би се, који би из тога хтео извести, да у нас не би могло бити новог суђења у оптужењима, о којима је судио поротни суд.

На против, има један члан у нашем поротном закону, из кога се то даде извести. То је члан 56. У њему се вели, да и о поротним суђењима вреди све оно, што је прописано општим казненим поступком,

[1]) Hélie, књ. III. стр. 539—540.

само ако није у поротном закону нарочито другачије прописано. Међу тим, општи казнени поступак допушта ново суђење у казненим оптужењима. По томе дакле и у поротним оптужењима може и код нас да буде новог суђења онако, како одређује казнени поступак у опште, јер поротни закон нема засебних одредаба о томе.

Према таквом стању ствари, ми ћемо, држећи се одредаба нашег казненог поступка, описати кад и како може код нас да буде новог суђења због дела, о којима би већ био судио поротни суд. То ћемо урадити оним истим редом, којим смо се послужили при говору о новом суђењу код Енглеза и Француза у тим оптужењима.

А. Ново суђење, кад би неко ранијом пресудом био осуђен и то:

I. На штету осуђеника.

Наш казнени поступак врло је штедљив у давању новог суђења на штету каквог осуђеника.

Он то допушта само у једном једином случају, а то је: кад би ранијом пресудом дело било квалификовано као иступ или преступ, а оно би међу тим било злочин, за који би било одређено најмање три године робије. Па и у таквом случају наш закон не допушта то ново суђење тек онако лако; на против он допушта примену тога само онда, кад би онаква прва погрешна квалификација имала основа ма у једном од ових узрока:

а., Лажној сведоџби; лажној исправи или каквом другом лажном документу;

б., Подмићењу истражног судије; државног тужиоца или судије у опште; и

в., У ма каквом кажњивом делу од стране осуђеника или кога другог.

Ако не би било ма кога од тих узрока, код нас не би могло бити новог суђења на штету каквог осуђеника.

Па и кад би било кога од тих услова за ново суђење, опет се оптуженику, ако би у новом суђењу био осуђен за строжију квалификацију дела, мора на олакшање да урачуна она казна, коју је издржао по ранијој, блажијој, осуди.

Такав правац нашег казненог поступка, који одговара основима правде, начелно узимајући, само се може одобрити.

А сем тога мора се као путно признати и то, што наш казнени поступак одређује, да се на штету осуђеника ново суђење може тражити само један пут.

Најпосле похвално је у нашем казненом поступку и то, што застарелост искључује могућност новог суђења; као и што се та застарелост редовно рачуна од учињеног кажњивог дела; а само у једном случају од изречене пресуде. То последње јесте онда, кад је сам оптуженик суделовао на томе, што је ослобођен на основу какве неистине или кажњивости у првом суђењу ([1]).

Ну најважнија је она одредба нашег казненог поступка, која вели да новом суђењу на штету осуђеника нема места ни онда, кад би после прве пресуде настали какви законити основи, који би искључивали кажњивост ([2]).

Ма да се ми начелно савршено слажемо с тим правцем нашег казненог поступка о новом суђењу на штету осуђеника, опет не смемо пропустити, а да не обратимо пажњу и на опасност, која из таквог правца потиче према нашим засебним приликама. У нас је полицијска власт иследна за сва кажњива дела, а у исто време и суд за иступе. Имајући ту двојаку улогу, наш полицијски

([1]) § 339. каз. пост, у вези са 335. а,, истог закона.

([2]) За све види §§ 337 одељак први и трећи; и 338 и 339 нашег казненог поступка.

чиновник могао би веког да осуди за иступ и онде, где би по закону био преступ или злочин. Па ако у таквом полицијском суђењу не би било ни једног од она три напред поменута узрока; ако злочин, који би полицијски чиновник погрешно квалификовао као иступ, не би доносио казну бар три године робије, — онда се у нас не би могла новим суђењем поправити она погрешка полицијског чиновника. То је код нас у толико опасније, што против полицијске осуде за иступ нема право жалбе ни приватан тужилац, нити опет тамо има каквог државног тужиоца, који би бар у име државе могао код више власти за времена тражити промену квалификације у смислу закона ([1]). На тај начин у нас је управо остављено само памети и увиђавности јединог полицијског чиновника, да, осуђујући кога само за иступ, погрешно га спасе од много веће казне, коју би заслужио да је његово дело квалификовано као преступ или злочин. Наравно да је зло, кад се тако што може да деси у држави и то још под обликом законитости. А да је још горе кад би полицијски чиновник онакву непутну квалификацију извршио намерно, да би кривца заклонио од заслужене казне, то је једва потребно и поменути.

Ми, до душе, не знамо из наше практике примера, да је који наш полицијски чиновник какав преступ или злочин навлаш квалификовао као иступ, те тим незаконим путем да је спасао кривца од много веће казне. Али при свем том, по што по нашем садањем поступку наш полицијски чиновник то може да уради и по погрешном разумевању, а и навлаш, то интерес државни захтева да се наш казнени поступак, што пре измени тако како строга

[1]) Полициске одредбе § 15 по измени од 23. Јуна 1877 године Зборник 31, стр. 45.

примена правде у квалификацији кажњивих дела неће зависити ни од памети, а још мање од зле воље каквог полицијског чиновника. ([1])

II. У корист осуђеника.

Ново суђење у корист каквог осуђеника наш казнени поступак даје много чешће, него што смо то видели, да може бити на штету осуђеника.

Као што се могло видети из нашег ранијег говора, ново суђење на штету осуђеника наш закон допушта само онда, кад је пређашња осуда имала за своју основу какву незаконитост. А, као што ћемо мало час показати, ново суђење у корист каквог осуђеника у нас је допуштено како на основу какве раније незаконитости, тако некад и без икакве незаконитости у ранијем суђењу. У томе је основна разлика између та два облика новог суђења о казненим дѐлима.

Да видимо, који су први узроци новом суђењу на корист каквог осуђеника, а који су опет други.

У оне прве долази ово:

а., Кад би се могло доказати да је пресуда у цело или ма и у неколико на штету оптуженика била изказана на основу лажне исправе или документа; или што су сведоци лажно сведочили или вештаци лажно вештачко мишљење дали; и

б., Кад би се доказало, да је који судија или бранилац био подмићен на штету оптуженикову.

То су два узрока, у којима се због незаконитости у пређашњем суђењу допушта ново суђење у корист осуђеника.

А опет узроци, у којима је, и без незаконитости у пређашњем суђењу, допуштено ново суђење ово су:

([1]) Новим уставом одузима се суђење о иступима, као и истрага о преступима и злочинима од полицијских власти и предаје судовима, те тако ће престати та зебња.

а., Кад би се доказала нова збиња или околности, које би, саме по себи, или у вези са пређе употребљеним основима, биле кадре, осуђеника или са свим да оправдају или и само да му казну ублаже много у сравњењу са пређе досуђеном казном; и

б., Кад би се доказало, да су разним пресудама, а за једно исто дело, осуђена два или више лица, а те пресуде једна поред друге не би могле опстати, што осуда једног природно повлачи за собом ослобођење другог од тих лица.

То су општи законски узроци, из којих у нас сваки осуђеник може тражити ново суђење у своју корист.

Међу тим наш казнени поступак није се зауставио ни на томе. На против он је дао могућности, да се допусти ново суђење у корист осуђеника, и мимо тих општих узрока за допуштај новог суђења. Наш поступак даље је одредио, да краљ може допустити ново суђење свакада, кад год би он нашао за добро.

Ми, до душе, не знамо још ни једног случаја из наше судске практике, где је краљ, по тој законској одредби, одобрио ново суђење у корист каквог осуђеника. Али свакако мора се само одобрити, што наш казнени поступак бар даје могућности, да се невини осуђеник, и без оних општих узрока, може користити новим суђењем и владалачком милошћу у корист своје невиности.

Наш казнени поступак у томе стоји савршено на земљишту данашње цивилизације и човечности, јер би доиста било нечовечно не дати задовољења гоњеној невиности само с тога, што би томе сметале какве законске формалности.

А сем свега тога похвално је у нашем казненом поступку и то, што је допустио не само да са̂м осуђеник за живота, и у свако доба после осуде, може тражити

ново суђење у своју корист, већ што то могу и после његове смрти тражити његови најближи сродници. То је, наравно, често у стању да поправи само углед и поврати часно име осуђениково, а не може збрисати дотле претрпљене муке по осуди. Ну опет и то има свог практичног резултата не само за осуђеника, ако је још жив, већ и за његове најближе сроднике, по његовој смрти, јер се повраћајем у пређашње стање на сваки начин постизава извесна корист. А у осталом поред повраћаја части, то врло често може да буде и од имовне важности за осуђеника или његове сроднике.

То су одредбе нашег казненог поступка о новом суђењу у корист осуђеника [1]. Тиме можемо да завршимо говор о њима, па да пређемо на даље услове новог суђења.

Б. Ново суђење, кад би ко раније био ослобођен.

Тај облик новог суђења може да се тражи из више узрока:

1., Кад би се доказало, да је прво суђење било основано на лажној сведоџби, лажној исправи или другом каквом лажном документу;

2., Кад би се доказало, да је пређе био подмићен истражни судија или тужилац;

3., У опште кад би пређашњој одлуци за основу служило какво кажњиво дело оптуженииково, или кога другог.

4., Кад би ко пређе био ослобођен, што се мислило, да нема дела, а доцније би оптуженик сам код суда или надлежне истражне власти признао, да је урадио оно кажњиво дело због кога је пређе био ослобођен; и

---

[1] Види: §§ 340 и 346 у вези са тачком 2 § 258, казненог поступка.

5., Кад би оптуженик био ослобођен, што се дело узело као кажњиво по приватној тужби, па ње не би било; а међу тим би је доцније приватни тужилац поднео, или би се доказало, да дело и није било кажњиво по приватној тужби, већ на против по званичној дужности. ([1])

Као што се види из тога, у нас има прилично случајева, у којима закон допушта ново суђење против оног, који би за исто дело раније већ био ослобођен.

Ми не знамо, чиме се руководило наше законодавство, те је тако издашно у овом облику новог суђења. Још и можемо разумети, да се то допушта у она прва три случаја, јер свим трима служи за основу нека незаконитост. Али да се тек олако даје ново суђење и у последња два случаја, то не појмимо.

Зар се сме само на основу накнадног голог признања оптужениковог, да има кажњивог дела, допустити ново суђење онде, где је ранијим извиђајем већ било утврђено, да нема тог кажњивог дела?!

А још више зар је право допустити ново суђење и због саме промене мишљења о квалификацији дела у питању, да ли је оно кажњиво по приватној тужби или по званичној дужности?!

Ми не мислимо, да би те одредбе нашег казненог поступка могле издржати критику строге правде и човечности. Такав правац у нашем казненом поступку не даје доста гаранције ономе, који је већ једном издржао све опасности казнене оптужбе, да неће на ново бити изложен сличним опасностима и без оправданих разлога за то.

Једино још што такав оптуженик има неку гаранцију јест то, што кад би по други пут био ослобођен за исто

[1] Види: §§ 335 и 337 казненог поступка.

дело, онда закон одређује, да више никада не може бити оптужен за исто дело, па ма какви докази или ма какве околности да би се доцније против њега појавиле. А то, и ако није потпуна гарантија за ослобођеника, опет је бар у неколико. Док иначе оптуженик никад не би могао бити сигуран, да не би још који пут одговарао за исто дело ([1]).

То је био говор посебице о разним облицима новог суђења по енглеском, француском и српском казненом поступку.

Сад да проговоримо још неколико речи о условима новог суђења уопште, па онда можемо прећи на завршни одељак ове расправе.

III. Општи услови новог суђења.

Има неких услова, који важе за све облике новог суђења, о којима говорасмо напред.

Тако, пре свега, тражење ма ког облика новог суђења може се покренути само код оног суда, који је дело судио први пут.

Ну ко би из те законске одредбе хтео да изведе као да би то био поротни суд, који је раније о томе судио, — тај би се преварио. На против питање о новом суђењу и у делима, о којима је судио поротни суд, не решавају поротници, већ саме државне судије оног суда, у коме су поротници с државним судијама о том делу решавали. А негде о томе решава оптужна комора код апелационог суда ([2]).

([1]) За све види: §§ 335, други одељак § 337 и други одељак §а 338 казненог поступка.

([2]) Види § 341. казненог поступка.

Oppenhoff, Strafverfahren стр. 568, прим 2.

Mittermeier, Strafverfahren, стр. 670 и даље.

Исти, Englisches Strafverfahren, стр. 530 и даље.

Plank, Strafverfahren, стр. 614.

То је први општи услов новог суђења.

Други је у томе, што за ново суђење и предавање суду од стране истражне власти важе оне исте одредбе, као и кад би се оптуженик први пут предавао суду. Тако, на прилику, где би се за оптужење тражила тужба приватног лица, или нарочити допуштај власти, ту не би могло бити ни новог суђења, док се не би испунио тај законски услов (1).

Као трећи општи захтев новог суђења то је: кад би се оно тражило на основу каквог кажњивог дела у ранијем суђењу, на прилику кривоклетства, — онда никад не би могло бити ни спомена о новом суђењу све док се не би најпре извршном пресудом доказало то кажњиво дело (2).

А само кад је онај, чије је кажњиво дело служило за основу ранијем суђењу, умрьо пре изречене пресуде, могло би се ново суђење допустити и без пресуде о томе, јер наравно, мртав се не би могао осудити. Ну и у том случају, судија би најпре морао извидити ствар, па тек онда исказати: да ли према изнесеним доказима има места новом суђењу (3).

Четврти општи услов новог суђења то је, да о њему не може бити ни говора, док год се против првог суђења може употребити правно средство. Тек кад би прва пресуда или решење постало извршно, може се допустити ново суђење, кад би било осталих услова за то (4).

---

(1) Види § 342. каз. поступка. Plank. навед. стр. 616.

(2) Boitard, Leçons sur les Codes Pénales et d'instruction criminnelle, стр. 739.

(3) Види § 343. казненог поступка.

(4) Види § 345. казненог поступка.

Boitard, у наведеној књизи, стр. 737.

Mittermeier Englisches Strafverfahren, стр. 530 и 533.

Као општи пети услов новог суђења важи то: да се на штету ослобођеника може тражити ново суђење, само кад прва пресуда или кажњиво дело није застарило ([1]).

И најпосле шести општи услов новог суђења тај је: да се оно може допустити и после смрти осуђениkове, на захтев његове фамилије ([2]).

При крају овог одељка још ћемо напоменути пут, којим иде тражба новог суђења у нас. То бива овако:

Кад би у каквом случају било законских услова, а тражило би се ново суђење, онда првостепени суд, који је био судио о том делу, изриче решење о томе: да ли има места, или нема, да се допусти тражено ново суђење. Против таквог судског решења може да се, у сваком случају, изјави жалба касационом суду у оном општем року од три дана. Па тек ако би и касациони суд одлучио да има места новом суђењу, онда би настало извиђање и суђење онако, као што је било и оно раније. Тада се дело најпре потпуно извиђа према појављеним новим околностима и изнесеним новим доказима, па онда износи на суђење пред поротнике, који тада на јавном претресу изричу своју пресуду ([3]).

Било би сувишно, да што говоримо о даљем развоју извиђања и суђења услед допуштеног новог суђења, јер бисмо се морали упустити у понављање. Напоменућемо само толико, да допуштено ново суђење мора да прође све путеве, који могу и морају да буду и у првом суђењу. А и сам свршетак новог суђења бива онако исто, као и први

([1]) Plank, стр. 611

([2]) Boitard, стр. 739.
Mittermeier Strafverfahren, стр. 685
Plank, стр. 611 и 612.

([3]) Види: §§ 347 и 348 казненог поступка.

пут; и његов је крајњи резултат: осудна или ослобођавна извршна одлука.

Тиме бисмо могли да завршимо ову расправу, јер смо у њој расправили сва важнија питања предмета, о коме смо почели да говоримо.

Ну при свем том неће бити сувишно да засебно проговоримо неколико речи нарочито још о једном врло важном питању, које је у природној вези с главним предметом ове расправе. То је: ново суђење после пресуда преких судова.

Можда ће ко помислити, да је сувишно о том питању овако засебно говорити, држећи да је доста знати начела, која вреде о новом суђењу у опште, па онда по њима управљати се и у новом суђењу после пресуда прекког суда. Али ко буде прочитао ово неколико речи, које смо наменули овом засебном питању, надамо се, да неће сматрати за сувишан засебан говор о томе, ако би иначе и мислио противно.

С таквим уверењем, ми приступамо расправи тог засебног питања.

IV. Може ли бити новог суђења после пресуде прекког суда?

Има уставних држава, у којима је уставом ујамчено: да њени грађани никад, и ни у ком случају не могу доћи под преки суд. Редовни судови морају тамо да суде свакомграђанину, па ма у каквим се неприликама држава налазила.

А има на против и таквих уставних држава, у којима је допуштено и противно. У ванредним приликама грађанима у тим државама могу да суде преки судови, обилазећи редовне судове.

Србија долазаше у ред тих других држава. Њен устав допушташе увођење преких судова. То се види из оне

његове одредбе, по којој „у случају преке опасности за јавну сигурност може влада на неко време обуставити опредељења чл. 111 устава односно надлежности суда“ ([1]). А још јасније то је свакоме, кад само прочита и сам текст тог последњег члана, који гласи: „Нико се не може узети на одговор од другог суда, нити му сме судити други суд, осим онога, који му је законом, као надлежан, одређен“ ([2]). Истина да је другим чланом нашег устава одређено, да се та промена надлежног суда може у Србији извршити с одобрењем народне скупштине, или ако ње тада не би било на окупу, да влада то може узаконити само привремено, па да мора првој скупштини изнети да то накнадно одобри; истина да није све једно, кад влада може, макар и само привремено, увести преке судове сама и без скупштине, па тек после тражити од скупштине одобрење за свршен чин; или кад се преки судови могу завести само по претходном одобрењу скупштине, — ми опет нећемо овде да улазимо у ближу расправу тог питања, јер би нас оно одвело од засебног предмета ове расправе. Ну ми ћемо се ограничити само на тај факат: да по нашем уставу од 1869 у Србији може бити преких судова, као што смо их до сада, после тог устава, у више маха и имали, па ћемо о тој чињеници проговорити колико је потребно за ову нашу расправу.

Ну и о томе ми не мислимо овде на дугачко и на широко да говоримо. Удалили бисмо се много од предмета, кад бисмо овде износили све разлоге, који очито говоре против преких судова у уставној држави; кад би доказивали, колико су илузорне све грађанске слободе и права и поред саме могућности о увођењу преких

([1]) Члан 38, нашег устава од 1869 год.

([2]) Члан 111. нашег устава од 1869 год.

судова. Ну ми ћемо само оне, који бране потребу и допуштај преких судова у уставној држави, подсетити на ову изреку славног Митермајера: Mögen Diejenigen, welche Standrecht vertheidigen, nie vergessen, dass das Glück in Beziehung auf politische Zustände sehr wechselnd ist, und Morgen jene Partejen siegen können, die Gestern besiegt, deren Theilnehmer standrechtlich verurtheilt werden. Wenn einmal das Volk mit dem Mittel der Ausnahmsjustiz sich befreundet, so rechne man darauf, das, wenn die Aufrührer siegen, sie auf eine noch furchtbarere Weise von dem Standrechte Gebrauch machen und auf die Ausnahmsjustiz des Staats sich berufen und das Ausnahmsgesetz für sich ausbeuten werden.“ [Нека они, који бране преке судове, никад не забораве, да је политичка срећа врло променљива, да сутра може да победи она партија, која је јуче била побеђена, чијим је саучесницима судио преки суд. Кад се народ једном већ опријатељи с изузетним суђењем, онда треба рачунати и на то, да ће бунтовници, ако би победили, на још ужаснији начин послужити се преким судовима, да ће се они још више позивати на уобичајено изузетно суђење у држави, па да ће тај изузетан закон још више у своју корист употребити] ([1]).

Ми се потпуно слажемо с Митермајером у мишљењу против преких судова у опште. Разлог нам је тај: што се установа преких судова не слаже с идејом чисте и истините уставности.

Ну кад, на жалост, опет има уставних држава, у којима је допуштена примена преких судова, — онда је сасвим природно поставити ово питање: може ли бити новог суђења после пресуде преког суда.

[1]) Archiv des Criminalrechts, од 1849. год., стр. 72.

Тиме смо дошли на питање, које је засебан предмет у овом последњем одељку наше расправе.

Ну да бисмо могли на то питање одговорити као што треба, морамо, поред онога што смо до сад казали, проговорити још неколико речи о новом суђењу после поротне осуде. То морамо урадити с тога, што поротно и преко суђење, ма да су једно другом супротна, опет имају нешто заједничко, опште. И поротни и преки судови имају своју заједничку карактеристику: да суде по уверењу, а не по каквим положним законским правилима, или, као што вели наш казнени поступак. по „законским основима подазрења“.

Рачунајући на ту заједничку карактеристику та два облика суђења, ми ћемо се потрудити да докажемо, како суђење „по уверењу“ не смета ништа томе, да и законодавство и научници при свем том допуштају ново суђење и после поротне осуде. А кад то будемо урадили, мислимо, да ћемо тиме у једно доказати и то, да та заједничка карактеристика суђења „по уверењу“ неће и не треба да буде никаква сметња новом суђењу ни после осуде преког суда.

Досадашњи говор о новом суђењу после поротне осуде, овлашћује нас, надамо се, да овде будемо што је могуће краћи. Управо ми ћемо се овде задовољити само да констатујемо мишљење научника и правац законодавстава о новом суђењу после поротне осуде.

Држећи се тога, ми смемо најпоузданије тврдити: да данас и научници у опште, и сва новија казнена законо, давства допуштају ново суђење и после поротних осуда- и ако порота суди само по уверењу, а не по законским утврђеним основима ([1]).

([1]) Biener, Englisches Geschwornengericht, II. део, стр. 200-206.

Ми не знамо ни једног данашњег угледног научника, који би бранио противно мишљење, и смемо слободно рећи, да и они наши правници, који тврде, да не би могло бити новог суђења после осуде суда, који суди „по уверењу“, не би били у стању, да своје мишљење поткрепе каквим страним научним данашњим aукторитетом на пољу казненог права.

Некада је доиста владало **противно** начело у казненом праву; било је времена, кад се сматрало, да се с установом пороте не може да сложи идеја новог суђења после поротне осуде. То мишљење заступали су нарочито Французи за време своје прве револуције, кад је народна скупштина укинула била закон од 1670 године, којим је било допуштено ново суђење после поротне осуде. А и Немци су некад били тог мишљења ([1]).

Али такав правац у казненом законодавству данас има своју само **историјску** важност; а данас је на против свуда допуштено ново суђење и после осуде од стране поротног суда ([2]).

И наш поротни закон стоји на висини модерног казненог законодавства у томе; и он допушта ново суђење после осуде од стране поротног суда. Истина да у нашем

Planck, Strafverfahren, стр. 614.
Mittermeier, Englisch Strafverfahren, стр. 530.
Исти, Gesetzgebung und Rechtsübung im Strafverfahren, стр. 370
Oppentoff, Strafverfahren, стр. 564—568.
Boitard, Leçon e. t. c. стр. 737.
Hélie, Traité de l'instruction criminelle, кн. IX., стр. 515—530.

([1]) Boitard, стр. 737, број 934.
Hélie, кн. IX., стр. 517.
Mittermeier, Gesetzgebung und Rechtsübung, стр. 672.

([2]) Archiv des Criminalrechts, стр, 554—589.

поротном закону није то речено баш изреком; али при свем том у њему се налази један члан, из кога се то мора извести. То је онај члан, који вели, да о поротном суђењу важе све одредбе општег казненог поступка, које само не би биле нарочито измењене законом о пороти ([1]).

На тој основици развила се и утврдила у нас стална судска практика, по којој се увек допушта ново суђење и после поротне осуде, само кад би било општих услова за допуштај новог суђења. То исто важи о пресуди прекког суда.

Па и при свем том у нас има правника, који тврде, да не може бити новог суђења после осуде прекким судом.

Они истина то нису тврдили јавно у каквом свом печатаном спису, већ су то мишљење заступали једном приликом у скорашњој судској практици.

Место, на коме је исказано такво мишљење ништа не смета, да о том важном питању више проговоримо, што ћемо сад и урадити.

Било би сувишно, да овде именично помињемо тај случај из наше судске практике, који је дао прилике, да неки наши правници искажу такво своје мишљење о новом суђењу после пресуде прекког суда, јер ништа не приноси к ствари то, у ком је случају исказано такво мишљење. Ну опет тачности ради морамо бар у кратко напоменути ток тога случаја. Првостепени суд био је допустио ново суђење после осуде прекким судом, и оделење касационог суда било је одобрило такво решење првостепеног суда. Ну кад је првостепени суд, на основу нових доказа, осуђеника ослободио као невина, онда је доцније исто оделење касационог суда уништило ту пресуду првостепеног суда, дајући за

([1]) Чл. 56 закона о пороти.

такву своју одлуку разлоге, кроз које провирује ка да не би могло бити новог суђења после пресуде п р е к о г суда. Ту другу одлуку одељења, одобрила је, в е ћ и н о м гласова, и општа седница касационог суда, која је о томе решавала тим поводом, што првостепени суд није могао да се сложи с начелом: да не би могло бити новог суђења после осуде п р е к и м судом. А после свега тога, првостепени суд изрекао је пресуду, којом је одлучио да се осуђеник одбије од траженог новог суђења и да остане у важности осуда преког суда ([1]).

После тог кратког описа да се вратимо на оно, што је за нас главно у овом питању, а то је: на разлог, због кога је у нас узето, да не би могло бити новог суђења после пресуде преког суда.

Пратећи цео ток тог случаја из наше најновије судске практике, ми смо као једини разлог за одбрану таквога мишљења чули ово: не може бити новог суђења после осуде преким судом с тога, што преки суд суди „по уверењу“.

То је, као што се види, онај исти разлог, који се некада употребљавао и против допуштаја новог суђења после осуде п о р о т н и м судом, јер и поротни суд суди „по уверењу“.

Ну да тај факат што порота суди „по уверењу“ не може сметати допуштају новог суђења, то смо напред доказали разним цитатима из страних аукторa и законодавстава.

А кад то није разлог за недопуштај новог суђења после пресуде поротног суда, — може ли, сме ли то да послужи као разлог за то исто при тражби новог суђења после осуде преким судом?

[1]) Српске Новине од 1885 године. број 14, у додатку.

Да бисмо одговорили на то питање, ми ћемо најпре да наведемо мишљење стране теорије казненог права о новом суђењу после осуде преким судом, па ћемо тек после казати своје мишљење о истом питању.

Ми истина нећемо о томе да помињемо многе стране aукторе, већ само једног. Али то неће ни најмање ослабити унутрашњу вредност самог навода, због два разлога. Прво, што ни остали научници нису о томе исказали противно мишљење, већ су о њему просто ћутали, држећи ваљда да није потребно нарочито говорити о новом суђењу после осуде преким судом, поред говора о условима новог суђења у опште. А друго, што је aукторитет писца, кога ћемо овде поменути, у казненом правништву тако велики, да је и он један потпуна одбрана исказаног мишљења. Тај aукторитет није нико други, већ чувени француски научник Хели.

Он јасно и одсечно вели: да се може допустити ново суђење и после осуде преким судом ([1]). Он вели да се то може допустити по испуњењу истих услова, којима се допушта у опште ново суђење после осуде.

Ми се потпуно слажемо с тим мишљењем. Ми не налазимо разлога, за што се не би допустило човеку да доказује своју невиност само за то, што би био осуђен преким судом. При питању о допуштају или недопуштају новог суђења не сачињава језру то: какав је облик имао суд, који је изрекао првашњу осуду, већ само то: да ли је какав човек осуђен као крив, или је он на против био невин. Ако има разлога и основа, да се докаже невиност каквог осуђеника, — онда треба допустити ново суђење, па судило се њему пређе „по уверењу“ или „по законским основима подазрења“, то је савршено све једно.

Hélie L'instruction criminelle, књ. IX, стр. 530, одељак III.

Невиност треба заштитити у свакном случају. Њој се не сме никада затворити пут, који води истини и правди. Ми не знамо, каква би та правда у држави била, која би признавала, да је неко невин био осуђен преким судом, а овамо опет која би остављала таквог несрећника да невин труне по затворима само за то, што сам облик преког суда као не би допуштао ново суђење?

Кад би се и усвојило да сам облик и карактер суда могу што да утичу на допуштај новог суђења, и онда сам тај факат суђења по уверењу код преких судова не само да не сме спречавати ново суђење, већ шта више он треба код преких судова да буде још јача побуда за допуштај новог суђења. Не може се одрећи, да преко суђење у опште није нешто ванредно. И они, који бране употребу преких судова у уставној држави, могу то да правдају само ванредним приликама и околностима, у којима би се налазила држава. Нико не може одрећи да је преко суђење, у уставној држави потребно зло, којим се хоће да спрече већа зла и неприлике за државну целину. Већ сама та карактеристика преког суђења, па је доста за уверење, да то „потребно зло“ треба само разумно и човечно употребити. Сем тога, употреба преких судова, обично се ретко може да ограничи само на онолики размер, који би захтевала сама државна потреба. Обично се тада из страха, претераности или освете, иде даље него што би требало по самој природи догађаја. А преко својих природних и разумних граница употребљено преко суђење, у место да остане при својој улози да штити државни поредак и безбедност у опште, а оно мора да се изопачи у опасно средство тираније. Међу тим такво стање у држави ако би и могло тренутно бити корисно онима, који би се њиме послужили, опет најпосле и самим њима мора да шкоди. Углед државни и

спокојство грађана тако поуздано вену и гину поред употребе преких судова, да се то никако спречити не може. А каквим злим последицама мора да одведе сваку државу такво стање, то је недогледно. Грађани, који су уверени, да им преки судови сваког часа могу одузети оно што им је најдраже: имовину, част, слободу, па и живот, никад неће онако искрено и с вољом стати на браник државни у случају какве опште опасности, као што ће то радити грађани оне државе, која је својим грађанима ујемчила: редовно суђење, па и ако би држава била и у највећој опасности.

Да и не говоримо даље, па већ и то, што довде рекосмо, довољан је разлог против употребе преких судова у уставним државама.

А посредно све то даје снажне разлоге и за то, да не треба одбијати ново суђење после осуде преким судом. Ну поврх свега тога, имамо још један врло велики разлог о томе, да треба допустити ново суђење после осуде преким судом. Познато је, да преко суђење, по самој својој природи, не може невиности да пружи и ујемчи могућност потпуне одбране, коју би јој дало редовно суђење. Ванредне прилике и опасности, у којима се обично налази држава, која прибегава употреби преких судова, — категорички заповедају да преко суђење буде што брже и краће. Често се тада нема времена, ни да се стави све на хартију. Усменост тада савршено искључује писменост. Кад би то било само на претресу приликом суђења; а кад би се претходни испити и истрага могла писмено свршити у својој потпуној опширности, — онда можда још то и не би било тако велико зло. Али кад се зна, да у таквим приликама и претходна истрага мора да буде што је могуће краћа, — онда се може представити у каквом се несрећном положају мора да нађе човек, који би потпао

под преко суђење. Једва је човек можда добио времена да себи и само замисли сву опасност, у коју је запао; једва је и почео размишљати о начину своје одбраве, — а он се већ види на претресу, који такође не траје дуго, и завршује се с његовом осудом!! Код преких судова све истрага и суђење, иду тако брзо и кратко, да ни сами браниоци оптуженика немају доста времена да предмет проуче и спреме одбрану с оном збиљом и знањем, што захтева сама величина опасности за њихове клијенте. А врло често оптуженици тада остају и без бранилаца: остављени су сами себи. Да је у таквим приликама и околностима врло тешко; да у тој брзини извиђаја, суђења и ограничености одбране, може и невин човек да буде осуђен, то не би било ништа необично.

Ну ни то још није сва опасност, коју ствара преко суђење за невиност осуђеничку. Поред свега тога још се обично забрањује и право жалбе већем суду против пресуде преких судова. Истина Французи, који се могу сматрати као творци идеје преких судова у уставној држави, бар увек допуштају право жалбе против пресуде преких судова касационом суду. Али у Немаца, који су ту установу примили од Француза, забрањено је свако право жалбе против пресуде преког суда [1]. У нас је правац законодавства неједнак. Пређе је оптуженицима било дато право жалбе против пресуде преког суда [2]. А у последњој прилици то је изреком било забрањено [3]. Ну и не упуштајући се у испитивање узрока таквој разлици у законодавствима, ми ћемо се само задржати на факту: да неке државе не до-

---

[1] Archiv des Criminalrechts, 1849. год, стр. 72.

[2] Члан 16. закона о преком суду од 18 јуна 1876. год. Зборник 29., стр. 640.

[3] Члан 16. закона о преком суду од 21 октобра 1883 г. Зборник 39., стр. 262.

допуштају право жалбе против пресуде преких судова, па ћемо само о томе да говоримо. Кад се не допусти жалба против пресуде преког суда, онда је прекинута свака нада, коју би невин осуђеник могао имати, да ће бар већи суд ослободити га незаслужене казне и осуде. Врата затвореничка или робијашка затварају се одмах за таквим осуђеником, и тада се глас његове невиности угушује у хладним зидинама заводским. И то је, наравно зло; али може да буде још и већих злих последица због таквих поступака код преких судова. Преки судови често осуђују и на смртну казну. Па кад се већ једном изврши смртна казна, онда мртав осуђеник из гроба не може да протестује што је невино осуђен.

Па кад је тако, да ли је право, да ли је човечно ономе, коме није била допуштена потпуна одбрана за време суђења, — забранити да не може тражити ни ново суђење после осуде, ако је прибавио доказе за своју невиност ? !

Можда ће нам се овде приметити: „па на што ново суђење ономе, коме је већ одузет живот на основу пресуде преког суда“ ?

Разуме се, да њему не би ништа помогло ново суђење, јер оно му не би могло повратити живот.

Али опет за то питање о новом суђењу после пресуде преког суда, има и своје практичне користи. Пре свега то је случај код оних који су осуђени на затвор, заточење или робију. Ови могу да се опросте бар даљег издржавања осуде, ако би у новом суђењу доказали своју невиност. Ну и код самих извршених смртних казна ново суђење има бар неке практичне користи. Доказана невиност приликом новог суђења могла би да поврати бар углед покојников међу живима и част његовој заосталој породици. А поред тога и имовне последице првашње пре-

суде могу новим суђењем да се промену бар у корист његове породице, што такође није без вредности.

У сваком случају дакле и практички је важно, ако би се новим суђењем могла доказати невиност пређашњег осуђеника.

За то ми, одговарајући на питање напред постављено, велимо: да не треба забранити ново суђење кад год се може доказати, да је преки суд невино осудио.

Кад једном прохује бурне и опасне прилике околности, које су државу изазвале на установу ванредног суђења; кад се страсти usталоже, — онда је и право и човечно допустити невиности: да пред хладним судијом тражи заштите за себе, да се за одбрану своје невиности послужи редовном одбраном.

Ну кад велимо, да треба допустити ново суђење и после осуде преких судова, дужни смо сузбити можда погрешно тумачење тог нашег мишљења.

Ми нисмо хтели тиме рећи да би код преких судова ново суђење требало допустити чим би га осуђеник затражио. Такво мишљење о допуштају новог суђења после осуде преким судом било би са свим погрешно.

На против и за ново суђење код преких судова треба да има оних истих услова, који важе за тражбу новог суђења после казнених осуда у опште. Само кад би било таквих услова за ново суђење у опште, може се допу стити и ново суђење после осуде преким судом. И ако је установа преких судова, сама по себи, оличење неправде у држави, — ми се опет не би смели подухватити да бранимо противно мишљење. Погрешно је мислити, као да би ново суђење код преких судова требало допустити и под лакшим условима, него против осуда редовних судова само за то, што је преко суђење изузетно. Ми држимо, да би се унижавало суђење у опште, кад би се ма и само код преких судова

усвојило оно противно мишљење. А да не би тога било, ми мислимо да ни наука, а ни практика, не треба да заступа друго мишљење до ово: да може бити новог суђења и после осуде преким судом, али само кад би било општих услова за ново суђење.

Ми смо о тим општим условима за ново суђење већ говорили напред; за то би било сувишно да то и овде понављамо.

Ну место тога, ми ћемо, при завршетку ове расправе, да проговоримо још неколико речи о самој установи преких судова и о примени новог суђења код њих.

С начелом уставне и слободне државе не слаже се установа преких судова у опште. Само у оним државама, у којима над главама њених грађана не стоји баук преких судова, може бити правилног развитка у уставном и слободном животу. За то мора да буде прва и најпреча тежња сваког родољуба, да у својој отаџбини заступа и брани мишљење да треба укинути установу преких судова, ако би тога било у његовој отаџбини.

Ну где се није успело, или докле се не би успело, да се укину преки судови, ту даље сваки патриота треба да тежи, да примена тих судова буде што је могуће ређа; да се преки судови употребљују само онда, кад их буде изазивала права потреба и опасност државна, а нарочито да увођење преких судова не зависи од саме воље владе, већ увек од претходног одобрења народне скупштине. Поред многих других узрока, са којих је у Енглеској и Северној Америци правилан развој уставног и слободног грађанског живота ухватио тако дубоки корен као што се опажа у тим државама, врло је много допринело и то, што у тим државама влада нема права да уведе преке судове без претходног одобрења од стране народне скупштине. У тим

државама и иначе врло је ретка употреба тих судова. И у најтежим и најопаснијим државним неприликама тамо су обично само редовни судови судили о свима оптужењима. А и кад су, по ретком изузећу, употребљени преки судови, опет ни једном енглеском или северо-америчком министру није ни на ум падало да то уради без претходног одобрења народне скупштине. А и кад би који енглески или амерички министар то пробао сам на своју руку, сигуран би био да не би могао избећи уставну одговорност за то, чим би се састала прва народна скупштина. Свест слободе и уставности ухватила је толико дубоког корена у тим државама, да би се у тражењу и остварењу те министарске одговорности сложиле све партије без разлике.

Такве предохране против употребе преких судова има у Енглеској и поред тога, што код Енглеза и у преким судовима суде поротници, а не државне судије или још најмање војници, као што бива у другим државама.

Ирска је у познатом трајном незадовољству с владавином енглеском. Па кад је 1849 године то незадовољство избило на површину у тако великом размеру да је добило ужасно распрострањени облик револуције против Енглеске, — ни онда, и то против револуционара Ираца, Енглези нису употребили војнике или друге државне судије да суде побуњеницима, већ су то оставили поротницима [1]; и то пошто је најпре народна скупштина одобрила увођење преких судова.

Зар то није уставност, слобода и безбедност грађанска, којом се Енглеска гордо може поносити?!

Зар то није узвишени идеал, коме треба да теже и остале државе?!

[1] Archiv, од 1849., стр. 31—33.

Зар у томе нема снажне клице васколиком напретку и благостању Енглеске ? !

Зар то не треба да одреди и друге народе, да у томе пођу путем практичних и искусних Енглеза, па да једном укину преке судове, или бар да њихову употребу ограниче онако, како су урадили Енглези.

Ну докле се то не би постигло, дотле је са свим на своме месту тежња, да се утврди бар то: да после пресуде преких судова може бити новог суђења, кад би било општих услова за то.

Ми смо напред дали, надамо се, доста разлога за одбрану таквог правца у казненом законодавству, па држимо да би било сувишно да их и овде понављамо. Додали бисмо још једно, а то је: да и Срби сви без разлике, треба у општем интересу и добру, да раде на томе, да се у Србији укине могућност употребе преких судова. А докле то не би било, да сви треба да бране мишљење, да и код преких судова може бити новог суђења.

Тако радећи, можемо се и ми надати лепшој будућности у нашем уставном животу.

У нади, да ће народу српском, који је у своме животу претурио доста горких и мучних дана, скоро на том пољу освануги сјајна зора чисте уставности и грађанске слободе и самосталности — ми ћемо да приступимо завршетку ове расправе у последњем одељку, а овде ћемо казати само још неколико речи о самом нашем раду.

Ако ова расправа својим материјалом и правцем, који смо се трудили да у њој прикажемо, ма што год допринесе бржем и бољем остварењу тако узвишеног задатка, као што је бољи преображај на пољу нашег правног, уставног и политичког живота, — ми ћемо се наравно радовати, што смо тиме бар колико-толико допринели овом

расправом и тиме одужили велики дуг, који има сваки син према својој отаџбини. Nihil plus sane, nisi patria [ништа није светије од отаџбине] вели латинска пословица. Ова расправа била је бар намењена да одговори тој племенитој идеји Римљана. Ну да ли смо и успели да њоме што принесемо на жртвеник лепше будућности наше отаџбине, — то не смемо ми сами ни оценити, а још мање пресудити ([1]).

Завршна реч.

До сада смо опширно и у појединостима говорили о пороти код: Енглеза, Француза и нас Срба.

На завршетку говора о овом предмету, мислимо да не само неће бити сувишно, већ на против да ће бити корисно, да још мало проговоримо о неким питањима у овом предмету. За то ће овај одељак расправе то имати за свој нарочити предмет.

Питања, о којима ћемо овде нарочито говорити ова су:

I Установа пороте у опште.

II Старина пороте.

III Карактеристика наше садашње пороте и

IV Чему је била намењена ова наша расправа.

Ми смо о већини тих питања [I до III] и раније нешто говорили. За то овде, у завршној речи, нећемо о њима говорити у свој њиховој опширности, како би захтевала природа сваког од тих питања посебице и потпуност његове обраде, кад би први пут било покренуто. На против ми ћемо, само као у допуну ранијег говора о њима, овде казати још само оно, што ће припомоћи добром разумевању истих питања, а да не уђемо у сувишна понављања.

[1]) Новим уставом укинути су у нас преки судови са свим.

Држећи се тог правца у овој „завршној речи“, ми ћемо сад да приступимо појединим питањима онако, како их напред обележисмо.

I., Установа пороте у опште.

Од како се зна за пороту и поротно суђење, о томе се мислило врло разно. Једни су износили разлоге и доказе, да поротно суђење не само не може бити корисно, већ на против да је штетно за примену правде. Као главни разлог за такво своје мишљење они су износили то, што се код поротног суђења поротницима, као људима, који нису учили права и по томе не знају правна начела, даје, да они расправљају најтежа правна питања: да ли је ко крив по оптужби за какав злочин. Зна се, веле они, какве тешке последице доноси изрека „крив“ код злочина; за то они мишљаху, да је опасно људма правно неспремним дати у пороти тако огромну улогу, да од њихове нестручњачке изреке зависи често и живот каквог оптуженика за злочин. А с друге стране, зна се, веле исти даље, колико је штетно по морал и безбедност у држави, кад поротници, опет због своје неспреме и неприправности у правним појмовима, искажу, да какав оптуженик није крив, и ако би судија, правно спреман и познавалац закона, противном одлуком задовољио осећаје правде у опште, као и потребу државну и нарочито одредбу закона.

Ну док су једни тако нападали установу пороте; доста су доказивали, да је она штетна за изрицање правде, дотле су други на против стали на браник те установе, изнели јаке разлоге, да је та установа и потребна и корисна за само изрицање правде. У разних народа, разни научници давали су за то у својим разним расправама много разлога за то. Било би и немогуће, а и сувишно, да ми сад овде износимо све те разлоге. За то ћемо овде поменути нарочито онај њихов разлог, који се сматра као

најважнија одбрана установе пороте, као најбољи доказ, да је поротничко суђење и корисно и потребно. Ми ћемо тај разлог исказати у кратко.

Судије правници мисле, раде и суде по извесним, већ утврђеним правним начелима и законским одредбама. Они гледају само толико, да ли ће њихова изрека, крив или не, да одговори тим начелима и законским одредбама, и чим дођу до уверења у једном или другом правцу, они исказују и своју одлуку у том духу. То значи, да се они труде да својом одлуком задовоље управо формалну правду; они се брину, да им се не може пребацити, да су повредили начела правде по науци или какву законску одредбу; а да ли они својом одлуком нису повредили појам правде у опште, или народне појмове и осећаје о томе, они на то и не помишљају. Што они то последње не чине, њима се за то не сме учинити ни какав прекор, јер њихова је дужност само толико, да на основу свога знања правних начела, законске одредбе примењују у оном духу и правцу, који је хтео законодавац; а како ће то изгледати у појединим случајима оптужења, није њихово да и на то помишљају приликом суђења.

А да се тим вршењем, тако да се изразимо, само формалне правде, често мора да учини каквом оптуженику највећа неправда, то није ништа немогуће. У аналима судске практике било је доста примера најочитијих неправда на штету каквих оптуженика онде, где се гледало више на формалну правду. Правник судија, који се у свом суђењу мора да управља, по законским одредбама, често би и сам био другог мишљења, само да је слободан у оцени; ну кад није слободан, често мора да осуђује, тако рећи, и противно свом уверењу.

Међу тим кад суди поротник, није он тако везан за законске одредбе. Он је слободан у оцени доказа и факата;

савршено зависи од његове схватљивости и разумевања, какву ће важност да даде свему томе. За то поротничка оцена и изрека, као слободна од свију окова формалне правде, може да буде природнија и боља. И ако је негда била спора о томе: да ли је установа пороте поуздана за вршење правде, данас је то ван сваког питања. Научници данас махом признају корист, потребу и превагу пороте. А и практиком је утврђено, да је такво мишљење научника коректно. Истина се не сме рећи, да и поротни суд не може кад год да осуди или ослободи и неправедно, ну тако исто мора се признати, и да то бива ређе. Треба се побринути само о томе, да за поротнике могу доћи само интелигентни људи, и да се сузбије утицај политичке власти на избор поротних судија. А кад се то уради, поротно суђење мора да одговори очекивањима, што се полажу на слободно и природно суђење, које потиче из познавања прилика, околности и људи.

Потребу и корист пороте и поротничког суђења данас није потребно много доказивати, јер је то обоје опште признато у научника, а и искуством судске практике доказано. Установа пороте данас се са свим одомаћила у већине образованих народа; она је дала многе јасне примере о својој практичној вредности; на кратко она је данас постала поуздан стуб, који обезбеђује правилну примену правде у држави. За то су данас врло ретки гласови, који би се чули против пороте. И што их има, то је више против некоректног суђења у поједним случајевима оптужења; а не против саме установе пороте. Међу тим овде је главно то, да ли је сама установа потребна и корисна, а не и какво је њено суђење у појединим случајевима оптужења. Ма колико да је ваљана и савршена каква установа, никад се њоме не може постићи и то, да у њој не буде никад примене, коју ће неки оценити, можда и

4*

са свим путно, да је погрешна, неправилна и неправедна. То је опште правило, које као такво мора да важи и за установу пороте. Ну при свем том и такве појаве не могу да ослабе важност те установе, која се у далеко већем броју случајева показала и као потребна и као корисна.

А поред таквог факта, који је најјачи доказ о ваљаности установе пороте, било би сувишно данас трошити много речи о томе: да је она и потребна и корисна.

За то нећемо о томе више да говоримо. Готово бисмо могли тиме завршити овај део да при свем том не осећамо потребе да проговоримо неколико речи о другој појави, која је у вези с нашим досадашњим говором. Бојимо се управо да се наш досадашњи говор о потреби и користи пороте не разуме рђаво, не претумачи као да смо против судија правника; за то морамо и о томе да кажемо нешто.

Кад смо рекли, да је установа пороте и потребна и корисна, ми тиме ни најмање нисмо хтели ослабити важност и потребу судија правника. И ако смо као разлог за установу пороте наводили и то, што су поротници слободнији у оцени доказа и факата, а судије правници што су више везани за основе формалне, законске правде, — опет ни тиме нисмо хтели рећи, да и ове судије нису чињенице, које помажу и обезбеђују правилну примену правде у држави. На против то може бити у држави само онда, кад се, тако да се изразимо, комбинују те обе установе: порота и сталне судије; кад то обоје учини што може, те тако заједнички даду резултат, који се може назвати: праведно суђење у држави.

Кад се то обоје употреби, онда имамо с једне стране: искуство, познавање прилика и људи, и слободну оцену свију доказа и факата [порота]; а с друге стране правно знање и практику, што не да судији да се у појединим слу-

чајевима оптужења занесе за варљивим знацима привидне правде, не да му да удари странпутицом, која се зове неправедно суђење.

А само на тај начин може се очекивати, да ће правда људска одговорити своме идеалу што се зове: вечна или непомућена истина; да ће невиност наћи оне гарантије и заштите, која одговара идеји човечности, племенитости и изображености као узорима друштвеног живота и тежње.

На кратко да речемо, као год што се не може порећи, да правничко знање не доприноси много поузданој примени правде међу људма, исто тако мора се признати да и употреба поротничког искуства и слободне оцене факата само може да олакша исту тежњу.

За то је са свим путно поротна установа себи изволевала место у правосуђу образованог народа поред установе сталних судија тако да данас у њих нема готово ни какве сумње против те установе.

II. Старина пороте.

Ово питање има нарочиту важност за нас Србе, јер оно показује колико је претежнија била образованост и племенитост у нас Срба у оно доба, кад се зна за прве појаве поротне установе. Док у Немаца и Француза никако није било пороте, дотле је само у Енглеза и у нас Срба било те установе још у средњем веку. Шта више докле и у самих Енглеза смешана порота [per medietatem linguae] није одмах потпуно одговарала идеји правдољубља ам странаца, дотле је иста установа у нас Срба задовољавала тај идеал најшире и најплеменитије. Док су Енглези допуштали да странац само може имати половину поротника својих санародника, дотле је у српској пороти половина поротника морала бити из таквих личности.

Ми смо о томе већ навели доказе раније у овој расправи у колико се то тицало времена, од кад има пороте

у Енглеза, Француза и Немаца ([1]). А сад ћемо да изнесемо доказе како у том погледу стоји старо српско законодавство спрам законодавстава осталих славенских племена. Или још јасније да кажемо: сад ћемо да поређамо факта, која ће да потврде:

1. Да је у нас Срба било пороте пре него у осталих Славена.

2. Да смешане пороте у ових последњих није никако ни било.

За доказ тога ми ћемо да се послужимо радом једног познатог научника, Др. Иречека. Овај вредни књижевник није пожалио труда, те је у једну књигу под називом: „Свод закона славенских“ прибрао све славенске законе од најстаријег доба до данас. Благодарећи том његовом истина трудном, али у исто време и корисном раду на историји славенских закона, ми смо данас у стању да извршимо упоред славенских законодавстава између себе и између закона других европских народа. Ну за ову нашу расправу, као специјалну о пороти, није потребно да том упореду дајемо са свим опширан обим. На против ограничићемо се само да изнесемо податке о старини пороте у њих с једне стране, и у нас Срба с друге стране.

Ми смо пажљиво и тачно проучили све славенске законе у овој збирци Иречековој, и потрудићемо се да кратко, ал у исто време и потпуно, изнесемо резултате тог нашег рада, у колико се тиче саме установе пороте, времена њеног постанка и самог њеног облика код разних славенских народа.

После овога да приступимо говору о ономе, шта је главни предмет овог одељка, а то је: да ли су други Славени, сем Срба, имали поротну установу.

---

[1]) Види 155 стр. ове књиге.

Да бисмо одговорили на то питање, ми ћемо да се послужимо позитивним подацима поменутог научника Иречека.

А да би нам говор био што јаснији и разумљивији поделићемо га:

1. По племенима славенским; и
2. По времену.

1. По племенима и то:

а. У Руса.

Најстарији споменик руског правног законодавства јесте „Договор Књаза Олега с Грцима“. То је закон од 912 године; а последњи, кога спомиње Иречек јесте „Судбеник Цара Јована Васиљевића“ од године 1550. Ми смо пажљиво проучили све те споменике руског законодавства, и смемо с поузданошћу тврдити, да се ни у једном од њих не говори о судској установи пороти ([1]).

У њима се истина спомиње „рота“ и „ротити се“ ну сва садржина тих закона јасно показује, да „рота“ не значи „порота“. Нарочито „Новгородска суднаја грамота“ од 1471 ([2]) године јасно тврди, да „ротити“ значи парничити се, и по томе да она места, где се спомињу „ротници“ не значе поротници. У потврду таквог значења израза „рота“ и „ротници“, говоре и статути винодолски члан 68 и 69, ([3]) који јасно показују да „рота“ значи терба или парница. А поврх свега тога ту се изреком, поред „роте“ или парнице и поред „ротника“ или парничара, спомињу и поротници, што најбоље показује, да је то двоје различно једно од другог. Винодолски закон

([1]) Види Иречак «Свод законов Славјанских,» стр. 1272.

([2]) Иречек, стр 80 до 88.

([3]) Иречек, стр. 399

истина припада групи српских закона; ну при свем том онај цитат из њега може, због сличности старих славенских језика, да послужи као поуздано објашњење оног израза „роти“ и „ротници“ у старим руским законима.

Имајући такве податке од човека, који је марљиво прибрао руске законе од најстаријег доба, смемо рећи да не грешимо, кад велимо, да у Руса није било пороте у добу, кад је видимо у нас Срба. А у осталом све и кад би се из оних израза „рота“ и „ротници“ смело извести, да то значи „порота“, при свем том не би било допуштено из тих кратких израза изводити некакво уређење пороте и поротног суђења у Руса. Садржина поменутих руских закона сузбила би такву тврдњу. У њима нигде нема ни помена о томе, како би се састављали ти судови; која би била њихова надлежност; како би они изрицали пресуду и остало, што иде у битност поротних судова. Мора се признати, да у тим старим руским законима има неких судија, који су налик на поротнике и поротне судове; али на сваки начин све што о томе имамо у тим старим руским законима далеко је од тога, да се назове „поротом“ и „поротним суђењем“ у оном смислу, као што видимо да је било уређене пороте у Срба и Енглеза још у оно старо доба.

У Руса је, као и у осталих Славена, било „општег јемства“, где су људи јемчили један за другог да нису урадили какво кажњиво дело. ([1]) Ну и на први поглед јасно је, да то није порота, ни поротно суђење, јер то нису судије, већ су то у неку руку сведоци, људи, који, по своме познавању оптуженика, дају суду уверење, да он није урадио какву кривицу.

То исто вреди и о „добрим људима“, који се спомињу

[1]) Види Палацки, Гласник српског ученог друштава II, стр. 101.

у руском закону „Псковскаја Грамота“ од 1416 године ([1]). Нико ваљда не може ни замишљати, да ти „добри људи“ не значе ништа друго, већ да су то јемци или нека врста сведока о невиности оптуженикової. Ну ако би неко хтео замислити и друкчије сама садржина тог закона мора га уверити противно. Ту се изреком поред тих „добрих људи“ спомињу „судије“, који ће да суде о делу. А тај спомен „судија“ доказује двоје. Прво да „добри људи“ нису „судије“, јер кад би то било једно исто, не би било потребе да се обоје понавља. А друго то показује, да у Руса тада није било „поротника,“ јер да их је било не би закон одређивао, да ће о делу судити „судије“, већ би казао „поротници“ или би употребио који други израз с значењем „поротник“.

Сличан спомен „добрих људи“ и „судије“ имамо и у „Правди“ Књаза Смоленског од 1222; даље у његовом „Реду“ од 1240 и „Уставној грамоти“ од 1397 године ([2]).

У Новгородској судској грамоти од 1471 ([3]) даље, спомиње се, како ће у суду бити и „два човека“, које стране изаберу; али да и то нису поротници у правом њиховом значају, то није тешко спазити. А у осталом и тај доказ не би ишао у прилог мишљења, да је у Руса било пороте у оно доба, кад и у Срба, а још мање, да је тај суд био онакав, каква је била тадашња српска порота,.

На завршетку говора о руским законима да поменем још неколико речи о томе, да ли „рота“ значи „порота“ или се, по руским споменицима, томе изразу мора дати други смисао.

Да „рота“ не значи друго већ заклетва, јер је то време после Душанова законика, имамо јасних доказа у а рим руским законима.

([1]) Пречек, стр. 59.

([2]) Пречек, стр. 34 — 48.

([3]) Пречек, стр. 80.

Тако се, на првом месту „рота“ спомиње као заклетва у „Договору књаза Олега“ од 912 године. То се види из ових речи у том закону: „о процѣ да ротѣ ходит својеју вјеројуˮ (1).

А тај смисао „роте“ још јасније види се из „Договора“ од 945 године, и то из ових речи: „Аще ли необрјашетсја, да на роти идут наши христијане. Рус по вјерје их; а нехристијане по закону својему“ (2).

После ових података, које смо навели из старих руских закона, мислимо да немамо потребе наводити још какве доказе о ономе, што рекосмо, да у Руса није било пороте онда, кад и у нас Срба, а још мање да је било онакве пороте, какву имађаше старо српско законодавство.

За то ћемо да престанемо с даљим говором о руским законима у томе погледу. А у место тога прећићемо на законодавство другог славенског племена, те да видимо како и оно стоји што се тиче установе пороте у сравњењу са српским законима о томе из истог доба.

б. У Пољака.

Пољско законодавство није нам познато онако из раног доба као што је руско. Најстарији пољски закон, који налазимо у Иречеку, тек је од године 1348, који се звао „Статут Вислиценција“. А у осталом и сам број старих пољских закона мален је. Имамо их само ова три: Статут Вислиценције I; Статут исти II; и Статут Вартензија. Овај последњи статут био је године 1423. и од тог доба немамо података о каквим пољским законима, у којима бисмо што могло тражити о пороти и поротном суђењу (3). Морамо

(1). Иречек, стр. 2. број 4.
(2). Иречек, стр. 8, број 9.
(3). Иречек, стр. 532 — 596.

се дакле ограничита само на поменута три закона пољска и потражити оно, што нам је потребно за ову нашу расправу. Ми смо пажљиво проучили та три споменика пољског законодавства и смемо рећи, да ни у једном од њих нема пороте и поротног суђења. А још мање би ко у њима нашао уређење пороте онако, какво је не само у то доба [1348 год.], већ и пре тога [јер Душанов закон од 1346 вели како је било у Прадеда ми] било у нас Срба.

Сама садржина тих пољских закона доказ нам је дакле, да се српска порота оног доба није могла угледати на какав сличан пољски закон о пороти.

Ну и без тога већ и само време поменутих пољских закона казује јасно, да они не би могли послужити за то. Као што смо видели најстарији пољски закон био је од године 1348; а Душанов закон, који спомиње пороту у Срба, био је већ године 1346, и при том вели да је порота била још у прадеда му.

Поред тако јасних података немамо потребе више да говоримо о пољском законодавству оног доба у овом погледу, већ можемо говор да завршимо тиме: да Пољаци онда нису имали пороту и поротно суђење као што је тада било у нас Срба.

Установа пороте, само кад је на здравим основама, мора се сматрати као напредак у правосуђу. За то, упоређујући старо пољско законодавство с нашим Душановим законом, смемо тврдити, да је српско законодавство онога доба са својом установом пороте стајало на већој висини човечности и напретка него што је било тадашње законодавство у Пољака. Да није српску цивилизацију онога доба за дуго убио азијски варваризам, ко зна како би данас стајало српско племе у погледу цивилизације и напретка према другим европским народима?!!

Ну кад је већ тако било, нама не остаје сад ништа друго, већ да од сад накнадимо оно, што нас је груба сила спречила раније да постигнемо. Ми се морамо данас такмачити с осталим народима на том пољу.

Ово поменусмо тек само узгред; а сад да продужимо говор о другим славенским законима односно пороте код њих у старо доба, или управо о правом предмету нашег говора у овом одељку.

в. У Чеха.

Старо ческо законодавство у опште није тако малено бројем као што смо видели, да је било пољско. Као што се види из збирке Иречекове познато је доста старих ческих закона. И по времену судећи они су познати још из раног доба. Први познати чески закон јест „Рукопис Зеленохорског“, који истина нема годину, али по што је пре „Декрета Брецислава I“ од 1039 године, то се види, да су нам чески закони познати од прилике од хиљадите године, па све до „рада права земског.“ (¹)

Све те ческе законе ми смо проучили колико је било потребно за ово наше засебно питање; и ми ћемо сад казати, шта смо у том погледу у њима нашли. У томе можемо да будемо кратки, јер су подаци о старом ческом праву јасни.

Старо ческо законодавство даје нам још јаче доказе, него руско и пољско, да Чеси тада нису имали пороте као што је имађаху Срби.

Иречек је прибрао старе ческе законе и они се налазе у реченој његовој књизи почињући од године 1000 до 1360 (²).

(¹) Иречек стр. 509

(²) Иречек стр. 478—509.

Ни у једном од тих закона нема пороте и поротника, већ где год се говори о суду и судијама свуда се спомињу државне или краљеве судије, које владалац поставља.

А још пре Иречека потврдио је и други чески аукторитет, Палацки да Чеси тад нису имали пороте. Палацки је то отворено признао у својој расправи, где је упоредио Душанов законик с осталим славенским законима оног доба. Он ту каже, да су Чеси у то време и грађанске и казнене судије имали самом Краљем постављене. Такви су били њихови „Цуди" и чланови „заглавног" или казненог суда, који се спомињу у старим ческим законима. У томе је дакле била основна разлика између ческих и српских закона оног доба. Једина заједничка црта славенских закона тадашњих у Срба, Руса, Пољака и Чеха била је у установи „јемства" за оптуженика да није урадио какво кажњиво дело (¹).

Ну да ни то „јемство" у Славена није било „поротно суђење", већ управо неки облик сведоџбе, то је једва потребно и само да напоменемо према самом значењу речи „јемство".

То „јемство" истина да је особина славенских народа, јер га Немци тада нису имали (²); али при свем ни оно се не може употребити као доказ да су Чеси тад имали пороту.

Поред тако поузданих зналаца старих ческих закона, као што су Палацки и Иречек, још сумњати о истини да Чеси тад нису имали пороте, значило би управо силом подметати ческом законодавству оног доба особину, коју

(¹). За све види Палацки Гласник српског ученог друштва II стр. 101—127.

(²) Палацки, Гласник II, стр. 105.

би ти чески ауктоpитети први желили наћи у свом отачаственом законодавству да су је могли наћи.

За то би било сувишно да тражимо још какве јаче доказе о томе у старом ческом законодавству. Питање је и с овим, што смо до сад рекли, толико јасно да би све друго што бисмо још о томе наводили, било само сувишно понављање истих аргумената за једну исту ствар.

Можемо дакле говор о старом ческом законодавству у томе погледу завршити, а да се не бојимо, да би нам се могло пребацити да нисмо потпуно доказали поставку, која је главни предмет овог одељка у нашој расправи.

г. У Хрвата.

У већини хрватских закона не спомиње се порота, а то је доказ да у Хрвата тада није ни било пороте ([1]).

Само у винодолском статуту од године 1289 изреком се спомињу порота и поротници ([2]).

Ну и овај последњи факат не иде против нашег мишљења о старини и оригиналности пороте у Срба.

Пре свега и винодолски статут, закон је српски. А при том и кад се не би он тако рачунао, ни то не би било доказ против нашег реченог мишљења. Тако се мора узети прво с тога, што Душанов законик [од год. 1349] вели, да је пороте било још у Прадеда му, дакле пре винодолског статута. А друго и винодолски статут спомиње пороту и поротнике више само овлаш, јер даље нема каквих одредаба о самом поротном суђењу, као што тога има у Душановом законику. И најпосле треће ни у винодолском статуту нема ни речи о „смешаној“ пороти, као што је видимо у Душановом законику; а то је најјаснији

[1]). Иречек, стр. 385—472.

[2]). Иречек, стр. 389.

доказ да је српска поротна установа оригинална, да се није могла угледати на винодолски текст закона о томе, већ да је наш оригинал оно, што је видимо у душановом законику.

Још јачи доказ да Хрвати тада нису имали пороту, даје нам „Закон славонски од 1273“ године, јер се у њему говори само о „Краљевим судијама“ ([1]).

Мислимо да је и ово, што довде рекосмо о старим хрватским законима доста за уверење, да смо имали право што тврдимо, да и код ове гране славенске, која је нама Србима најближа, није било пороте онда, кад је ње било у нас Срба; а још мање да је ње било онакве, какву нам показује Душанов законик. За то би сваки даљи говор о томе, свако даље навођење доказа о таквој несумњивој истини било сувишно. Тиме не бисмо доказали ништа више, већ само оно исто, што је потврђено и тим неколиким цитатима из старог хрватског права. У место да бисмо се дакле упуштили у сувишна истраживања нових доказних података; или да бисмо се послужили понављањима већ реченог, ми претпостављамо да пређемо на говор о старим законима других славенских народа, наравно у погледу само оног питања, о коме говоримо у овом одељку наше расправе. Разуме се, да ће се тај говор ограничити само на оне славенске законе, о којима до сад нисмо говорили.

д. У Црногораца.

Говор о старим законима црногорским може да нам буде врло кратак.

На то нас одређује како мањи број црногорских закона, који су познати, тако и само време од кад су ти закона.

([1]) Иречек, стр. 385.

Као што се види из збирке Иречекове о старим славинским законима, она спомиње само два црногорска закона. Општи Црногорски и Брдски законик и општи законик земаљски за Црну Гору. Први је од 1798, а други од 1855 године (¹).

Ни у једном од та два црногорска закона, не спомиње се порота и поротно суђење. Ну међу тим и да има у тим законима каквих података о пороти у Црногораца, опет ти закони не би били доказ да наша поротна установа из Душановог закона није старија. Као што се зна Душанов је закон много старији од оног првог познатог црногорског закона; и за то доцнији црногорски закон, ни у ком случају, не би могао бити доказ против наше поставке о старини српске пороте. Упоред та два времена најјасније говори о ономе, шта ми сматрамо као особину старог српског законодавства у том погледу. А већ тиме, колико смо до сад рекли о овом питању, потпуно је потврђено наше изказано мишљење о њему.

е. У Срба.

О старом српском законодавству имамо више података.

На првом је месту договор бана босанског с Дубровчанима; за тим два договора краља српског с истима; договор Зете с Дубровчанима и најпосле Душанов законик.

Од тих закона само је договор с баном босанским пре Душанова закона, јер је договор био 1332, а Душанов законик 1349 године.

А порота се у тим законима спомиње свуда, сем договора с Зетом (²).

(¹). Иречек, стр. 135—364.

(²). За све Иречек, страна 273—364.

Међу тим и ако је онај договор с баном босанским пре Душанова законика, опет то ништа не ремети ону поставку, да је у нас Срба било пороте и поротног суђења и пре тог договора с баном босанским. У Душановом законику спомиње се, да је у Срба било пороте још у родитеља и прародитеља му. То исто вели се и у договору с Дубровчанима од 1349 у тачци 18. И најпосле тако је било уговорено и у договору од 1387 године, тачкама: 2, 3 и 4. А све то скупа показује, да је у нас пороте било још за време владе прадеда Душанова, дакле пре године 1332, кад је био закључен онај договор с баном босанским, где се такође спомиње порота.

После свега овог, што смо досад говорили, немамо потребе и даље да доказујемо старину и оригиналност старе српске пороте, јер смо то поузданим подацима већ доказали.

Ну остаје нам само још то да, и по времену, упоредимо старе славенске законе с Душановим закоником, те да се и тим упоредом потврди иста наша изрека.

2., По времену.

Сви стари славенски законици могу се с Душановим законом, по времену, поделити на две групе. Једна је група пре; а друга после тог нашег старог споменика.

Да видимо те групе редом:

а. Група пре Душанова законика.

У ту групу долазе: руски закони сви до „Рада Књаза Смоленског с Ригоју“ од 1270—50 године ([1]).

Чески сви до декрета од 1266 године ([2]).

Пољски статут од 1348 године ([3]). и

([1]). Иречек, стр. 1—41.

([2]). Иречек, стр. 478—498.

([3]). Иречек, стр. 325

Хрватски закони од 1273 и 1289 године ([1]).

б. Група после Душанова закона.

Сви остали славенски закони, који су познати и спомињу се у Иречеку били су после Душанова законика.

в. Спомен пороте у њима.

Као што смо показали напред од свију тих закона славенских порота се спомиње само у два пре Душанова законика, договору Дубровчана с баном босанским и винодолском; и у два после.

Ну то су такође српски закони, и при том како се у Душановом закону вели, да је у Срба било пороте још у прадеда му, — то је та установа у нас старија и од тих закона српских.

III. Смешана порота.

Најинтересантније је, да се ни у једном од славенских закона, па ни у оном договору с баном босанским, ни у винодолском закону не спомиње смешана порота. Њу видимо само у Душановом законику и у договорима наших краљева од 1349 и 1387 с Дубровчанима.

Ми смо раније већ доказали, да је та смешана порота постојала само у Енглеза; ну и код њих доцније него у нас Срба ([2]).

По томе дакле смемо с највећом поузданошћу тврдити, да је смешана порота наша оригинална установа и према старим славенским законима и према у опште законодавству европском оног доба.

Међу тим да је та смешана порота доказ племенитости и веће човечности нашег народа, то смо већ раније поменули, па немамо потребе да то и овде понављамо.

([1]) Иречек, стр. 385—389.

([2]) Види ове наше књиге стр. 158

У место да бисмо то урадили, ми ћемо да пређемо на осталу садржину ове наше расправе по утврђеном распореду.

IV. Наша садашња порота.

Ми смо раније, у овој расправи, изнели податке о саставу наше садашње пороте, казали смо из каквих се елемената она састоји. Било би сувишно да овде то понављамо;ну место тога обратићемо овде пажњу само на главну карактеристику наше садашње пороте, управо на оно, што њу разликује од поротне установе у осталих народа.

Карактеристика наше пороте у томе је: да је то поротни суд састављен из бираних поротника и државних судија. И једни, и други раде донекле заједно; сви скупа суде о факту или делу; они сви изричу, да ли је какав оптуженик крив или није, и тек по што то буде, онда саме државне судије, у првом случају, изричу казну; а у другом ослобођавају оптуженика.

Као што се види и из саме те кратке напомене, наша је садашња порота управо нешто средње између установе сталних државних судова и праве пороте. Она би се пре могла назвати неким полутанством, него што би смела претендовати на име верне слике поротног суђења. То је, држимо, узрок, што се наша садашња порота није показала у оној светлости као што би требало да буде та установа нарочито код оног народа, који је ту установу имао још пре толико стотина векова и то у далеко савршенијем и племенитијем, облику него што су је имали Енглези, као једини народ оног времена с поротном установом. Ну још више створило је нашој пороти неповољан глас то, што су по нашем садашњем закону о пороти врло слаби услови, па да ко може бити поротник. У нас је због тога поротни суд

често састављен из таквих поротника, који немају доста спреме и подобности да одговоре свом високом и тешком позиву.

А све то скупа узето, изазивало је у нас мишљење: да би требало са свим укинути поротно суђење, јер оно није задовољило наде, које су се полагале приликом обнове те наше старе судске установе.

Ну и ако не превиђамо, да установа наше садашње пороте није без мâна; и ако знамо, да је било прилика, у којима поротници нису умели или хтели да одговоре свом узвишеном позиву, — ми се опет не слажемо с онима, који држе да би с тога требало укинути поротно суђење у нас. Ми на против мислимо, да би ту установу требало у нас само усавршати; ну никако да је не бисмо смели укинути само за то, што је садашњи склоп наше пороте дао рђаве резултате у суђењу.

Кад смо ми пре пет стотина година могли предњачити с том установом, заслужили бисмо прекор, ако данас не бисмо умели у томе бар упоредо стати с осталим европским народима.

А то можемо урадити лако. Треба, пре свега, да уклонимо ону неприродну појаву наше поротне установе, по којој и поротници и државне судије заједно решавају о питању факта или о томе: да ли је ко крив или није. Треба поротници сами да суде о факту или кривици или невиности, а опет саме државне судије да изричу казну или пуштају оптуженике слободне.

Кад то будемо поправили у нашем садашњем поротном уређењу, онда ћемо већ урадити један корак напред.

Ну, поред тога, морали бисмо поставити и теже услове за поротнике или управо више обезбедити улазак интелигенције за поротнике, и онда бисмо учинили и други

корак на путу потребне поправке наше садашње пороте. А то све апсолутно нам је потребно, ако хоћемо да поротна установа и поротно суђење у нас и данас буду на оној висини, која доликује народу, што је имао пороту још пре пет стотина година, кад је немадоше други европски народи.

Далеко дакле од тога да бисмо ми из нашег судства избацили поротну установу, ми смо дужни само да је поправимо и дотерамо како према карактеру и особинама нашег народа, тако и према општим захтевима те установе. А то није тешко урадити само ако не заборавимо потребу, која је изазвала поротно суђење и захтеве правде, што их има да задовољи порота. То двоје сдружено најбоље ће нас упутити: какву треба да имамо пороту.

А да поротно суђење, добро уређено, има превагу над суђењем државних судија, ми смо то напред већ разложили; за то би било сувишно да то и овде понављамо. Ну место тога ми ћемо да приступимо последњем одељку ове наше расправе.

V. Чему је намењена ова расправа.

Ова наша расправа имала је да постигне троје.

1. Да покаже старину и оригиналност наше старе пороте.

2. Да опише нашу стару поротну установу према подацима, које о томе имамо.

3. Да изнесе материјал о уређењу порота у других народа, те да бисмо, према томе, имали поузданих података о бољем уређењу наше садашње пороте.

Мислимо да смо нашим ранијим говором већ доста доказали ону прву тачку. За то би било сувишно, да још шта о томе говоримо.

Исто тако и нашу садашњу пороту мислимо да смо јасно представили [тачка 2] и у једно показали поправке,

које треба да се изврше у њеном уређењу, те да би могла одговорити свом високом позиву. Можда ће ко нашој садашњој пороти наћи још коју замерку; ну, на сваки начин, ми смемо рећи, да оно, што смо јој ми замерили, треба што пре поправити и ако се то уради, да наша поротна установа онда може стати упоредо са својим данашњим другама у осталих образованих народа.

Ну највећи део нашег говора у овој расправи био је намењен томе, да дамо матерNew материјала о разним уређењима данашње пороте у Енглеза и Француза упоређујући то с уређењем наше данашње пороте [тачка 3].

Можда ће некоме изгледати врло опширно и сувишно оно детаљно изношење о уређењу енглеске и француске пороте. Ну ми бисмо на то имали да приметимо само то, да никад и никоме није на одмет, што више зна о неком предмету. Често и нешто, што изгледа као ситница, може да покрене најбољу мисао, може да буде посредни творац најбоље установе. Наш говор о уређењу енглеске и француске пороте онако у свима појединостима, као што показује ова расправа, био је намењен томе, да изнесе све мане и врлине пороте у та два образована народа, те да бисмо на тој основици могли опазити, шта треба поправити у нашој садашњој пороти. Ми смо се трудили и да то све прикупимо и читаоцима прикажемо; а у исто време и да то извршимо слогом лаким, језиком разумљивим.

Да ли смо све то и постигли, ми нити можемо, нити бисмо хтели да ценимо. То ће оценити они, који буду прочитали ову нашу расправу.

Међу тим, у сваком случају, ми се надамо да ће се овој расправи признати бар толико, да она може бити с једне стране доказ о старини и оригиналности наше старе пороте, нарочито мешане, и с друге стране послужити као покретач за

поправку и боље уређење наше данашње пороте у духу напретка и цивилизације.

А ако се то двоје буде признало овој нашој расправи, ми ћемо онда бити потпуно задовољни, јер ћемо бити уверени, да труд и рад нисмо употребили на неплодном пољу. Ако овај наш рад буде припомогао да се усаврши наша садашња порота, онда се ваљда неће порећи, да ће у томе бити ма колико — толико заслуге и до ове наше расправе.

С том надом завршујемо ову расправу.

СТАЊЕ ЈАВНЕ НАСТАВЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

за 1877-78. и 1878-79. школску годину.

СА ДВЕ ГРАФИЧНЕ ТАБЛИЦЕ

(СВРШЕТАК).

3. Ученици и ученице.

О броју ђака, који су основне школе походили, имамо ове податке.

Године 1877-78. било је у свима основн. школама и то:

	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ			НА КРАЈУ ГОДИНЕ		
у разреду:	ученика	ученица	ђака	ученика	ученица	ђака
Првом . .	11.957	1.902	13.860	7.590	1.426	9.016
Другом . .	4.298	780	5.078	3.074	658	3.732
Трећем . .	2.898	557	3.455	2.075	453	2.528
Четвртом	838	322	1.160	638	262	900
Свега	**19.992**	**3.561**	**23.553**	**13.377**	**2.799**	**16.176**

Од сто уписаних свршило је

разред:	ученика	ученица	ђака
Први . . .	63	75	**65**
Други . .	72	84	**73**
Трећи . .	72	81	**73**
Четврти .	76	82	**78**
У опште	**67**	**79**	**69**

Као што се види и овик размера, ученица остаје много више у школи, него ли ученика. Тако долазило је на сто ученика који су свршили разред:

Први . . .	119	ученица
Други . .	117	„
Трећи . .	113	„

Четврти . . .	108	ученица
У опште . .	**118**	**ученица.**

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, ми налазимо, да је долазило

	на 1 школу		на 1 наставника	
	у почетку	на крају	у почетку	на крају
	г о	д	и н	е
ученика	46	30	37	25
ученица	79	62	44	35
У опште ђака .	**49**	**33**	**38**	**26**

Учитељице имале су дакле у средњу руку више ђака него ли учитељи. Међу тим то долази отуд, што су женске школе скоро све по варошима, где се и много више деце школује него ли по селима. То би се могло још и боље видети кад би смо одвојили варошке учитеље од учитеља сеоских.

Кад број ђака у опште поредимо с бројем становника, онда налазимо, да је од хиљаду становника било у основној школи ђака.

у почетку године 1877-78	17
на крају „ 1877-78	12

Напротив у 1875-76 години било је у свима основним школама од хиљаде становника 20 ђака у почетку, а 16 на крају школске године.

Колико је било ученика у основним школама свакога округа, види се из овог прегледа.

У почетку 1877-78. школске године било је ђака у основним мушким школама, и то

у округу:	у р а з р е д у				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком .	367	110	76	27	580
Београдском .	892	263	156	10	1.321
Ваљевском . .	547	200	160	49	956

Јагодинском .	779	255	185	57	1.276
Књажевачком .	50	10	7	—	67
Крагујевачком .	1.044	357	246	74	1.721
Крајинском . .	1.036	329	231	39	1.635
Крушевачком .	449	194	104	33	780
Подринском .	277	138	96	12	523
Пожаревачком .	2.007	686	394	66	3.153
Рудничком . .	384	120	80	15	599
Смедеревском .	950	285	226	74	1.721
Ћупријском .	685	214	157	86	1.142
Ужичком . .	499	218	147	27	891
Црноречком .	282	144	91	31	548
Чачанском . .	464	157	103	37	761
Шабачком . .	787	380	224	38	1.429
У Београду .	459	238	215	163	1.075

Кад округе саставимо у области, онда видимо, да је било ђака

у школама области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	4.049	1.280	893	230	6.452
Источних округа .	4.424	1.493	956	249	7.125
Западних „ .	1.611	718	480	99	2.908
Јужних „ .	1.412	569	354	97	2.432
У Београду . . .	459	238	215	163	1.075

Поредимо ли број ђака првога разреда с бројем ђака осталих разреда, ми налазимо, да је на сто ђака првога разреда било ђака

у школама области:	у разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	32	22	6
Источних округа . . .	34	22	6
Западних округа . . .	45	30	6

Јужних округа	40	25	7
У Београду	52	47	35

У размерама ђака, који се налазе у старијим разредима, нема готово никакве ралике између појединих области. У другом разреду број ђака мањи је за две трећине, а у трећем и за три четвртине од броја у првом разреду. Само у вароши Београду ове су размере нешто повољније.

При поређењу броја ђака с бројем школа и наставника добијамо за поједине области размере, које се међу собом исто тако разликују, као год и оне о којима смо горе говорили.

Тако долазило је ђака

у области:	на 1 школу	на 1 наставника
Шумадији . .	41	35
Источних округа	47	39
Западних „	40	37
Јужних „	42	32
У Београду . .	154	60

Неузимајући у рачун варош Београд, ми налазимо, да разлика између највеће и најмање размере ђака износи само 7, како у односу према броју школа тако и према броју наставника.

На крају исте 1877-78. године било је у свима мушким основним школама, и то

у округу:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	258	69	51	19	397
Београдском . .	560	188	113	7	868
Ваљевском . .	365	145	107	39	656
Јагодинском . .	418	181	112	33	744
Књажевачком .	41	8	6	—	55

Крагујевачком .	677	255	194	68	1.194
Крајинском . .	568	218	164	29	979
Крушевачком .	276	147	75	28	526
Подринском . .	212	112	74	11	409
Пожаревачком .	1.244	458	285	58	2.045
Рудничком . .	167	76	48	8	299
Смедеревском .	648	216	170	57	1.091
Ћупријском . .	386	169	113	39	707
Ужичком . . .	364	161	91	18	634
Црноречком . .	178	92	58	30	358
Чачанском . .	287	101	56	15	459
Шабачком . .	550	276	165	34	1.025
У Београду . .	391	202	193	145	931

Кад број уписаних ученика у мушке основне школе поредимо с бројем оних, који су у школама остали до краја године, ми налазимо, да је износио проценат ученика, који су у течају године напустили школу у округу:

Рудничком . . .	50·08
Јагодинском . . .	41·69
Крајинском . . .	40·12
Чачанском . . .	39·68
Ћупријском . . .	38·09
Пожаревачком . .	35·14
Црноречком . . .	34.67
Београдском . .	34·29
Крушевачком . .	32·56
Алексиначком . .	31·55
Ваљевском . . .	31·38
Крагујевачком . .	30·62
Смедеревском . .	28·92
Ужичком	28·85
Шабачком . . .	27·22
Подринском . . .	21·80

Књажевачком . . .	17·91
У Београду . .	13·40

Што је у књажевачком округу тако мали проценат ученика, који су школу оставили, то је једино с тога, што су 1877-78. године у томе округу биле само две школе (у Врбици и Заграђу).

О броју ученика, који су школу свршили, имамо овај преглед по областима.

На крају 1877-78. године било је ученика у свима мушким основним школама, и то

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадији . .	2.470	916	673	137	4.196
Источних округа	2.675	1.014	677	175	4.541
Западних „	1.127	533	346	84	2.090
Јужних „	927	409	222	61	1.619
У Београду . .	391	202	193	145	931

Проценат ученика који су оставили школу у течају године, износио је

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Источних округа	39·58	32·01	29·18	29·72	36·27
Шумадији . .	39·00	28·44	28·67	24·78	34·97
Јужних округа .	34·35	28·12	37·29	37·11	33·43
Западних округа	30·04	25·77	27·92	15·15	28·13
У Београду . .	14·81	15·13	10·22	11·04	13·40
У Србији .	**36·52**	**28·48**	**28·40**	**23·87**	**33·19**

У опште узев, број ученика који су школу оставили, у старијим је разредима био мањи. Овако равномерно опадање тога броја налазимо само у области Источних округа и у Шумадији.

Интересно је у овом погледу поређење првога разреда са осталим разредима.

На сто ученика, који су оставили први разред основних школа, долазило је таких ученика

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадији	73	74	64
Источних округа . .	81	74	75
Западних „ . . .	86	93	50
Јужних „ . . .	82	109	108
У Београду „ . . .	102	69	75
У Србији	**78**	**78**	**65**

У свима женским школама било је ученица у почетку 1877-78 школске године, и то

у округу:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	88	18	10	6	122
Ваљевском . . .	100	36	22	17	175
Јагодинском . . .	60	26	16	6	1
Крагујевачком . .	165	59	48	37	309
Крајинском . . .	123	39	30	16	208
Крушевачком. . .	76	32	24	8	140
Подринском . . .	51	21	14	—	86
Пожаревачком . .	167	77	64	28	336
Рудничком . . .	28	4	9	3	44
Смедеревском . .	116	40	34	25	215
Ћупријском . . .	149	82	30	19	280
Ужичком	95	38	24	4	161
Црноречком . . .	63	13	16	7	99
Чачанском	78	31	17	12	138
Шабачком . . .	126	69	49	15	259
У Београду . . .	417	195	150	119	881

О броју ученица по областима, имамо овај преглед.

Број ученица у школама области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	369	129	107	71	676
Источних округа .	590	229	150	76	1.045
Иападних округа .	277	126	85	32	520
Јужних округа .	249	101	65	24	439
У Београду . .	417	195	150	119	881

Према првом разреду у старијим разредима женских школа било је релативно много више ученица него ли ученика у мушким школама. Ово се објашњава тиме, што су женске школе скоро без изузетка по варошима и варошицама.

Тако на сто ученица првога разреда долазило је ученица

у школама области:	у разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	35	29	20
Источних округа . .	37	25	13
Западних „ . .	45	31	12
Јужних „ . .	41	26	10
У Београду . . .	47	36	29

Само у Београду, имали су старији разреди више ученика него ли ученица.

Кад број уписаних у школу ученица поредимо с бројем школа и учитељица, онда излази да је долазило ученица

у области:	на 1 школу	на 1 учитељицу
Шумадији . . .	97	45
Источних округа	65	40

Западних округа	87	47
Јужних округа .	55	37
У Београду . .	110	55

Изузимајући школе београдске, у свима другим областима имају учитељице релативно знатно више ученица но што имају учитељи ученика.

Од уписаних у школу ученица остало их је до краја 1877-78. године.

у школама округа:	у	разреду			
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначког . . .	38	16	10	4	68
Ваљевског . . .	76	34	22	16	148
Јагодинског . . .	43	16	9	6	74
Крагујевачког . . .	142	53	41	32	268
Крајинског . . .	87	34	22	11	154
Крушевачког . . .	61	28	17	6	112
Подринског . . .	44	17	12	—	73
Пожаревачког . .	137	65	54	26	282
Рудничког	17	4	6	—	27
Смедеревског . . .	40	33	29	21	123
Ћупријског . . .	129	67	22	12	230
Ужичког	82	31	19	2	134
Црноречког . . .	34	12	13	3	62
Чачанског	52	25	13	8	98
Шабачког	107	54	32	7	200
У Београду . . .	337	169	132	108	746

Од сто уписаних ученица оставило је школе у округу,

Алексиначком . .	44·26
Смедеревском . .	42·79
Рудничком . . .	38·64
Црноречком . .	37·37
Јагодинском . .	31·48

Чачанском . . .	28·99
Крајинском . . .	25·96
Шабачком . . .	22·78
Крушевачком . .	20·00
Ћупријском . . .	17·86
Ужичком . . .	16·77
Пожаревачком . .	16·07
Ваљевском . . .	15·43
Подринском . . .	15·12
Крагујевачком . .	13·27
У Београду . . .	15·32

Кад ове размере поредимо с онима, које смо нашли за ученике мушких школа, ми онда видимо, да су ученице напуштале школу више него ученици у вароши Београду и у окрузима: алексиначком, смедеревском и црноречком. У осталим окрузима ученици су напуштали школу више него ученице.

Кад округе саставимо у области, онда налазимо, да је остало ученица до краја 1878. школске године у школама области:

	У Р А З Р Е Д У				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	242	106	85	59	492
Источних округа .	425	194	121	56	796
Западних „ .	227	105	66	23	421
Јужних „ .	195	84	49	16	344
У Београду . . .	337	169	132	108	746

Према томе проценат ученица, које су оставиле школу у течају године, износио је

у области:	У Р А З Р Е Д У				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије .	34·42	17·83	20·56	16·90	27·22
Источних окр.	27·97	15·29	19·33	26·32	23·83

Западних окр.	18·05	16·67	22·35	28·12	19·04
Јужних „	21·69	16·83	26·15	33·33	21·64
У Београду.	19·18	13·33	12·00	9·24	15·32
У Србији	**25·03**	**15·64**	**18·67**	**18·63**	**21·40**

Изузимајући варош Београд и област Шумадију, у свима областима остављало је најмање ученица други разред, а највише први.

Кад поредимо први разред са осталим разредима, ми налазимо, да је на сваку стотину ученица, које су у течају године тај разред оставиле, таких ученица долазило

у области:	У Р А З Р Е Д У		
	II.	III.	IV.
Шумадије	57	65	54
Источних округа . . .	55	69	94
Западних „ . . .	92	124	156
Јужних „ . . .	78	121	153
У Београду	70	63	48
У Србији	**62**	**75**	**74**

Интересно је у овом погледу поређење ученика са ученицама. Тако на сто ученика, који су оставили поједине разреде у течају године, долазило је таких ученица

у школама области:	У Р А З Р Е Д У				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије	88	63	72	68	78
Источних округа .	71	48	66	89	66
Западних „ . .	60	65	80	186	68
Јужних „ . .	63	60	70	90	65
У Београду . . .	130	88	117	84	114
У Србији . . .	**69**	**55**	**66**	**78**	**64**

Најнеповољнију размеру налазимо у вароши Београду. Ту су ученице остављале школу у већој мери него ученици. То вреди нарочито за ученице првог и трећег

разреда. Па и други разред остављало је у Београду више ученица, него ма у којој другој области.

Колико је било свега ђака, ученика и ученица, у основним школама 1877-78. године, види се из овог прегледа.

ОКРУГ	БРОЈ СВИЈУ ЂАКА 1877—78 ГОДИНЕ. У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ: У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	СВЕГА	НА КРАЈУ ГОДИНЕ: У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	СВЕГА
Алексиначки . . .	455	128	86	33	702	296	85	61	23	465
Београдски . . .	892	263	156	10	1321	560	188	113	7	868
Ваљевски	647	236	182	66	1131	441	179	129	55	804
Јагодински	839	281	201	63	1384	461	197	121	39	818
Књажевачки . . .	50	10	7	—	67	41	8	6	—	55
Крагујевачки . . .	1205	416	294	111	2030	819	308	235	100	1462
Крајински	1159	368	261	55	1843	655	252	186	40	1133
Крушевачки . . .	525	226	128	41	920	337	175	92	34	638
Подрински	328	159	110	12	609	256	129	86	11	482
Пожаревачки . . .	2174	763	458	94	3489	1381	523	339	84	2327
Руднички	412	124	89	18	643	184	80	54	8	326
Смедеревски . . .	1066	325	260	99	1750	688	249	199	78	1214
Ћупријски	834	296	187	105	1422	515	236	135	51	937
Ужички	594	256	171	31	1052	446	192	110	20	768
Црноречки	345	157	107	38	647	212	104	71	33	420
Чачански	542	188	120	49	899	339	126	69	23	557
Шабачки	913	449	273	53	1688	657	330	197	41	1225
Београд	876	433	365	282	1956	728	371	325	253	1677

Проценат ђака, који су напустили школу у течају год., износио је

у округу:

Рудничком . . .	49·30
Јагодинском . . .	41·90
Крајинском . . .	38·52
Чачанском . . .	38·04
Црноречком . . .	35·09
Београдском . .	34·29
Ћупријском . . .	34·10
Алексиначком . .	33·76
Пожаревачком . .	33·30
Крушевачком . .	30·65
Смедеревском . .	30·63
Ваљевском . . .	28·91
Крагујевачком . .	27·98
Шабачком . . .	27·40
Ужичком	27·00
Подринском . . .	20·85
Књажевачком . .	17·91
У Београду . . .	14·26

Кад саставимо округе у области, ми налазимо, да је било ђака уписаних

у шк. области:	у разред I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	4.418	1.409	1.000	301	7.128
Источних округа	5.017	1.722	1.106	325	8.170
Западних „ .	1.888	844	565	131	3.428
Јужних „ .	1.661	677	419	121	2.871
У Београду . .	876	433	365	282	1.956

У средњу руку долазило је ђака

у области:	на 1 школу	на 1 наставника
Шумадије	43	35

Источних округа .	49	34
Западних „ . .	47	35
Јужних „ . .	44	33
У Београду . . .	130	58

Поредимо ли међу собом ове размере, ми онда налазимо, да је релативно највише наставника радило у Београду (100 : 45). За тим било је највише наставника у школама области Источних округа (100 : 69), а најмање у Шумадији (100 : 81). У остале две области размере су биле готово подједнаке.

На крају 1877-78. године било је ђака

у школама области:	у разреду I.	II	III.	IV.	у опште
Шумадије . .	2.712	1.122	722	232	4.688
Источних округа	3.100	1.208	798	231	5.337
Западних „	1.354	638	412	107	2.511
Јужних „	1.122	493	271	77	1.963
У Београду . .	728	371	325	253	1.677

Проценат ђака, који су у течају године школу оставили, износио је

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Источних округа	38·21	29·85	27·85	28·92	34·68
Шумадије . .	38·61	27·47	27·80	22·92	34·23
Јужних округа	32·46	26·42	35·32	36·36	31·28
Западних округа	28·28	24.40	27·08	18.32	26.75
У Београду . .	16·89	14·32	10·90	10·28	14·78
У Србији .	**34·95**	**26·51**	**26·83**	**22·41**	**31·32**

Из ових размера види се, да је у свима областима, изузимајући област Јужних округа, најмање ђака напуштало четврти разред. Ово се може најбоље видети из међусобног поређења горњих размера.

На сто ђака, који су у течају године напустили први разред, било је таких ђака

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадије . . .	71	72	59
Источних округа .	78	73	76
Западних „ .	86	96	65
Јужних „ .	81	109	112
У Београду . . .	85	65	67
У Србији . . .	**76**	**77**	**64**

У школама области: Шумадије и Западних округа оставило је трећи разред више ђака него ли разред други и четврти. У области Јужних округа напуштали су ђаци трећи и четврти разред више него ли први.

О броју ђака у 1878-79. школској години имамо ове податке по разредима.

У свима основним школама било је

у разреду:	у почетку год. ученика	ученица	ђака	на крају год. ученика	ученица	ђака
Првом .	15.465	2.375	17.840	11.407	1.947	13.354
Другом .	5.580	1.187	6.767	4.621	1.050	5.671
Трећем .	3.080	580	3.660	2.518	475	2.993
Четвртом	1.074	379	1.453	860	313	1.173
Свега	**25.199**	**4.521**	**29.720**	**19.406**	**3.785**	**23.191**

Од сто уписаних свршило је

разред:	ученика	ученица	ђака
Први	74	82	75
Други	83	88	84
Трећи	82	82	82
Четврти . . .	80	83	81
У опште . .	**77**	**84**	**78**

И у 1879. години свршило је школу више ученица него ли ученика. Посебице пак долазило је на сто ученика, који су школу свршили, и то у разреду:

Првом	. . .	111 ученица
Другом	. . .	106 „
Трећем	. . .	100 „
Четвртом	. . .	104 ученице
У опште	. . .	109 ученица.

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, онда излази, да је долазило

	на једну школу		на једног наставника	
	у почетку	на крају	у почетку	на крају
	г о д и н е			
ученика . .	52	40	41	31
ученица . .	81	68	43	36
ђака . . .	**55**	**43**	**41**	**32**

Кад ову годину поредимо с годином 1878. онда налазимо, да је у истој долазило у средњу руку по 12 процената више ђака на једну школу, а по 8 процената више на једног наставника

Из горњих размера види се, да су и у 1879. години женске школе имале више ученица него ли мушке школе ученика; а тако исто и број ученица, које је имала да обучава једна учитељица био је већи од броја ученика, колико је имао у средњу руку један наставник.

Од хиљаду становника уписано је у основну школу њих 17, а школу је походило до краја године од хиљаде њих 14. Размера уписаних била је иста као и у прошлој 1878. години. На против размера оних, који су школу походили до краја године, била је за два већа, или другим речима: Од равног броја становника свршило је 1879. године основну школу њих седамнаест више него ли у години 1878.

О броју ученика у мушким школама имамо ове податке за сваки округ посебице.

У почетку 1878-79. године било је у мушким школама ученика, и то

у округу:	У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	563	110	61	33	767
Београдском . .	907	371	157	6	1.441
Ваљевском . . .	827	265	134	62	1.288
Врањском . . .	303	53	21	13	390
Јагодинском . .	762	298	156	56	1.272
Књажевачком . .	387	61	47	11	506
Крагујевачком . .	1.047	469	249	118	1.883
Крајинском . .	1.105	290	167	35	1.597
Крушевачком . .	530	214	119	46	909
Нишком	846	216	103	73	1.238
Пиротском . . .	486	123	55	34	698
Подринском . . .	321	146	94	12	573
Пожаревачком . .	2.131	743	434	93	3.401
Рудничком . . .	397	161	83	7	648
Смедеревском . .	975	452	231	70	1.728
Топличком . . .	165	32	28	10	235
Ћупријском . . .	707	276	144	69	1.196
Ужичком . . .	823	285	139	33	1.280
Црноречком . .	487	145	96	36	764
Чачанском . . .	478	217	99	30	824
Шабачком . . .	822	346	225	41	1.434
У Београду . .	396	307	238	186	1.127

На једну школу долазило је у средњу руку највише ученика у Београду (161), за тим у окрузима: топличком и нишком (118 и 113). Средњи број ученика у једној основ ној мушкој школи био је најмањи у округу: београдском и рудничком (34 и 38).

Број ученика уписаних у мушке основне школе био је у појединим областима овај, и то

у области:	У Р А З Р Е Д У				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	4.088	1.751	876	257	6.972
Источних округа	5.380	1.625	949	277	8.231
Западних „ .	1.970	757	453	115	3.295
Јужних „ .	1.831	716	357	109	3.013
Нових крајева .	1.800	424	207	130	2.561
У Београду . .	396	307	238	186	1.127

При поређењу првог разреда са осталим разредима, налазимо, да је на сто ученика првог разреда било ученика

у области:	У Р А З Р Е Д У		
	II.	III.	IV.
Шумадије	43	21	6
Источних округа . .	30	18	5
Западних округа . .	38	23	6
Јужних округа . . .	39	20	6
Нових крајева . . .	24	12	7
У Београду	78	60	47

Изузимајући варош Београд, у свима другим областима ове 1879. године било је релативно мање ученика у старијим разредима него у години 1878.

У средњу руку долазило је ученика

у области:	на једну школу	на једног наставника
Шумадије	44	37
Источних округа .	50	40
Западних „ .	44	38
Јужних „ .	52	40
Нових крајева .	102	61
У Београду . . .	161	59

Ове размере повољније су од оних, које смо имали за 1878. годину. У области Јужних округа средњи број ученика у једној школи био је 1879. године већи за 23.8 процената. Тај вишак износио је у школама области:

Западних округа . . .	10·0	процената
Шумадије	7·3	„
Источних округа . .	6·4	„
У Београду	4·5	„

На крају 1878-79. године било је ученика у свима мушким основним школама, и то

у округу:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	492	98	54	23	667
Београдском . . .	613	314	116	4	1.047
Ваљевском . . .	631	229	110	53	1.023
Врањском . . .	271	28	12	7	318
Јагодинском . . .	466	227	110	49	852
Књажевачком . .	333	58	45	4	440
Крагујевачком . .	803	404	200	93	1.500
Крајинском . . .	768	234	141	30	1.173
Крушевачком . .	382	184	93	40	699
Нишком	744	161	77	64	1.046
Пиротском . . .	331	89	43	25	488
Подринском . . .	260	128	77	8	473
Пожаревачком . .	1.460	612	378	74	2.524
Рудничком . . .	284	138	74	7	503
Смедеревском . .	703	394	196	56	1.349
Топличком . . .	119	24	28	7	178
Ћупријском . . .	476	237	114	51	878
Ужичком	600	225	107	31	963
Црноречком . . .	348	98	59	22	527
Чачанском . . .	363	181	82	26	652

Шабачком . . .	630	289	187	32	1.138
У Београду . . .	330	269	215	154	968

Велике су разлике између појединих округа у погледу напуштања школе. Тако износио је проценат ученика, који су у течају 1879. године школу оставили,

[illegible]

Јагодинском	[illegible]·02
Црноречком	31·02
Пиротском	30·06
Београдском	27·34
Ћупријском	26·59
Крајинском	26·55
Пожаревачком . . .	25·79
Ужичком	24·77
Топличком	24.26
Крушевачком	23·10
Рудничком	22·53
Смедеревском	21·93
Чачанском	20·87
Шабачком	20·64
Ваљевском	20.57
Крагујевачком . . .	20·34
Врањском	18·46
Подринском	17·45
Нишком	15·50
Књажевачком	13·04
Алексиначком	13·04
У Београду	14·11

Разлика између највећег и најмањег процента износила је 19·98. На против у 1878. години та разлика била је много већа; она је износила 32·17.

У свима окрузима био је 1879. проценат ђака, који су школу напустили, мањи од оног у години 1878. Само у вароши Београду било је таких ученика за 0·71 проценат више у 1879. години.

Кад округе саставимо у области, ми налазимо, да је на крају 1878-79. године било ученика у свима мушким основним школама, и то

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	2.869	1.477	696	209	5.251
Источних округа	3.877	1.337	791	204	6.209
Западних округа	1.521	646	374	93	2.634
Јужних округа .	1.345	590	282	97	2.314
Нових крајева .	1.465	302	160	103	2.030
У Београду . .	330	269	215	154	968

Проценат ученика, који су у течају године оставили школу, износио је

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије .	29·82	15·65	20·55	18·72	24·68
Источних окр.	27.94	17·72	16·65	26·35	24·57
Јужних окр.	26·56	17·60	21·01	11·01	23·20
Нових крајева	18·61	28·77	22·71	20·77	20·73
Западних окр.	22·79	14·66	18·10	19·13	20·06
У Београду .	16·67	12·38	9·66	17·20	14·11
У Србији .	**26·24**	**17·19**	**18·25**	**19·92**	**22·99**

Кад годину 1878. поредимо са 1879. годином, онда налазимо, да је у овој био много мањи дефицит ученика.

На сто ученика, који су у 1878. години напустили дотичне разреде, долазило је 1879. године таких ученика у разреду:

Првом 72
Другом . . . 60

Трећем . . .	64
Четвртом . . .	83
У опште . .	**69**

За поједине области биле су у овом погледу између године 1878. и 1879. ове размере, и то у области:

Источних округа	као	100	:	68
Јужних округа	„	100	:	69
Шумадије	„	100	:	71
Западних округа	„	100	:	72
У Београду	„	100	:	105

Кад поредимо први разред с осталим разредима, онда излази, да је на сто ученика, који су напустили први разред, било таких ученика у

школама области:	разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	52	69	66
Источних округа . .	63	60	95
Западних округа . .	64	79	84
Јужних округа . . .	66	79	41
Нових крајева . . .	155	122	112
У Београду	74	58	103
У Србији	**66**	**70**	**76**

У опште узев ученици су више напуштали III. и IV. разред него други. Само у области Јужних округа и Нових крајева било је друкчије.

У свима женским основним школама било је у почетку 1878-79. године ученица, и то

у округу:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . . .	95	32	21	7	155
Ваљевском	90	59	28	18	195
Врањском	45	2	—	1	48

Јагодинском . . .	60	40	14	8	122
Књажевачком . . .	81	13	2	—	96
Крагујевачком . .	137	112	42	39	330
Крајинском . . .	151	49	37	23	260
Крушевачком . . .	78	41	22	12	153
Нишком	192	44	—	—	236
Пиротском	52	2	2	1	57
Подринском . . .	37	21	15	—	73
Пожаревачком . .	187	130	55	34	406
Рудничком	28	4	9	3	44
Смедеревском . . .	110	33	32	29	204
Топличком	87	—	—	—	87
Ћупријском . . .	146	113	47	21	328
Ужичком	110	78	17	8	213
Црноречком . . .	107	26	10	4	147
Чачанском	82	44	17	11	154
Шабачком	111	95	41	31	278
У Београду . . .	389	249	169	129	936

У средњу руку долазило је највише ученица на једну женску школу у округу шабачком и у Београду (278 и 117). Најмање ученица било је у пиротском и крајинском округу (28 и 43).

По областима било је у почетку 1878-79. године у свима женским основним школама ученица, и то

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	335	189	97	79	700
Источних округа .	767	363	172	89	1391
Западних округа .	238	175	84	49	546
Јужних округа . .	270	163	56	31	520
Нових крајева . .	376	48	2	2	428
У Београду . . .	389	249	169	129	936

Кад број ученица поредимо с бројем школа и наставница, онда излази, да је долазило у средњу руку

у области:	на једну школу	на једну наставницу
	у ч е н и ц а	
Шумадије . . .	100	41
Источних округа .	65	39
Западних „ . .	91	50
Јужних „ . .	65	43
Нових крајева . .	61	48
У Београду . .	117	49

При поређењу ових размера са онима које смо нашли за мушке школе, излази, да је на сто ученика, које је у средњу руку имао да обучава један учитељ, долазило на једну учитељицу у школама области:

Западних округа	по 132	ученице
Шумадије	„ 111	ученица
Јужних округа	„ 108	„
Источних „	„ 98	„
Нових крајева	„ 79	„
У Београду	„ 83	ученице

У 1878-79. години средњи број ученица у једној школи само у области Источних округа остао је онај исти, који је био и у години 1877-78. У осталим областима тај је број знатно порастао, и то у области:

Јужних округа	са 18·18	процената
Западних округа	„ 4·60	„
Шумадије	„ 3·90	„
У Београду	„ 6·36	„

При поређењу првога разреда с осталим разредима, налазимо, да је на сто ученица првог разреда било уписаних ученица

у области:	у разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	57	29	24
Источних округа	47	25	12
Западних „	73	35	21
Јужних „	60	21	11
Нових крајева	13	1	1
У Београду	64	43	33

У овој години размере су много повољније од оних у години 1878. Ово вреди нарочито за школе у области Западних округа и у вароши Београду. У Новим крајевима за то су тако неповољне размере, што је у њима било све још ново, а није ни могло бити спремних ученица за старије разреде.

Од уписаних ученица у школу остало их је до краја године

у школама округа:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначког	76	29	16	7	128
Ваљевског	74	52	20	15	161
Врањског	37	2	—	1	40
Јагодинског	53	35	10	7	105
Књажевачког	79	11	1	—	91
Крагујевачког	104	90	37	28	259
Крајинског	123	42	35	19	219
Крушевачког	66	37	15	11	129
Нишког	125	37	—	—	162
Пиротског	41	2	1	1	45
Подринског	29	18	13	—	60
Пожаревачког	173	123	50	31	377
Рудничког	17	4	6	—	27
Смедеревског	95	28	29	24	176

Топличког . . .	58	—	—	—	58
Ћупријског . . .	120	106	30	19	275
Ужичког	103	71	14	4	192
Црноречког . . .	85	21	8	3	117
Чачанског . . .	80	42	17	11	150
Шабачког	86	77	26	20	209
У Београду . . .	323	223	147	112	805

Према томе износио је проценат ученица, које су оставиле школу у округу:

Рудничком . . .	38·64
Топличком . . .	33·33
Нишком	31·36
Шабачком . . .	24·82
Крагујевачком . .	21·52
Пиротском . . .	21.05
Црноречком . . .	20.41
Подринском . . .	17·81
Ваљевском . . .	17·44
Алексиначком . .	17·42
Врањском . . .	16·67
Ћупријском . . .	15·90
Крајинском . . .	15·77
Крушевачком . .	15·69
Јагодинском . . .	13·93
Смедеревском . .	13·73
Ужичком	9·86
Пожаревачком . .	7·14
Књажевачком . .	5·21
Чачанском . . .	2·60
У Београду . . .	14·00

У рудничком округу, где је само једна женска основна школа у Горњем Милановцу, проценат ученица, које

су школу напустиле, био је у обе године, 1878. и 1879. подједнак. У осталим окрузима и у вароши Београду тај проценат био је мањи у 1878-79. години. Нарочито код округа чачанског налазимо у томе велику разлику, која износи 26·39.

На крају 1878-79. године било је ученица

у школама области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	269	157	82	59	567
Источних округа .	656	332	140	79	1207
Западних „ . .	189	147	59	35	430
Јужних „ . .	249	150	46	26	471
Нових крајева . .	261	41	1	2	305
У Београду . . .	323	223	147	112	805

Проценат ученица, које су у течају године оставиле школу, износио је

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Нових крајева	30·59	14·58	50·50	—	28·74
Западних окр.	20·59	16·00	29·76	28·57	21·25
Шумадије . .	19·70	16·93	15·46	25·32	19·02
Источних окр.	14·47	8·54	18·60	11·24	13·23
Јужних „ .	7·78	7.98	17·86	15.81	9·42
У Београду .	16·97	10·44	13·02	13·18	14·00
У Србији .	**18·02**	**11·54**	**18·10**	**17·41**	**16·28**

Кад 1878. годину поредимо с годином 1879. онда налазимо, да је на сто ученица, које су у првој години напустиле дотичне разреде, било у години другој таких ученица у разреду:

Првом . . . 72
Другом . . . 74

Трећем . . .	97
Четвртом . .	93
У опште . .	**76**

У појединим пак областима размера ученица, које су школу напустиле, била је ова између године 1878. и 1879. и то у области:

Западних округа . . .	као	100 : 112
Шумадије	„	100 : 70
Источних округа . . .	„	100 : 56
Јужних „ . . .	„	100 : 44
У Београду	„	100 : 91

Само у области Западних округа оставило је школу више ученица 1879. године; у осталим областима ученице походиле су школу много марљивије.

У проценту ученица, које су напустиле поједине разреде, налазимо велике разлике; ту нема оне постуности, која се види код ученика.

Тако на сто ученица, које су напустиле први разред, долазило је таких ученица

у школама области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадије	86	78	129
Источних округа . .	57	122	78
Западних „ . .	78	145	139
Јужних „ . .	103	230	203
Нових крајева . .	48	163	—
У Београду . . .	62	77	78
У Србији . . .	**64**	**100**	**97**

У 1878. години ове су размере биле много правилније. Међу тим и у тој години остављало је трећи разред више ученица него ли други и четврти.

Кад у овом погледу поредимо ученике с ученицама, ми налазимо, да је на сто ученика, који су 1879. год. остављали поједине разреде, долазило таких ученица

у школама области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . . .	66	108	75	135	77
Источних округа .	52	48	112	43	54
Западних „ .	90	109	164	149	106
Јужних „ .	29	45	85	153	41
Нових крајева . .	164	51	220	—	139
У Београду . . .	102	84	135	77	99
У Србији . . .	**69**	**67**	**99**	**87**	**71**

Дакле само у областима: Западних округа и Нових крајева напуштало је школу више ученица.

О броју ђака у свима основним школама, мушким и женским имамо овај преглед.

ОКРУЗИ	БРОЈ СВИЈУ ЂАКА 1878-79. ГОДИНЕ — У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ — У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	СВЕГА	НА КРАЈУ ГОДИНЕ — У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	СВЕГА
Алексиначки.	658	142	82	40	922	568	127	70	30	795
Београдски .	907	371	157	6	1441	613	314	116	4	1047
Ваљевски . .	917	324	162	80	1483	705	281	130	68	1184
Врањски . .	348	55	21	14	438	308	30	12	8	358
Јагодински .	822	338	170	64	1394	519	262	120	56	957
Књажевачки	468	74	49	11	602	412	69	46	4	531
Крагујевач. .	1184	581	291	157	2213	907	494	237	121	1759
Крајински . .	1256	339	204	58	1857	891	276	176	49	1392
Крушевачки	608	255	141	58	1062	448	221	108	51	828
Нишки . . .	1038	260	103	73	1474	869	198	77	64	1208
Пиротски . .	538	125	57	35	755	372	91	44	26	533
Подрински .	358	167	109	12	646	289	146	90	8	533

ОКРУЗИ	БРОЈ СВИЈУ ЂАКА 1878-79. ГОДИНЕ									
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ					НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
	У РАЗРЕДУ				СВЕГА	У РАЗРЕДУ				СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.		I.	II.	III.	IV.	
Пожаревач. .	2318	873	489	127	3807	1633	735	428	105	2901
Руднички . .	425	165	92	10	692	301	142	80	7	530
Смедеревски	1085	485	263	99	1932	798	422	225	80	1525
Топлички . .	252	32	28	10	322	177	24	28	7	236
Ћупријски .	853	389	191	100	1523	596	343	144	70	1153
Ужички . . .	933	363	156	41	1493	703	296	121	35	1155
Црноречки .	594	171	106	40	911	433	119	67	25	644
Чачански . .	560	261	116	41	978	443	223	99	37	802
Шабачки . .	933	441	266	72	1712	716	366	213	52	1347
Београд . .	785	556	407	315	2063	653	492	362	266	1773

Процентат ђака, који су школу оставили, износио је у округу:

Јагодинском	31·35
Пиротском	29·40
Црноречком	29·31
Београдском	27·34
Топличком	26·71
Крајинском	25·04
Ћупријском	24·29
Пожаревачком . . .	23·80
Рудничком	23·41
Ужичком	22·65
Крушевачком	22·05
Шабачком	21.32
Смедеревском	21·07
Крагујевачком . . .	20·52
Ваљевском	20·16
Врањском	18·26

Нишком	18·05
Чачанском	18·00
Подринском	17·49
Алексиначком . . .	13·78
Књажевачком	11·79
У Београду	14·06

У 1879. години имамо дакле много повољније размере. Да би се постојећа разлика између ове две године боље могла увидети, ми ћемо их међу собом поредити.

Према томе односна размера ђака, који су школу напустили, била је између 1878. и 1879. године

у округу:

Алексиначком	као	100 : 41
Чачанском	„	100 : 47
Рудничком	„	100 : 47
Крајинском	„	100 : 65
Књажевачком	„	100 : 66
Смедеревском	„	100 : 69
Ваљевском	„	100 : 70
Пожаревачком	„	100 : 71
Ћупријском	„	100 : 71
Крушевачком	„	100 : 72
Крагујевачком	„	100 : 73
Јагодинском	„	100 : 73
Шабачком	„	100 : 77
Београдском	„	100 : 80
Црноречком	„	100 : 83
Шабачком	„	100 : 84
Ужичком	„	100 : 85
У Београду	„	100 : 99

Кад све округе саставимо у пет области, онда налазимо, да је било свега ђака у почетку 1879. школске године у свима школама

области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	4.423	1.940	973	336	7.672
Источних окр. .	6.147	1.988	1.121	366	9.622
Западних „ .	2.208	932	537	164	3.841
Јужних „ .	2.101	879	413	140	3.533
Нових крајева .	2.176	472	209	132	2.989
У Београду .	785	556	407	315	2.063

Према томе долазило је ђака у средњу руку

у области:	на 1 школу	на 1 наставника
Шумадије	46	38
Источних округа . .	52	40
Западних „ . . .	47	39
Јужних „ . . .	54	40
Нових крајева . .	93	59
У Београду	138	54

Кад ове размере поредимо с онима из 1878. године, ми видимо, да је односна размера између 1878, и 1879. године била

у области:		за школе	за наставнике
Шумадије . . .	као	100 : 107	100 : 109
Источних округа	„	100 : 106	100 : 118
Западних „ .	„	100 : 100	100 : 111
Јужних „ .	„	100 : 123	100 : 121
У Београду . .	„	100 : 106	100 : 93

У свима дакле областима средњи број ђака у једној школи био је већи 1879. године, само у области Западних округа остао је онај исти као и у 1878. години. Према

овом увећању долазило је у средњу руку више ђака и на једног наставника, изузимајући само варош Београд, где је тај број био мањи. Ово је доказ да у вароши Београду број наставника расте у већој мери од броја ђака; у областима пак обратно је.

На крају 1878-79. године било је у свима основним школама, и то

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	3.138	1.634	778	268	5.818
Источних округа	4.533	1.669	931	283	7.416
Западних „	1.710	793	433	128	3.064
Јужних „	1.594	740	328	123	2.785
Нових крајева .	1.726	343	161	105	2.335
У Београду .	653	492	362	266	1.773

Проценат ђака, који су у течају године школу оставили, износио је

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . .	29·05	15·77	20·04	20·24	24·17
Источних окр.	26·26	16·05	16·95	22·68	22·93
Нових крајева	20·68	27·32	22·97	20·45	21·88
Јужних окр. .	24·13	14·94	20·58	12·14	21·17
Западних окр.	22·55	14·91	19·37	21·95	20·23
У Београду .	16·82	11·51	11·06	15·56	14·06
У Србији .	**25·15**	**16·30**	**18·23**	**19·27**	**21·97**

Највише ђака изгубили су први разреди у школама области Шумадије и Источних округа; најмањи губитак у овом погледу имале су школе београдске и у области Нових крајева

Други разреди изгубили су највише ђака у области Нових крајева, а у Западним окрузима најмање.

Трећи разред оставило је највише ђака опет у области Нових крајева; а најмањи губитак имали су у том погледу Источни окрузи.

У овој области оставило је четврти разред највише ђака, а у области Јужних округа тај је дефицит био мањи него ли у самом Београду.

На сто ђака, који су у течају године оставили први разред, било је таких ђака

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадије	54	69	70
Источних округа . .	61	65	86
Западних „ . . .	66	86	97
Јужних „ . . .	62	85	50
Нових крајева . . .	132	111	99
У Београду	68	66	92
У Србији	**65**	**72**	**77**

Кад 1878. годину поредимо с годином 1879. ми налазимо, да је на сто ђака, који су у 1878. години оставили поједине разреде, било у години 1879. таких ђака

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . . .	75	57	72	88	71
Источних округа .	69	54	61	78	66
Западних „ .	80	61	72	120	76
Јужних „ .	77	57	58	33	68
У Београду . . .	100	80	102	151	95
У Србији . . .	**72**	**61**	**68**	**86**	**70**

Из овог поређења види се, да су основне школе мање ђака изгубиле у години 1879. Само у Западним окрузима те

је године остављало IV. разред више ђака; а у Београду дефицит ђака био је већи у III. и IV. разреду.

Кад варош Београд поредимо с осталим областима, онда налазимо, да је на сто ђака, који су у течају године напустили основну школу у тој вароши, било таких ђака

у школама области:	године 1878.	године 1879.
Шумадије	232	172
Источних округа . .	235	163
Западних „ . . .	181	144
Јужних „ . . .	212	151
Нових крајева . .	—	156

Турци и Јевреји у Новим крајевима имали су своје основне школе и то: у Нишу и Пироту.

Године 1879. било је у турским школама.

	ученика у почетку године	ученика на крају године	ученица у почетку године	ученица на крају године	свега ђака у почетку године	свега ђака на крају године
У Нишу . .	86	25	32	12	118	37
У Пироту .	46	—	20	—	66	—
Свега . .	**132**	**25**	**52**	**12**	**184**	**37**

У јеврејским школама било је ученика и то:

	у разреду I.	II.	III.	свега
	у почетку године			
У Нишу . . .	44	34	2	80
У Пироту . .	18	12	—	30
Свега . . .	**62**	**46**	**2**	**110**

	на крају године			
У Нишу . . .	44	34	2	80
У Пироту . .	15	9	—	24
Свега . . .	**59**	**43**	**2**	**104**

4. Издатак на плату наставника основних школа

Као што је познато овај се издатак чини из државне касе.

По подацима, које о томе имамо, издато је на плату наставника школа

	мушких	женских	у опште
у рачунској	д и	н а	р а
1876-77. год. .	404.835·12	54.149·06	458.984·18
1877-78. „ .	423.998·43	58.866·68	482.865·11
1878-79. „ .	466.196·63	68.561·24	534.757·87

Од 1877. до 1879. године увећао се издатак на плату наставника

	свега	у проценту
школа мушких . . .	61.361·51	15·16
школа женских . . .	14.412·18	26·62
У опште	**75.773·69**	**16·51**

Кад ову плату поделимо с бројем наставника, ми налазимо, да је долазило у средњу руку на једног наставника

школа:	1878. г.	1879. г.
	д и н	а р а
мушких . . .	783·73	755·59
женских . . .	735·83	659·24
У опште . .	**777·56**	**741·70**

У 1879. години била је средња годишња плата наставничка мања од оне у години 1878. и то код наставника школа:

мушких . . .	за	28·14	динара	или	3·59	проц.
женских . . .	„	76·59	„	„	10·41	„
У опште . .	„	**35·86**	„	„	**4·60**	„

Поредимо ли средњу годишњу плату учитеља с платом учитељица, ми налазимо, да је односна размера између прве и друге плате била

у години	1878. . .	као	100 : 93·89
„ „	1879. . .	„	100 : 87·38

Посебице издато је на плате наставника школа варошких

у години	мушких	женских	свега
	д и	н а	р а
1877. . .	132.638·34	51.687·33	184.325·67
1878. . .	138.679·72	56.113·34	194.793·06
1879. . .	162.188·66	65.723·70	227.912·36

Од 1877. до 1879. год. увећао се издатак на плату наставника варошких школа

	свега	у проценту
мушких . . .	29.550·32	22·28
женских . . .	14.036·37	27·16
У опште . .	**43.586·69**	**23·65**

На против издато је на плату наставника сеоских школа

у години	мушких	женских	свега
	д и	н а	р а
1877. . .	272.196·78	2.461·73	274.658·51
1878. . .	285.318·71	2.753·34	288.072·05
1879. . .	304.007·97	2.837·54	306·845·51

Овде је износила разлика у издатку на плате наставника

школа	свега	у проценту
мушких . . .	31.811·19	11·68
женских . .	375·81	15·27
У опште .	**32.187·00**	**11·72**

Овај проценат износи једва половину онога, који показује увећање издатка на плате наставника школа варошких. То доказује прво: да су наставници варошких школа боље награђени, а друго; да и сам број тих наставника расте у већој мери него што то бива код школа сеоских.

О издацима на плату наставника имамо овај преглед по областима.

На плату наставника школа варошких, мушких и женских,

у области:	издато је динара у години		
	1877.	1878.	1879.
Шумадије . .	33.239·35	34.760·64	39·093·89
Источних окр.	59.039·67	63.594·86	70.148·11
Западних „ .	26.227·86	28.184·40	27.114·81
Јужних „ .	31.692·67	32.892·60	33.260·82
Нових крајева	—	—	21.511·61
У Београду .	34.126·12	35.360·56	36.783·12

Од 1877. до 1879. године увећао се издатак на плату наставника варошких школа

у области:	свега	у проценту
Источних округа . .	11.108·44	18·81
Шумадије	5.854·54	17·61
Јужних округа . .	1.568·15	4·95
Западних „ . . .	886·95	3·38
У Београду . . .	2.657·00	7·78

На плату наставника школа сеоских у области:	издато је динара у години 1877.	1878.	1879.
Шумадије . . .	99.583·78	107.885·46	108.348·42
Источних округа	99.040·38	99.706·13	103.085·46
Западних „ .	46.042·27	48.772·78	51.029·41
Јужних „ .	29.992·08	31.707·68	32.915·49
Нових крајева .	—	—	11.466·73

Издатак на плату наставника школа сеоских увећао се од 1877. до 1879. године

у области:	свега	у проценту
Западних округа . . .	4.987·14	10·83
Јужних „ . . .	2.923·41	9·75
Шумадије	8.764·64	8·80
Источних округа . .	4.045.08	4·08

Издатак на плату наставника школа сеоских увећао се у овом периоду највише у области Западних округа, а најмање у Источним окрузима. Са свим противно било је код издатка на плату наставника варошких школа. Ту налазимо највећи проценат увећања у Источним окрузима, а најмањи у окрузима Западним.

О целокупном издатку на плате наставника свију школа, варошких и сеоских, имамо ове прегледе за сваку годину посебице.

Тако издато је динара на плату свију наставника школа

у области:	мушких	женских	у опште
	1876-77. године		
Шумадије . .	123.883·34	8.939·79	132.823·13
Источних округа	140.206·91	17.873·14	158.080·05
Западних „ .	65.294·54	6.975·59	72.270·13
Јужних „ .	54.855·43	6.829·32	61.684·75
У Београду . .	20.594·90	13.531·22	34.126·12

	1877-78. године		
Шумадије . . .	132.238·98	10.407·12	142.646·10
Источних округа	143.973·02	19.327·97	163.300·99
Западних „ .	68.575·49	8.381·69	76.957·18
Јужних „ .	57.246·81	7.353·47	64.600·28
У Београду . .	21.964·13	13.396·43	35.360·56
	1878-79. године		
Шумадије . .	135.509·15	11.933·16	147.442·31
Источних округа	150·935·73	22.297·84	173.233·57
Западних „ .	71.520·89	6.623·33	78.144·22
Јужних „ .	58.164·78	8.011·53	66.176·31
Нових крајева .	27.658·31	5.320·03	32.978·34
У Београду . .	22.407·77	14.375·35	36.783·12

Од 1877. од 1879. године увећао се издатак на плату наставника школа

у области:	мушких	женских	у опште
	свега са динара		
Шумадије . .	11.625·81	2.993·37	14.619·18
Источних округа	10.728.82	4.424·70	15.153.52
Западних „ .	6.226·35	—352·26	5.874.09
Јужних „ .	3.309·35	1.182·21	4.491·56
У Београду .	1.812·87	844·13	2.657·00
	у проценту		
Шумадије . . .	9·38	33·48	11·00
Источних округа .	7·66	24·76	9·59
Западних „ . .	9·54	—5·05	8·13
Јужних „ . .	6·03	17·31	7·28
У Београду . .	8·80	6·24	7·78

Највише се увећао издатак у Шумадији, а најмање у Јужним окрузима и у Београду.

За 1878-79. годину стављамо овде преглед издатака на плате наставника основних школа по окрузима.

ОКРУЗИ	У 1878-79. год.	
	варошких	
	мушких	женских
	д	и.
Алексиначки	6.511·96	1.717·68
Београдски	1.798·37	—
Ваљевски	8.394·74	3.089·87
Врањски	2.726·60	673·60
Јагодински	4.751·67	1.818·72
Књажевачки	2.556·87	1.086·18
Крагујевачки	9.649·32	5·936·10
Крајински	11.690·88	3.477·19
Крушевачки	8.127·39	2.490·17
Нишки	7.103·67	2.767·77
Пиротски	4.921·49	1.313·52
Подрински	4.948·16	1.607·89
Пожаревачки	12.174·26	5.571·23
Руднички	1.686·09	580·98
Смедеревски	9.275·28	3.597·36
Топлички	1.439·82	565·14
Ћупријски	12.393·17	5.082·02
Ужички	8.926·43	2.627·04
Црноречки	5.360·67	2.526·00
Чачански	8.195·47	2.894·32
Шабачки	7.148·58	1.925·57
Београд	22.407·77	14.375·35
Србија	162.188·66	65.723·70

Кад овај издатак поделимо с бројем наставника, ми видимо, да је долазило у средњу руку на једног наставника

школа	мушких	женских	у опште
у округу:	годишње динара		
Топличком	500·99	565·14	513·82
Нишком	612·97	553·55	600·59

издато је наставницима школа				
сеоских		свих		
мушких	женских	мушких	женских	укупно
н	а	р	а	
6.055·27	—	12.567·23	1.717·68	**14.284·91**
29.935·52	—	31·733·89	—	**31.733·89**
18.433·36	—	26.828·10	3.089·87	**29.917·97**
1.916·05	—	4.642·65	673·60	**5·316·25**
17.767·67	—	22.519·34	1.818·72	**24·338·06**
6.197·80	—	8.754·67	1.086·18	**9·840·85**
26.912·51	—	36.561·83	5.936·10	**42·497·93**
23.691·94	—	35.382·82	3.477·19	**38.860·01**
8.627·63	—	16.755·02	2.490·17	**19.245·19**
4.542·77	—	11.646·44	2·767·77	**14·414·21**
4.443·76	—	9.365·25	1.313·52	**10.678·77**
7.549·59	—	12.497·75	1·607·89	**14.105·64**
45.097·62	2.256·56	57.271·88	7.827·79	**65.099·67**
10.524·13	—	12.210·22	580·98	**12.791·20**
23.208·59	—	32.483·87	3.597·36	**36.081·23**
564·15	—	2.003·97	565·14	**2.569·11**
9.659·98	—	22.053·15	5.082·02	**27.135·17**
11.501·18	—	20.427·61	2.627·04	**23.054·65**
9.545·31	580·98	14.905·98	3.106·98	**18.012·96**
12.786·68	—	20.982·15	2.894·32	**23.876·47**
25.046·46	—	32.195·04	1.925·57	**34.120·61**
—	—	22.407·77	14.375·35	**36.783·12**
304.007·97	2.837·54	466.196·63	68.561·24	**534.757·87**

Врањском . . .	663·24	673·60	664·53
Рудничком . . .	678·35	580·98	673·22
Јагодинском . . .	682·40	606·24	676·06
Пожаревачком . .	681·81	711·62	685·26
Крушевачком . .	728·48	622·54	712·78
Ћупријском . . .	735·10	635·25	714·08

Ужичком . . .	729·56	656·76	720·45
Црноречком . .	709·81	776·54	720·12
Београдском . .	721·22	—	721·22
Ваљевском . . .	745·23	617·97	729·71
Крајинском . . .	786·51	434·65	733·20
Алексиначком . .	785·44	572·56	751·84
Смедеревском . .	755·44	719·47	751·70
Књажевачком . .	795·88	543·09	756·99
Крагујевачком . .	761·71	742·01	758·89
Пиротском . . .	780·44	656·76	762·77
Подринском . . .	892·70	803·95	881·60
Чачанском . . .	839·29	723·58	823·33
Шабачком . . .	870·14	481·39	832·21
У Београду . . .	1179·36	756·60	967·98
У Србији . . .	**755·59**	**659·24**	**741·69**
У Србији 1877-78. г.	783·73	735·86	777·56

Од главне средње плате имали су

плату већу	плату мању
наставници у округу:	
Алексиначком	Београдском
Књажевачком	Ваљевском
Крагујевачком	Врањском
Пиротском	Јагодинском
Подринском	Крајинском
Смедеревском	Крушевачком
Чачанском	Нишком
Шабачком	Пожаревачком
У Београду	Рудничком
	Топличком
	Ћупријском
	Ужичком
	Црноречком

Кад 1879. годину поредимо с годином 1878. ми налазимо, да су у овој години наставничке плате биле веће, јер на сто динара које је у 1879. години примао један наставник, учитељ и учитељица, долазио је у 1878. год.

једном учитељу . . .	103·73	динара
једној учитељици . .	111·62	«
једном наставнику	**104·84**	**динара**

И плата учитељица, кад се пореди с платом учитеља, била је у 1878. години много већа но у години 1879. Тако, на сто динара које је у име годишње плате примао један учитељ, долазило је једној учитељици

у години	1878.	по 93·89	динара
„	1879.	„ 87·25	„

Као што се види из горњег прегледа, наставници основних школа београдских најбоље су награђени. Кад годишњу плату београдских наставника поредимо с платом наставника у округу топличком, ми налазимо да је плата ових са 46·92 процената мања; јер на сто динара које примају београдски наставници долази наставницима у топличком округу само по 53·08 динара.

У поједииим окрузима размера између годишње плате наставника мушких школа и наставница женских школа, била је врло неједнака, и то у округу:

Крајинском	као	100 : 55·26
Шабачком	„	100 : 55·32
Књажевачком . . .	„	100 : 68·24
Алексиначком . . .	„	100 : 72·90
Ваљевском	«	100 : 82·92
Пиротском	„	100 : 84:15
Крушевачком . . .	„	100 : 85:46
Рудничком	„	100 : 85·65
Чачанском	„	100 : 86·21
Ћупријском . . .	„	100 : 86·42

8*

Јагодинском . . .	као	100 :	88·82
Ужичком	„	100 :	90·02
Подринском . . .	„	100 :	90·06
Нишком	„	100 :	90·31
Смедеревском . . .	„	100 :	95·24
Крагујевачком . . .	„	100 :	97·41
Врањском	„	100 :	101·56
Пожаревачком . .	„	100 :	104·37
Црноречком . . .	„	100 :	109·43
Топличком	„	100 :	112·85
У Београду . . .	„	100 :	64·15

Из овог поређења видимо, да у шеснаест округа и у вароши Београду учитељице имају мању плату него учитељи, а у четири је округа опет обратно.

По областима долазило је у средњу руку на једног наставника основних школа

у области:	мушких	женских	у опште
	годишње динара		
Шумадије	728·54	701·95	726·32
Источних округа .	729·30	619·38	712·90
Западних „ . .	822·08	602·11	797·39
Јужних „ . .	765·33	667·63	752·06
Нових крајева . .	658·53	591·12	646·63
У Београду . . .	1.179·36	756·60	967·98

При поређењу плате учитеља с платом учитељица, види се, да је на сто динара које је примао један учитељ долазило једној учитељици у школама

области:		
Шумадије . .	96·35	динара
Нових крајева .	89·76	„
Јужних округа .	87·24	„
Источних „ .	84·93	„
Западних „ .	73·24	„
У Београду . .	64·15	„

Интересно је поређење прикупљеног од народа школског приреза с издатком на плате наставника основних школа. У следећем прегледу имамо о том податке за 1879. год.

ОКРУЗИ	ШКОЛСКОГ ПРИРЕЗА ПРИКУПЉЕНО ЈЕ СВЕГА	НА ПЛАТЕ НАСТАВНИКА СВИЈУ ОСНОВНИХ ШКОЛА ИЗДАТО ЈЕ	ОД СТО ДИНАРА ПРИРЕЗА ИЗДАТО ЈЕ НА ПЛАТЕ НАСТАВНИКА
	Д И Н А Р А		
Алексиначки .	30.210·76	14.284·91	47·28
Београдски . .	41.317·75	31.733·89	76·80
Ваљевски . . .	29.204·20	29.917·97	102·45
Врањски . . .	22.311·98	5.316·25	23·83
Јагодински . .	21.790·64	24.338·06	111·69
Књажевачки .	28.051·92	9.840·85	35 08
Крагујевачки .	56.495·25	42.497·93	75·22
Крајински . .	33.858·72	38.860·01	114·77
Крушевачки .	36.837·22	19.245·19	52·24
Нишки	29.033·04	14.414·21	49·64
Пиротски . .	40.127·34	10.678·77	26·61
Подрински . .	9.255·06	14.105·64	152·43
Пожаревачки .	54.888·92	65.099·67	118·60
Руднички . .	16.769·53	12.791·20	76·27
Смедеревски .	28.913·63	36.081·23	124·79
Топлички . .	17.316·92	2.569·11	14·24
Ћупријски . .	26.054·71	27.135·17	104·15
Ужички . . .	35.697·63	23.054·65	64·70
Црноречки . .	18.745·33	18.012·96	96·09
Чачански . . .	22.755·72	23.876·47	104·92
Шабачки . . .	30.782·82	34.120·61	110·84
Београд . . .	2.970·61	36.783·12	1.238·23
Србија 1879.	**633.389·70**	**534.757·87**	**84·43**
1878.	526.537·10	482·865·11	91·71
1877.	430.005·30	458.984·18	106·74
Свега од 1877-1879. г.	**1,589.932·10**	**1,476.607·16**	**92·81**

Кад округе саставимо према проценту школскога приреза, који је издат на плате наставника, онда видимо, да је од тога приреза

претекло		недостало	
у о к р		у г у	
Алексиначком	52·72	Ваљевском	2·45
Београдском	23·20	Јагодинском	11·69
Врањском	76·17	Крајинском	14·77
Књажевачком	64·92	Подринском	52·43
Крагујевачком	24·78	Пожаревачком	18·60
Крушевачком	47·76	Смедеревском	24·79
Нишком	50·36	Ћупријском	4·15
Пиротском	73·39	Чачанском	4·92
Рудничком	23·73	Шабачком	10·84
Топличком	85·16	У Београду	1.138·23
Ужичком	35·30		
Црноречком	3·91		

Кад саставимо округе у области, онда налазимо, да је 1879. године

у области:	покупљено школског приреза	издато на плате наставника основних шк.
	д и н	а р а
Шумадије	165.286·80	147.442·31
Источних округа	191.810·36	173.233·57
Западних „	69.242·08	78.144·22
Јужних „	95.290·57	66.176·31
Нових крајева	108.789·28	32.978·34
У Београду	2.970·61	36.783·12

Према томе од сто динара школскога приреза издато је на плате наставника основних школа у области:

Нових крајева	30·31 динара
Јужних округа	69·45 „
Шумадије	89·20 „

Источних округа . . .	90·31	динара
Западних округа . . .	112·86	„
У Београду	1.238·23	„

За подмиривање наставничких плата само у области Западних округа и у вароши Београду није довољна сума, која долази од школскога прреза, и тај недостатак пада, на терет осталих области. Ово није право, нарочито с погледом на варош Београд.

IX. Напредовање јавне наставе у Краљевини Србији од 1839. до 1879. године.

У овом периоду од четрдесет година стање првог просветног завода у Србији, који је до 1863 године носио име Лицеја а за тим је прозван Великом Школом, било је овако.

Године.	Број профе-сора	Број ученика у факултету правн.	филозоф.	техничк.	уопште
1838-39.	8	?	?	—	33
1848-49.	9	?	?	—	56
1858-59.	15	?	?	?	63
1868-69.	16	190	17	28	235
1878-79.	28	40	42	18	100

Кад 1839. годину поредимо с 1879. годином, онда налазимо да је размера између једне и друге године била
код професора као 100 : 350
„ ученика „ 100 : 303

Од 1869. до 1879. године опадао је број ђака Велике Школе годишње са 13·5 процената!

Особито велико опадање ђака видимо у правном факултету. У томе факултету било је 1879. године за 74 процената мање ученика него у години 1869. И у техничком

факултету смањио се број ђака за 27 процената. На против у философском факултету број ђака увећао се за 153 процента.

На плату професора Велике школе издато је из државне касе

1869. године . . . 51.204·00 динара
1879. „ . . . 118.416·80 „

Према томе долазило је у средњу руку на једног наставника 1869. године . . . по 3.200·25 динара
1879. „ . . . . „ 4.229·17 „

Разлика између прве и друге године износи више од 50 процената.

У Богословији радило је године

1839. . . . 3 наставника
1849. . . . 4 „
1859. . . . 6 „
1869. . . . 9 „
1879. . . . 15 „

О броју ђака имамо овај преглед.

у години	Број ђака у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
	у почетку године				
1838-39. . .	103	28	—	—	131
1848-49. . .	35	29	39	25	128
1858-59. . .	58	50	43	23	174
1868-69. . .	48	44	49	30	171
1878-79. . .	50	45	50	34	179
	на крају године				
1838-39. . .	25	28	—	—	53
1848-49. . .	35	29	39	25	128

1858-59. . . .	48	48	40	20	156
1868-69. . . .	43	39	46	30	158
1878-79. . . .	46	44	48	33	171

Од сто уписаних у Богословију ђака оставило је школу у течају године

1839.	њих 60
1849.	ни један
1859.	њих 10
1869.	њих 8
1879.	њих 4

У средњу руку долазило је ђака на крају школске године

	на 1 наставника	на 1 разред
1838-39. . . .	18	27
1848-49. . . .	32	32
1858-59. . . .	26	39
1868-69. . . .	18	39
1878-79. . . .	11	43

На плату наставника Богословије издато је

године	свега	просечно једноме
	динара	
1869.	23.919·12	2.657·68
1879.	32.102·60	2.140·17

О гимназијама и реалкама имамо ове податке.

Године	број гимназија и реалака	број свију наставника
1839.	2	8
1849.	5	21
1859.	7	42
1869.	10	67
1879.	22	149

У средњу руку радило је дакле у једној средњој школи, гимназији и реалци, и то године

1839.	по 4·0	наставника
1849.	„ 4·2	„ „
1859.	„ 6·0	„ „
1869.	„ 6·7	„ „
1879.	„ 6·8	„ „

У периоду од 1839. до 1879. године, увећавао се број средњих школа са 25 процената годишње, а број наставника истих школа и са 42·8 процената.

У свима овим школама било је ђака

	у почетку	на крају	процент ђака који су школу оставили
године	г о	д и	н е
1839.	240	222	7·50
1849.	513	424	17·35
1859.	1.072	949	11·47
1869.	1.733	1.414	18·41
1879.	1.933	1.625	15·93

Број ђака, уписаних у све средње школе, увећавао се

	г о д и	ш њ е
у периоду	у опште	у проценту
од 1839. до 1849. г. . . .	27·3	11·37
„ 1849. „ 1859. „ . . .	55·9	10·90
„ 1859. „ 1869. „ . . .	66·1	6·17
„ 1869. „ 1879. „ . . .	22·0	1·15
од 1839. до 1879. године . .	**42·3**	**17·63**

Кад број ђака поделимо с бројем наставника, онда налазимо, да је у средњу руку долазило ђака на једног наставника

	у почетку	на крају
у години	г о д	и н е
1839. . . .	30·0	28·0
1849. . . .	24·4	20·2

1859. . . .	25·5	22·6
1869. . . .	25·9	21·1
1879. . . .	13·0	10·9

Интересни су прегледи о броју ђака по разредима.

ГОДИНЕ	БРОЈ ЂАКА У РАЗРЕДУ						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ						
1838-39. . . .	72	75	46	26	21	—	—
1848-49. . . .	222	131	75	39	29	17	—
1858-59. . . .	366	241	214	131	61	39	20
1868-69. . . .	702	412	280	175	84	80	—
1878-79. . . .	781	400	250	228	127	87	60
	НА КРАЈУ ГОДИНЕ						
1838-39. . . .	68	67	43	24	20	—	—
1848-49. . . .	181	107	63	37	24	12	—
1858-59. . . .	305	218	189	123	58	36	20
1868-69. . . .	527	355	236	151	69	76	—
1878-79. . . .	633	360	214	178	105	82	53

Према овом прегледу оставило је од сто уписаних ученика у течају године

	РАЗРЕД						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
1838-39. .	5·6	10·7	6·5	7·7	4·8	—	—
1848-49. .	18·5	18·3	16·0	5·1	17·2	19·4	—
1858-59. .	16·7	9·5	11·7	6·1	4·9	7·7	—
1868-69. .	24·9	13·8	15·7	13·7	17·9	5·0	—
1878-79. .	18·9	10·0	14·4	21·9	17·3	5·7	11·7

У свима годинама, изузимајући 1838-39. остављало је највише ученика први разред. У осталим разредима дефицит ђака врло је неједнак, а ово је најбољи доказ, да су неједнаке и прилике, које наморавају ђаке да школу напуштају. Међу тим извесно је, да је оскудица у

средствима за живот свагда била најглавнија сметња ђацима да доврше отпочето школовање.

О издацима на гимназије и реалке подаци су нам посве недовољни, али их ми ипак овде износимо. На плату свију наставника ових школа издато је свега у години

1849.	36.779·00	динара
1869.	155.896·00	„
1879.	332.164·00	„

Према томе имао је дакле у средњу руку један наставник

1849. године	1.751·43	динара
1869. „	2.326·81	„
1879. „	2.229·30	„

Средња плата једног наставника била је већа
у 1869. години за 32·9 процената
„ 1879. „ „ 27·3 „ од плате,
коју је имао један наставник у 1849. години.

Интересно је поређење између 1849. и 1879. године односно увећавања броја наставника и ученика средњих школа, као и увећања издатка на плату наставника у овом периоду.

Тако увећавао се у периоду од 1849. до 1879. године

	годишње
број наставника средњих школа .	са 20·3 процената.
број ученика средњих школа . .	„ 9·2 „
издатак на плату наставника . .	„ 26·8 „

Увећавање издатка на плату наставника приближно одговара увећавању наставничких снага, али далеко надмашује бројно увећавање ученика. Кад поредимо број уче-

ника с издатком на плату наставника, ми налазимо, да је од овога долазило у средњу руку на једног ученика

у 1849. години по . . . 71·70 динара
у 1879. „ „ . . . 171·80 „

Виша женска школа имала је 1869. године 15 наставника, и то: 1 управитељку, 5 учитељица, 7 хонорарних предавача и 2 учитеља. Према томе у 1879. години било је 5 наставних снага више.

Ученица било је у 1869. години

	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
у почетку године . . .	104	29	17	25	175
на крају године . . .	92	26	17	23	158

Проценат ученица, које су у течају године оставиле школу, износио је у разреду:

Првом . . .	11·54
Другом . . .	10·34
Трећем . . .	—
Четвртом . . .	8·00
У опште . .	**9·71**

Кад овај мањак (дефицит) поредимо с оним, који је показала 1879. година, онда излази, да је на сто ученица, које су 1869. године оставиле школу, било таких ученица у 1879. години, и то у разреду:

Првом	94
Другом	98
Четвртом . . .	69
У опште . .	**95**

На плату наставничког особља издато је у 1869. години 12.994·16 динара, на остале трошкове 1.684·00 динара, свега дакле 14.678·16 динара.

Кад издатак на плату поделимо с бројем наставника, онда налазимо, да је долазило у средњу руку на једног наставника у години

1869. . . . . по 866·28 динара

1879. . . . . „ 1.087·36 „ и по томе средња плата увећала се у том периоду за 25·52 процената.

О стању основних школа у периоду од 1839. до 1879. године имамо ове доста непотпуне податке.

По тим подацима било је основних школа

у години	мушких	женских	у опште
1839.	57	—	57
1849.	258	6	264
1859.	318	22	340
1869.	380	38	418
1879.	489	56	545

Не обзирући се на годину 1839. у којој се подаци односе само на школе „правителствене“ а не и на школе општинске и приватне, ми видимо из овог прегледа, да је број школа у појединим одсецима периода од 1849. до 1879. године растао постепено и ако не равномерно.

Тако увећао се број основних школа у периоду

	свега	у проценту
од 1849. до 1859. г. . .	76	28·8
„ 1859. „ 1869. г. . .	78	22·9
„ 1869. „ 1879. г. . .	127	30·4
„ **1849. „ 1859. г.** . .	**281**	**106·4**
или годишње. . . .	9·4	3·5

Најјаче напредовање било је дакле у последњем периоду; међу тим и друга два периода не показују у томе велику разлику.

Кад број школа поредимо с површином и с бројем становника, онда налазимо, да је једна основна школа долазила

у години	на кв. кл.	на становника
1839. . . .	658	14.251
1849. . . .	142	3.587
1859. . . .	110	3.236
1869. . . .	90	3.085
1879. . . .	89	3.091

Незнатне разлике, које видимо у овим размерама, нарочито у периоду од 1859. до 1879. године, најбоље показују, да је број основних школа у неколико јаче напредовао од броја самог становништва.

Какво је било ово напредовање у појединим окрузима, то не можемо констатовати за сваки посебице период, и то зато, што се у ранијим извештајима о стању основних школа узимале као засебне школе и поједини разреди, ако су они само имали свога наставника. Тако се само може објаснити, да је 1859. године могло бити у Београду четрнаест основних школа.

С тога ћемо у следећем прегледу поредити само годину 1869. са 1879. годином, с погледом на бројно увећање основних школа у сваком посебице округу.

ОКРУЗИ	БРОЈ МУШКИХ И ЖЕНСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА ГОДИНЕ		У ПЕРИОДУ ОД 1869-1879. ГОДИНЕ УВЕЋАО СЕ БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА	
	1869.	1879.	у опште	у проценту
Алексиначки . . .	14	11	— 3	— 21·4
Београдски	34	43	9	26·5
Ваљевски	23	33	10	43·5
Јагодински	24	27	3	12·5
Књажевачки	12	10	— 2	— 16·7

ОКРУЗИ	БРОЈ МУШКИХ И ЖЕНСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА ГОДИНЕ		У ПЕРИОДУ ОД 1869-1879. ГОДИНЕ УВЕЋАО СЕ БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА	
	1869.	1879.	у опште	у проценту
Крагујевачки . . .	34	43	9	26·5
Крајински	35	44	9	25·7
Крушевачки	14	18	4	28·6
Подрински	12	14	2	16·7
Пожаревачки . . .	63	81	18	28·6
Руднички	15	18	3	20·0
Смедеревски	25	36	11	44·0
Ћупријски	15	22	7	46·7
Ужички . . . , .	17	24	7	41·2
Црноречки	18	16	—2	—11·1
Чачански	17	24	7	41·2
Шабачки	32	34	2	6·3
Београд	14	15	1	7·2
Србија	**418**	**513**	**95**	**22·7**

Из овог поређења види се, да је у периоду од 1869. до 1879. године број основних школа годишње готово са десет (9·5) увећавао се, при свем том што у овај период пада наш рат с Турцима, којом су приликом од турске руке пропале 32 школе, као што смо напред већ поменули.

О броју наставника, који су радили у основним школама, имамо ове податке.

Број наставника у школама			
године:	мушким	женским	у опште
1839. . . .	57	—	57
1849. . . .	258	6	264
1859. . . .	326	22	348
1869. . . .	474	60	534
1879. . . .	617	104	721

Број наставника основних школа увећавао се годишње

у периоду	у опште	у проценту
од 1839. до 1849. г.	20·7	36·32
„ 1849. „ 1859. „	8·4	3·18
„ 1859. „ 1869. „	18·6	5·34
„ 1869. „ 1879. „	18·7	3·50
„ 1839. „ 1879. „	**16·6**	**29·12**

Кад број наставника поредимо с бројем становника, онда излази, да је долазио један наставник основних школа

у години	на становника
1839.	14.251
1849.	3.587
1859.	3.161
1869.	2.415
1879.	2.337

У 1879. години долазило је дакле на раван број становника шест пута више наставника него ли у години 1839-ој.

Кад број учитеља поредимо с бројем учитељица, ми налазимо, да је на сто учитеља долазило

у години	учитељица
1849.	2·3
1859.	6·7
1869.	12·7
1879.	16·5

Из овог поређења види се, да је у 1879. години било релативно готово осам пута више учитељица.

У следећем прегледу изложили смо колико је било у мушким и женским основним школама свега наставника, у сваком округу на по се, у години 1849. 1859. 1869. и 1879. За 1839. годину немамо податке по окрузима.

Да би се могло учинити поређење између ове четири год., ми смо у прегледу за 1879. год. изоставили Нове крајеве.

О К Р У З И	БРОЈ НАСТАВНИКА У СВИМА ОСНОВНИМ ШКОЛАМА ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Алексиначки	6	9	18	19
Београдски	18	28	35	44
Ваљевски	21	23	28	41
Јагодински	17	18	30	36
Књажевачки	4	11	14	13
Крагујевачки	25	30	43	56
Крајински	21	23	41	53
Крушевачки	9	14	20	27
Подрински	11	13	14	16
Пожаревачки	30	35	74	95
Руднички	8	13	16	19
Смедеревски	14	19	31	48
Ћупријски	14	18	19	38
Ужички	8	16	23	32
Црноречки	12	17	21	25
Чачански	11	15	21	29
Шабачки	24	28	38	41
Београд	11	18	28	38
Србија	**264**	**348**	**514**	**670**

Из ових апсолутних бројева види се, да је број наставника у појединим окрузима и периодима врло неједнако напредовао. У опште пак растао је број наставника годишње:

у периоду	свега	у проценту
у 1849. до 1859. године	8·4	3·18
„ 1859. „ 1869. „	16·6	4·77
„ 1869. „ 1879. „	15·6	3·04
„ 1849. „ 1879. „	**13·5**	**5·13**

Какав је напредак био у појединим окрузима, то се види из овог прегледа.

ОКРУЗИ	Годишњи проценат, са којим се број наставника увећавао, износио је у периоду 1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879.
Алексиначки	5·00	10·00	0·56	7·22
Београдски	5·55	2·50	2·57	4·81
Ваљевски	0·95	2·17	4·64	3·17
Јагодински	**0·59**	6·67	2·00	3·72
Књажевачки	**17·50**	2·73	**— 0·71**	7·50
Крагујевачки . . .	2·00	4·33	3·02	4·13
Крајински	0·95	7·83	2·93	5·08
Крушевачки	5·56	4·28	3·50	6·67
Подрински	1·82	0·77	1·43	**1·52**
Пожаревачки . . .	1·67	**11·14**	2·84	7·22
Руднички	6·25	2·31	1·88	4·58
Смедеревски	3·57	6·32	5·48	8·10
Ћупријски	2·86	**0·56**	**10·00**	5·71
Ужички	10·00	4·38	3·91	**10·00**
Црноречки	4·17	2·35	1·90	3·61
Чачански	3·63	4·00	3·81	5·45
Шабачки	1·67	3·57	0·79	2·36
Београд	6·36	5·56	7·14	8·18

У првом периоду добио је највише наставника округ књажевачки, а најмање округ јагодински. Разлика између највећег и најмањег процента износи 16·91. Од средњег процента налазимо у вароши Београду и у девет округа већи, а у осам округа мањи проценат.

У другом периоду добио је највише наставника округ пожаревачки, а најмање ћупријски округ. Овде износи разлика између највећег и најмањег процента 10·58. Од средњег процента имамо у пет округа и у вароши Београду већи проценат, а у дванаест округа проценат увећања мањи је.

У трећем периоду број наставника увећавао се слабије него ли у периоду другом. Највише наставника добио

је у том периоду округ ћупријски, а најмање алексиначки; у књажевачком округу смањио се број наставника. Разлика између највећег и најмањег процента износи 10·71. Од средњег процента налазимо само у шест округа и у вароши Београду проценат већи, а у једанаест округа мањи.

У целом тридесетогодишњем периоду увећавао се број наставника најјаче у ужичком округу, а најслабије у округу подринском. Разлика између највећег и најмањег процента износи 8·48. Од средњег процента, који смо нашли за овај период и који износи 5·13, имамо проценат већи у осам округа и у вароши Београду, а у девет округа тај је проценат био мањи.

Прегледнију слику о бројном напредовању наставника добијамо кад округе саставимо у области. О томе имамо овај преглед.

ОБЛАСТИ	БРОЈ НАСТАВНИКА У СВИМА ОСНОВНИМ ШКОЛАМА ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Шумадија	82	108	155	203
Источни окрузи . .	87	113	187	243
Западни „ . .	56	64	80	98
Јужни „ . .	28	45	64	88
Београд	11	18	28	38

Као што се види из овог прегледа, број наставника основних школа увећао се свега

у области:		у периоду 1849-59 г.	у периоду 1859-69 г.	у периоду 1869-79 г.	од 1849-79 г.
Шумадије . . .	са	26	47	48	121
Источних округа	„	26	74	56	156
Западних округа	„	8	16	18	42
Јужних „	„	17	19	24	60
У Београду . .	„	7	10	10	27

Апсолутно највише наставника добила је област Источних округа, за тим Шумадија. Најмање наставника добили су у овом периоду од тридесет година Западни окрузи.

Колики је био годишњи проценат увећања у свакој области у дотичним периодима, то је изложено у овом прегледу.

ОБЛАСТИ	Годишњи проценат, с којим се број наставника увећавао, износио је у периоду			
	1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879.
Западни окрузи . .	1·43	2·50	2·25	2·50
Шумадија	3·17	4·35	3·10	4·92
Источни окрузи . .	2·99	6·55	3·00	5·98
Јужни окрузи . . .	6·07	4·22	3·75	7·14
Београд	6·36	5·56	7·14	8·18

Не обзирући се на варош Београд, ми налазимо, да су у првом и трећем периоду највише нових наставника добили јужни окрузи, а у другом периоду опет окрузи источни. Најмањи проценат налазимо у сва три периода код области Западних округа.

Кад бисмо узели, да је у области Западних округа растао број наставника годишње са десет, онда је годишње приновљено

у области:	наставника
Шумадије	19·6
Источних округа .	23·9
Јужних „ . .	28·6
У Београду . . .	32·7

Међу тим ако број наставника поредимо с бројем становника, ми видимо, да је један наставник долазио

у области:	1849. г.	1879. г.
	на становника	
Шумадије	2.807	1.922
Источних округа . .	3.122	2.030

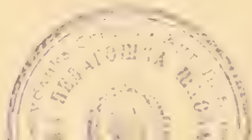

Западних окр. . .	2.819	2.314
Јужних „ . .	5.734	2.977
У Београду . . .	1.200	701

Кад ове релативне бројеве међу собом поредимо, ми налазимо, да је између 1849. и 1879. године била ова размера, и то за област:

Јужних округа . .	као	100 : 52
Источних округа . .	„	100 : 65
Шумадију	„	100 : 68
Западних округа . .	„	100 : 82

У обе године Шумадија је имала релативно највише наставника. Кад ову област поредимо с осталим областима, узев да је у њој долазио један наставник основних школа на 1000 становника, онда излази, да је долазио један наставник

у области:	1849. г. на становника	1879. г.
Источних округа . . .	1.112	1.056
Западних „	1.004	1.204
Јужних „	2.043	1.549
У Београду	427	365

Из овог поређења види се дакле најбоље, да је у области Јужних округа бројно стање наставника и релативно најбоље напредовало.

Да пређемо на похођење основних школа.

У извештајима из ранијих година свагда је бележен број ђака, који су остали у школи до краја године.

По нашим подацима било је у свима основним школама свега

на крају	ученика	ученица	ђака
1839. год. .	2.260	—	2.260
1849. „ . .	6.433	313	6.746

1859. „ . . .	10.822	656	11.478
1869. „ . . .	16.030	2.000	18.030
1879. „ . . .	19.406	3.785	23.191

У појединим периодима увећавао се број ђака годишње, и то

у периоду од	ученика	ученица	ђака
1839. до 1849. г. . . са	418	31	449
1849. „ 1859. „ . . . „	439	34	473
1859. „ 1869. „ . . . „	521	134	655
1869. „ 1879. „ . . . „	338	178	516
1839. „ 1879. „ . . . „	**429**	**95**	**524**

Највеће апсолутно увећање ученика и у опште ђака било је у периоду од 1859. до 1869. године, а у последњем периоду од 1869. до 1879. године растао је опет број ученица највише.

Проценат годишњега увећања износио је

у периоду од	к ученика	о ученица	д ђака
1839. до 1849. год. . . .	18·46	31·30	19·85
1849. „ 1859. „	6·82	10·96	7·01
1859. „ 1869. „	4·81	20·49	5·71
1869. „ 1879. „	2·11	8·93	2·86
1839. „ 1879. „	**18·97**	**94·62**	**23·15**
1849. „ 1879. „	**6·72**	**36·98**	**8·13**

Кад први период поредимо с осталим периодима, ми видимо, да је на сто нових ђака, који су у том периоду походили основне школе, приновљено годишње

у периоду од	ученика	ученица	ђака
1849. до 1859. год. . . .	37	35	35
1859. „ 1869. „	26	65	29
1869. „ 1879. „	11	29	14

При међусобном поређењу горњих процената излази, да је на сто нових ученика долазило у основне школе нових ученица годишње у средњу руку

од 1839. до 1849. год.	. . . . .	170
„ 1849. „ 1859. „	. . . . .	161
„ 1859. „ 1869. „	. . . . .	426
„ 1869. „ 1879. „	. . . . .	423
„ **1839.** „ **1879.** „	. . . . .	**499**

Ово поређење најбоље показује, како се код нас почела обраћати већа пажња на то, да се и женска деца више школују.

Интересно је поређење ђака с бројем школа и наставника. Тако долазило је ђака

у години:	на 1 школу	на 1 наставника
1839.	40	40
1849.	26	26
1859.	34	33
1869.	43	36
1879.	43	32

Односна размера између 1839. и 1879. године била је

за школе као 100 : 108
за наставнике као 100 : 80

При поређењу броја ђака с бројем становника видимо, да је долазио један ђак основних школа у години

1839. . . .	на 359	становника
1849. . . .	„ 140	„
1859. . . .	„ 96	„
1869. . . .	„ 73	„
1879. . . .	„ 72	„

Кад бисмо узели, да је 1839. године од 1000 становника њих сто походило основну школу, онда је, према гор-

њим размерама, било у основним школама од равног броја становника

1849. године . . . . 257 ђака
1859. „ . . . . . . 374 „
1869. „ . . . . . . 492 „
1879. „ . . . . . . 498 „

У 1879. години походило је дакле основне школе скоро пет пута више ђака него пре четрдесет година.

Да од ових средњих размера у многоме одступају размере за поједине округе и области, о томе ћемо се мало ниже уверити.

У овом прегледу износимо број ђака, који су свршили основну школу, т. ј. походили је до краја школске године, и то за сваки округ посебице.

ОКРУЗИ	БРОЈ ЂАКА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Алексиначки	147	383	711	795
Београдски	276	515	1.019	1.047
Ваљевски	418	441	924	1.184
Јагодински	351	822	958	957
Књажевачки	112	410	547	531
Крагујевачки . . .	739	916	1.371	1.759
Крајински	464	869	1.432	1.392
Крушевачки	183	400	766	828
Подрински	345	360	411	533
Пожаревачки . . .	719	1.219	2.524	2.901
Руднички	260	457	539	530
Смедеревски	334	681	1.007	1.525
Ћупријски	269	748	941	1.153
Ужички	316	465	785	1.155
Црноречки	180	502	929	644
Чачански	317	456	662	802
Шабачки	852	997	1.311	1.347
Београд	464	837	1.193	1.773

Највеће апсолутно множење ђака било је у крушевачком округу.

У следећем прегледу имамо множење ђака, изражено у годишњем проценту.

ОКРУЗИ	ПРОЦЕНАТ ГОДИШЊЕГ МНОЖЕЊА ЂАКА ОСНОВНИХ ШКОЛА ИЗНОСИО ЈЕ У ПЕРИОДУ ОД			
	1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879.
Алексиначки	16·05	8·56	1·04	**14·69**
Београдски . . .	8·66	9·79	0·27	9·31
Ваљевски	0·55	**10·95**	2·81	6·11
Јагодински	13·42	1·65	—0·01	5·75
Књажевачки . . .	**26·61**	3·34	—0·29	12·47
Крагујевачки	2·40	4·97	2·83	4·60
Крајински	8·73	6·48	—0·28	6·67
Крушевачки . . .	11·86	9·15	0·81	11·77
Подрински	**0·43**	**1·42**	2·97	**1·82**
Пожаревачки . . .	6·95	10·71	1·49	10·12
Руднички	7·58	1·79	—0·16	3·46
Смедеревски . . .	10·39	4·79	**5·14**	11·89
Ћупријски	17·81	2·58	2·25	10·95
Ужички	4·71	6·88	4·71	8·85
Црноречки	17·89	8·51	**—3·06**	8·59
Чачански	4·38	4·52	2·11	5·10
Шабачки	1·70	3·15	0·27	1·94
Београд	8·04	4·25	4·86	9·40

У првом периоду увећавао се број ђака највише у округу књажевачком, а најмање у подринском округу. Разлика између највеће и најмање мере увећања износи 26·18. Од средњег процента налазимо већи проценат у десет округа и у вароши Београду, а у седам округа тај проценат био је мањи.

У другом периоду добиле су највише ђака основне школе у ваљевском округу, а најмање опет у подринском округу. Разлика између највећег и најмањег процента из-

носи само 9·53, а то је доказ, да је у овом периоду увећавање ишло правилније. Од средњег процента имамо већи проценат у осам округа, а у девет округа и у вароши Београду проценат увећавања мањи је.

У трећем периоду увећавање било је мање него и у једном од прошла два периода. У пет округа број ђака био је мањи него пре десет година. Разлика између највећег и најмањег процента износи 8·20. Од средњег процента имали су проценат већи само три округа и варош Београд, а у четрнаест округа тај проценат био је мањи.

У целом тридесетогодишњем периоду увећавао се број ђака највише у алексиначком, а најмање у подринском округу. Разлика између највећег и најмањег годишњег процента износи 12·87. Од средњег процента налазимо у девет округа и у вароши Београду већи, а у осам округа мањи проценат.

Кад све округе саставимо у четири области, онда имамо овај преглед о броју ђака за поменуте четири године.

ОБЛАСТИ	БРОЈ ЂАКА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Шумадија	1.960	3.391	4.894	5.818
Источни окрузи . .	1.891	4.131	7.084	7.416
Западни „ . . .	1.615	1.798	2.646	3.064
Јужни „ . . .	816	1.321	2.213	2.785
Београд	464	837	1.193	1.773

Према томе увећавао се број ђака годишње

у области:	У ПЕРИОДУ ОД 1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879. г.
	АПСОЛУТНО			
Шумадије .	143	150	92	128
Источних окр.	224	295	33	184

Западних округа .	18	85	42	48
Јужних „ .	50	89	57	65
У Београду . . .	37	36	58	43
У области :	у	п р о ц е н т у		
Шумадије . .	7·30	4·43	1·89	6·23
Источних округа	11·85	7·15	0·47	9·74
Западних „ .	1·11	4·72	1·58	2·99
Јужних „ .	6·19	6·75	2·59	8·04
У Београду . .	8·04	4·25	4·86	9·40

У првом периоду највише ђака добиле су школе у области Источних округа, а најмање у области Западних округа. Разлика између највећег и најмањег процента износи 10·74.

И у другом периоду налазимо највећи проценат у Источним окрузима, а најмањи у вароши Београду и Шумадији. Разлика између највећег и најмањег процента износи само 1·90.

У трећем периоду највише ђака добиле су школе у вароши Београду, а најмање у Источним окрузима. Разлика између највећег и најмањег процента износи 4·39

Кад бисмо узели, да је у првом периоду долазило у основне школе годишње по 100 ђака више, онда је према горњим процентима долазило у трећем периоду годишње у области :

Западних округа . .	по	141	ђак више,
Јужних „ . .	„	42	„ „
Шумадије	„	26	„ „
Источних округа . .	„	4	„ „
У Београду . . .	„	60	„ „

Кад погледамо на цео период од тридесет година, онда излази, да су Источни окрузи најбоље напредовали односно броја ђака.

Узмемо ли да су школе у тим окрузима добијале годишње по сто ђака више, то је годишњи вишак ђака износио у области:

Западних округа . . .	31
Шумадије	64
Јужних округа	83
У Београду	97

Међу тим право напредовање може се констатовати само релативним размерама, до којих долазимо кад број ђака поредимо с бројем становника.

Један ђак основне школе долазио је у области:

	1849. г.	1879. г.
	на становника	
Шумадије . . .	117	67
Источних округа .	144	66
Западних „ .	98	74
Јужних „ .	197	94
У Београду . .	29	15
У Србији . . .	**140**	**72**

Кад ове релативне размере међу собом поредимо, ми налазимо, да се прва према другој односи, и то у области:

Западних округа . . .	као	100 : 76
Шумадије	„	100 : 57
Јужних округа	„	100 : 48
Источних „	„	100 : 46
У Београду	„	100 : 52
У Србији	**„**	**100 : 51**

Из овог поређења види се, да је 1879. год. походило основне школе још једанпут толико ђака, колико у години 1849. У области Источних и Јужних округа још је и повољнија размера.

На колико је становника долазио један ђак основне школе у појединим окрузима у ове две године, види се из овог прегледа.

Један ђак основне школе долазио је

у округу:	1849. г.	1879. г.
	на становника	
Алексиначком . .	137	78
Београдском . . .	160	74
Ваљевском . . .	154	74
Јагодинском . . .	135	74
Књажевачком . .	**285**	**118**
Крагујевачком . .	87	63
Крајинском . . .	110	55
Крушевачком . .	257	94
Подринском . . .	107	106
Пожаревачком . .	130	58
Рудничком . . .	141	101
Смедеревском . .	113	**50**
Ћупријском . . .	146	55
Ужичком	213	105
Црноречком . . .	200	91
Чачанском . . .	145	78
Шабачком . . .	**67**	61
У Београду . . .	29	15

Кад бисмо узели, да је у 1849. години један ђак основне школе долазио на сто становника, то би онда, према горњим размерама, у 1879. години био један ђак

у округу:		
Крушевачком . . .	на 37	становника
Ћупријском	„ 38	„
Књажевачком . . .	„ 41	„
Смедеревском . . .	„ 44	„

Пожаревачком . . .	на	45	становника
Црноречком . . .	„	46	„
Београдском . . .	„	46	„
Ваљевском	„	48	„
Ужичком	„	49	„
Крајинском . . .	„	50	„
Чачанском	„	54	„
Јагодинском . . .	„	55	„
Алексиначком . . .	„	67	„
Крагујевачком . . .	„	72	„
Рудничком	„	72	„
Шабачком	„	91	„
Подринском	„	99	„

Односно релативног множења ђака заузима дакле округ крушевачки прво место, докле по апсолутном множењу он је међу осталим окрузима четрнаести на реду. Подрински пак округ последњи је, како у погледу апсолутног тако и односно релативног множења ђака.

Интересне су размере, које добијамо, кад број наставника поредимо с бројем ђака. Тако долазило је на једног наставника

	1849. г.	1859. г.	1869. г.	1879. г.
у школама области:	ђ	а	к	а
Шумадије . . .	24	31	32	29
Источних округа	22	37	38	31
Западних „ .	29	28	33	31
Јужних „ .	29	29	35	32
У Београду . .	42	47	43	47

У области Шумадије и Источних округа долазило је 1859. и 1869. године у средњу руку више ђака на једног наставника него у години 1849. и 1879. На против у области Западних и Јужних округа налазимо највећу раз-

меру у год. 1869. У свима пак областима год. 1879. долазио је већи број ђака на једног наставника, него ли 1849. год.

Кад прву — 1849 — годину поредимо с осталим годинама, узев да је у тој години имао један наставник да обучава сто ђака, онда налазимо, да је долазило на једног наставника

у школама области:	1859. г.	1869. г.	1879. г.
	Ђ	А К	А
Шумадије . . .	129	133	121
Источних округа .	168	173	129
Западних „ .	97	114	107
Јужних „ .	100	121	110
У Београду . .	112	102	112

За 1869. годину имамо податке о броју ђака, који су били уписани у поједине разреде. Ове податке овде по областима износимо.

ОБЛАСТИ	БРОЈ ЂАКА 1869. Г. У ШКОЛАМА МУШКИМ И ЖЕНСКИМ				
	У Р А З Р Е Д У				У ОПШТЕ
	I.	II.	III.	IV.	
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ				
Шумадија . . .	3.004	1·571	1.119	306	6.000
Источни окр. .	4.409	2·299	1.523	404	8.635
Западни „ .	1.481	851	591	136	3.059
Јужни „ .	1.311	836	573	140	2.860
Београд	460	360	340	248	1.408
Србија	**10.665**	**5.917**	**4.146**	**1.234**	**21.962**
	НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
Шумадија . . .	2.292	1.359	988	255	4.894
Источни окр. .	3.517	1.871	1.347	349	7.084
Западни „ .	1.228	762	541	115	2.646
Јужни „ .	937	720	450	106	2.213
Београд	414	306	272	201	1.193
Србија	**8.388**	**5.018**	**3.598**	**1.026**	**18.030**

Проценат ђака, који су у течају године школу оставили, износио је

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . .	23·70	13·49	11·71	16·67	18·43
Источних окр. .	20·23	18·61	11·56	13·61	17·96
Западних „ .	17·08	10·46	8·46	15·44	13·50
Јужних „ .	28·53	13·88	21·47	24·29	22·62
У Београду . .	10·00	15·00	20·00	18·95	15·27
У Србији . .	**21·35**	**15·19**	**13·22**	**16·86**	**17·90**

Кад ове размере поредимо с онима, које смо нашли за 1879. годину, ми налазимо, да је у овој години много више ђака школу напуштало.

Тако на сто ђака, који су у 1869. години напустили поједине разреде основне школе, било је таких ђака у 1879. години и то

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . . .	123	117	171	121	131
Источних округа .	130	86	147	168	128
Западних „ . .	132	143	229	142	150
Јужних „ . .	85	108	96	50	94
У Београду . . .	168	77	55	82	92
У Србији . . .	**118**	**107**	**138**	**114**	**123**

Из овог поређења види се, да су у 1879. г. ђаци много више напуштали школу. Узрок овоме биће у ненормалном стању, које је после рата још неко време трајало.

На против размера, у којој је стајао, односно напуштања, први разред према осталим разредима у 1869. години, не разликује се много од оне у години 1879.

Тако на сто ђака, који су у течају године оставили први разред, било је таких ђака

у разреду:	1869. г.	1879. г.
Другом	71	65
Трећем	62	72
Четвртом	79	77

Интересно је у овом погледу поређење вароши Београда с осталим областима.

Кад на пр. узмемо, да је у вароши Београду од извесног броја уписаних ђака оставило школу у течају године њих сто, то је од равног броја уписаних ђака оставило школу

у области:	1869. г.	1879. г.
Јужних округа . .	148	151
Шумадије	121	172
Источних округа . .	117	163
Западних „ . . .	88	144

Сви до сад изложени овде ресултати односе се на целокупан број ђака основне школе, дакле уједно на ученике и ученице. Држимо да је вредно зауставити се мало на самим ученицама, тим пре, што је довољно познато, да се у нас још и данас школује сразмерно врло мали број девојчица.

Међу тим податке о школовању девојчица по окрузима имамо само за 1869. год., и то укупно а не и по разредима.

У овом прегледу изложен је број уписаних у школу ученица и колико их је те године школу свршило; за тим проценат ученица, које су у течају године школу напустиле, поређен с процентом за 1879. годину.

ОКРУЗИ	БРОЈ УЧЕНИЦА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1869. ГОД.		ОД СТО УПИСАНИХ УЧЕНИЦА ОСТАВИЛО ЈЕ ШКОЛУ У ТЕЧАЈУ ГОДИНЕ	
	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	1869.	1879.
Алексиначки . . .	92	83	9·78	17·42
Ваљевски	115	103	10·44	17·44

ОКРУЗИ	БРОЈ УЧЕНИЦА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1869. ГОД.		ОД СТО УПИСАНИХ УЧЕНИЦА ОСТАВИЛО ЈЕ ШКОЛУ У ТЕЧАЈУ ГОДИНЕ	
	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	1869.	1869.
Јагодински	106	96	9·43	13·93
Књажевачки	50	49	2·00	5·21
Крагујевачки . . .	176	146	17·05	21·52
Крајински	123	108	12·20	15·77
Крушевачки	112	81	27·68	15·69
Подрински	46	37	19·57	17·81
Пожаревачки . . .	180	159	11·67	7·14
Руднички	29	25	13·79	38·64
Смедеревски	141	129	8·51	13·73
Ћупријски	189	154	18·52	15·90
Ужички	113	87	23·01	9·86
Црноречки	42	31	26·19	20·41
Чачански	81	54	33·34	2·60
Шабачки	171	130	23·98	24·82
Београд	558	528	5·38	14·00
Свега	**2.324**	**2.000**	**13·94**	**14·98**

Кад 1869. годину поредимо с годином 1879. онда излази, да је на сто ученица, које су у течају прве године школу напустиле, било таких ученица само 107 у години другој. Међу тим ова је размера код појединих округа врло неједнака, као што се види из овог поређења.

Тако долазило је на сто ученица, које су у течају 1869. год. школу напустиле, у 1879. години и то у округу:

Чачанском	8	ученица
Ужичком	43	ученице
Крушевачком . . .	57	ученица
Пожаревачком . . .	61	„
Црноречком . . .	78	„
Ћупријском	86	„
Подринском	91	„

Шабачком	104	ученице
Крагујевачком . . .	126	ученица
Крајинском	129	„
Јагодинском . . .	148	„
Смедеревском . . .	161	„
Ваљевском	167	„
Алексиначком . . .	178	„
Књажевачком . . .	261	„
Рудничком	280	„
У Београду	260	„

Из овога види се, да је 1879. године дефицит ученица био већи у девет округа и у вароши Београду, а мањи у седам округа.

Прегледнију слику добијамо о овоме, кад округе саставимо у области.

ОБЛАСТИ	БРОЈ УЧЕНИЦА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1869. ГОД.		ОД СТО УПИСАНИХ УЧЕНИЦА ОСТАВИЛО ЈЕ ШКОЛУ У ТЕЧАЈУ ГОДИНЕ	
	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	1869.	1879.
Шумадија	452	396	12·39	19·02
Источни окрузи . .	676	584	13·61	13·23
Западни „ . .	332	270	18·67	21·35
Јужни „ . .	306	222	27·40	9·42
Београд	558	528	5·38	14·00

Односна размера између 1869. и 1879. године, у погледу напуштања школе, била је у области:

Јужних округа . . .	као	100 : 34
Источних „	„	100 : 97
Западних „	„	100 : 114
Шумадије	„	100 : 154
У Београду	„	100 : 260

У Јужним и Источним окрузима оставило је 1879. године школу мање, а у Западним окрузима и у Шумадији више ученица него пре десет година.

На плату наставника основних школа издато је свега у години

1849. . . .	108.193·63	динара
1859. . . .	212.161·67	„
1869. . . .	338.516·94	„
1879. . . .	534·757.87	„

Издатак на плату наставника увећавао се у периоду

		годишње	у проценту
од 1849. до 1859. г. . . .	за	10.396·80	9·61
„ 1859. „ 1869. г. . . .	„	12.635·53	5·96
„ 1869. „ 1879. г. . . .	„	20.624·09	6·09
„ 1849. „ 1879. г. . . .	„	**14.218·81**	**13·14**

Највеће увећање показује први, а најмање други период.

Кад ову плату поредимо с бројем наставника, онда излази, да је примао у средњу руку један наставник:

1849. год.	по	409·82	динара
1859. „	„	609·66	„
1869. „	„	658·59	„
1879. „	„	798·15	„

Средња плата једног наставника основне школе увећавала се дакле у периоду

од 1849. до 1859. год.	са	4·88	процената
„ 1859. „ 1869. „	„	0·80	„
„ 1869. „ 1879. „	„	2·12	„
„ 1849. „ 1879. „	„	**3·16**	„

Кад овај проценат поредимо с процентом, са којим се увећавао број наставника, онда излази, да је само у пр-

вом периоду проценат средње плате већи од процента наставника, а у оба друга периода проценат плате много је мањи.

Имамо податке о издатој плати наставницима у 1869. години за сваки округ посебице, и износимо их у овом прегледу.

ОКРУЗИ	У 1869. ГОДИНИ ИЗДАТО ЈЕ	
	СВЕГА НА ПЛАТУ НАСТАВНИКА ОСНОВНИХ ШКОЛА	У СРЕДЊУ РУКУ ЈЕДНОМ НАСТАВНИКУ
	ДИНАРА	
Алексиначки	11.852·56	658·48
Београдски	20.723·02	592·09
Ваљевски	17.485·53	624·48
Јагодински.	17.989·64	599·65
Књажевачки	8.314·75	593·91
Крагујевачки	28.191·70	655·62
Крајински	26.953·68	657·41
Крушевачки	12.958·38	647·97
Подрински.	9.267·05	661·93
Пожаревачки . . .	43.120·57	**582·71**
Руднички	9.551·09	596·94
Смедеревски	21.387·64	689·92
Ћупријски	14.856·53	**781·92**
Ужички.	14.076·84	612·04
Црноречки	13.107·13	624·15
Чачански	13.585·95	646·95
Шабачки	27.631·37	727·14
Београд	27.463·51	980·84

Највећа средња учитељска плата била је у Београду и у округу ћупријском; најмања пак у пожаревачком округу. Разлика између ова два округа износи 199·21 динара, или другим речма: на сто динара, које је имао годишње један учитељ у ћупријском округу, долазило је једном учитељу у округу пожаревачком само 74·52 динара.

Према томе од средње плате, која је, као што смо мало пре показали, износила 658·59 динара, имали су плату

веђу	мању
наставници у	округу:
Подринском	Алексиначком
Смедеревском	Београдском
Ћупријском	Ваљевском
Шабачком	Јагодинском
У Београду	Књажевачком
	Крагујевачком
	Крајинском
	Крушевачком
	Пожаревачком
	Рудничком
	Ужичком
	Црноречком
	Чачанском

Кад у овом погледу поредимо 1869. годину са 1879. онда имамо ове размере, и то за округ:

Подрински	као	100 : 133·19
Руднички	„	100 : 129·53
Јагодински	„	100 : 129·42
Књажевачки	„	100 : 127·46
Чачански	„	100 : 127·26
Београдски	„	100 : 121·81
Ужички	„	100 : 117·68
Пожаревачки . . .	„	100 : 117·60
Ваљевски	„	100 : 116·85
Крагујевачки . . .	„	100 : 115·75
Црноречки	„	100 : 115·44
Шабачки	„	100 : 114·45
Алексиначки . . .	„	100 : 114·18
Крајински	„	100 : 111·53

Крушевачки . . .	„	100 :	110·00
Смедеревски . . .	„	100 :	108·95
Ћупријски	„	100 :	91·32
За Београд	„	100 :	98·69

Изузимајући округ ћупријски и варош Београд, у свима осталим окрузима средња годишња плата наставника основних школа била је 1879. године већа од плате, коју су учитељи имамо у години 1869.

По областима имамо овај преглед.

ОБЛАСТИ	У 1869. ГОД. ИЗДАТО ЈЕ НА ПЛАТУ НАСТАВНИКА ОСНОВНИХ ШКОЛА — СВЕГА (ДИНАРА)	У СРЕДЊУ РУКУ ЈЕДНОМЕ (ДИНАРА)
Шумадија	97.843·09	631·25
Источни окрузи . . .	118.205·22	632·11
Западни „ . . .	54.383·95	679·80
Јужни „ . . .	40.621·17	634·71
Београд	27.463·51	980·84

Кад ове размере поредимо с онима за 1879. годину, онда видимо, да је у тој години била средња годишња плата једног наставника у школама области:

Јужних округа	већа	за	18·48	процената
Западних „ .	„	„	17·30	„
Шумадије . .	„	„	15·06	„
Источних округа	„	„	12·78	„
У Београду .	мања	„	1·31	„

Из свега до сад изложеног види се, да су биле у краљевини Србији ове школе, и то:

	1839 г.	1849 г.	1859. г.	1869 г.	1879 г.
Велика школа . . .	1	1	1	1	1
Богословија	1	1	1	1	1
Гимназије и реалке .	2	5	7	10	22

Учитељска школа . .	—	—	—	—	1
Виша женска школа .	—	—	—	1	1
Основне школе . . .	57	264	340	418	545
Свега	**61**	**271**	**349**	**431**	**571**

Према површини и броју становника долазила је једна школа у краљевини Србији

у години	на км^2	на становника
1839. . . .	614·6	13.316
1849. . . .	138·4	3.494
1859. . . .	107·4	3.152
1869. . . .	87·0	2.992
1879. . . .	85·1	2.951

Односна размера између 1839. и 1879. године јесте
за површину као 100 : 14, а
за становништво „ 100 : 22, и по томе нове школе нису подизане у тој мери, у којој је растао број становништва.

У свима овде побројаним школама износио је број наставника, и то:

	1839. год.	1849. год.	1859. год.	1869. год	1879. год.
У Великој школи . . .	8	9	15	16	28
„ Богословији . . .	3	4	6	9	15
„ Гимназијама и реалкама	8	21	42	67	149
„ Учитељској школи .	—	—	—	—	13
„ Вишој женској школи	—	—	—	15	20
„ основним школама .	57	264	348	534	721
Свега	**76**	**298**	**411**	**641**	**946**

Један наставник у опште долазио је у години

1839.. . .	на 10.688	становника
1849.. . .	„ 3.177	„
1359.. . .	„ 2.677	„
1869.. . .	„ 2.012	„
1879.. . .	„ 1.781	„

На раван број становника било је дакле у 1879. години шест пута више наставника него ли у години 1839.

О броју ђака имамо овај преглед.

ШКОЛЕ	БРОЈ ЂАКА У ГОДИНИ				
	1839.	1849.	1859.	1869.	1879.
Велика школа	33	56	63	235	100
Богословија .	53	128	156	158	171
Гимназије и реалке . . .	222	424	949	1.414	1.625
Учитељ. школа	—	—	—	—	120
Виша ж. школа	—	—	—	158	217
Основне школе	2.260	6.746	11.478	18.030	23.191
Свега . . .	**2.568**	**7.354**	**12.646**	**19.995**	**25.424**

Један ђак долазио је дакле

у години	на становника
1839. . . .	316
1849. . . .	129
1859. . . .	87
1869. . . .	65
1879. . . .	66

Кад год. 1879. поредимо с 1839. онда излази, да је у 1879. години од равног броја становника било у школама готово пет пута више ученика него пре четрдесет година.

Годишњи проценат множења износио је

у периоду:	код школа	наставника	ђака
од 1839. до 1849. год.	37·54	29·21	18·64
„ 1849. „ 1859. „	2·88	3·79	7·20
„ 1859. „ 1869. „	5·35	5·23	5·81
„ 1869. „ 1879. „	3·25	4·76	2·72
од 1839. до 1879. год.	**22·54**	**28·68**	**22·25**

У првом периоду било је дакле најјаче множење како школа тако и наставника и ђака. Најслабије пак множење

било је за школе у периоду трећем, за наставнике у периоду другом а за ђаке у четвртом периоду.

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, ми налазимо, да је долазило у средњу руку

у години	на 1 школу	на 1 наставника
	ђ а	к а
1839.	42	34
1849.	27	25
1859.	36	31
1869.	46	31
1879.	45	27

Остаје још да видимо у коликој је мери растао издатак на плате наставника. Подаци су наши о томе доста непотпуни, јер их имамо само за две године.

На плату наставника	издато је свега динара 1869. г.	1879. г.
Велике школе	51.204·00	118.416·80
Богословије	23.919·12	32.102·60
Гимназија а реалака	155.896·00	332.164·00
Учитељске школе	—	26.852·00
Више женске школе	12.994·16	21.747·22
Основних школа	338.516·94	534.757·87
Свега	**582.530·22**	**1,066.040·49**

У средњу руку долазило је једном наставнику:

	1869. г.	1879. г.
	годишње динара	
Велике школе	3.200·25	4.229·17
Богословије	2.657·68	2.140·17
Гимназија и реалака	2.326·81	2.229·30
Учитељске школе	—	2.065·54
Више женске школе	866·28	1.087·36
Основне школе	658·59	798·15
У опште	**908·78**	**1.126·89**

И по томе плата се у овом десетогодишњем периоду

наставницима	увећала	смањила
	са процената	
Велике школе	с 3·21	—
Богословије	с —	1·95
Гимназија и реалака . .	с —	0·42
Више женске школе . .	с 2·55	—
Основних школа . . .	с 2·15	—
У опште	с **2·40 годишње.**	

Кад горњи издатак поделимо с бројем ђака, онда налазимо, да је од истог у средњу руку долазило на једног ђака

	1869. г.	1879. г.
	динара	
Велике школе	217·85	1.184·17
Богословије	151·39	187·73
Гимназија и реалака . .	110·25	204·41
Учитељске школе . . .	—	223·75
Више женске школе .	82·24	100·22
Основне школе . . .	18·78	23·06
У опште	**29·13**	**41·93**

Кад се ове размере међу собом пореде, види се, да је од 1869. до 1879. године издатак на једног ђака годишње растао, и то:

У Великој школи . . .	за	44·36	процената
„ Богословији	„	2·40	„
„ Гимназијама и реалкама	„	8·54	„
„ Вишој женској школи .	„	2·19	„
„ Основним школама . .	„	2·28	„
У опште	„	**4·40**	„

Готово подједнаки процент увећаног издатка на наставнике и ђаке, који налазимо код Више женске школи

и основних школа, најбољи је доказ, да је у посматраном периоду равномерно растао број наставника и број ђака. у тим школама.

Код осталих школа, а нарочито код Велике школе, не налазимо ту равномерност.

Мислимо да смо довољно констатовали прогрес у нашој јавној настави, и поуздано држимо, да ће исти прогрес бити за дуго још сталан, јер Србија је у погледу школовања и писмености својих становника још прилично далеко заостала иза других културних држава. Тако док је у Србији долазило на 1000 становника само петнаест ученика, дотле је на исти број становника долазило у

Немачкој . . .	157	ученика
Швајцарској . .	157	„
Шведској . . .	146	„
Норвешкој . .	135	„
Нидерландској .	134	„
Француској . .	133	„
Белгији . . .	126	„
Великој Британији	123	„
Данској . . .	123	„
Аустро-Угарској .	109	„
Шпанији . . .	106	„
Италији . . .	73	„
Португалској .	46	„
Грчкој	50	„
Русији	23	„
Румунији . . .	22	„

19. Фебруара 1885. године.

Богољуб Јовановић.

ПРИВРЕДНИ РЕД И ПОКРЕТ

У ДРУШТВЕНОМ И МЕЂУНАРОДНОМ ЖИВОТУ.

Изучавање феномена и закона привредње радиности води народе и људе живим изворима богатства и благостања.

Феномени привредне радиности представљају се у произвођењу, подели, размени и употреби, или трошењу, средстава којима се задовољавају потребе, пожуде и укуси, интереси и смерови људски.

Средства ова човек не ствара сам, но их црпе из недара природе, било да их прикупља и употребљава онаква, каква их природа даје, као: кад бере плодове које природа сама доноси, кад лови дивљач, кад се користује природним шумама, кад вади руде; било да наводи природне снаге, да производе биље и животињу, што њему требају, као што то бива у пољској привреди; било да својом руком, или помоћи физичких и хемијских снага, прерађује производе природе, као што се то врши у занатлијским и фабричким радионицама; било да се производи људског рада и природе разносе из места где их има по местима где их нема, као што то гледамо у трговини и јавном саобраћају; било да се чине услуге којима човек човеку непосредно користује.

Ма у ком облику да црпе човек из природних извора средства за живот и благостање, опет он остаје главни цен-

тар привредној радиности. Потичући из његових потреба, радиност ова развија се, шири и усавршава његовим способностима и моћима. Он јој је главни покретач, као произвођалац; он главна чињеница у подели и размени произведених добара; он главни смер, као уживалац и трошилац.

Ум, који је прва и најважнија привредна спага, тежи да уштеди човеку зној, време и жртве, па да га што лакше, што брже, и што јевтиније, доведе до што већег богатства, што трајнијег благостања. У развијању ове тежње ум се подупире на стварне, умне и моралне свезе, које се, у облику друштвеног живота, саме од себе изводе међу људима.

Сурадњом друштвених снага врше се, на данашњем ступњу цивилизаје, све гране привредне радиности. Кад н. пр. ратар својим знојем залива бразде, којима поверава семе, чији ће род да жање, с њим сураде: не само онај који је сковао раоник, и онај који је направио рало, и онај који је изумео рало; но и они који посредују размену ратарских производа, за оно што ратар сам не производи, а потребно му је, и они који изучавају законе природе и друштва, те науком припомажу, да се унапреди привредна радиност; па, најпосле, и они који чувају и бране слободу и правду, без којих не може да буде трајна реда и мира, па ни праве науке и напредне радиности.

У друштвеном животу све се узајмно покреће и одређује, па и разне гране овог живота могу да опстану, и да се битно сазнаду, само у односима у којима оне све заједно сачињавају друштвену целину. Отуд потреба, да се феномени и закони привредне радиности изучавају у свези са феноменима и законима друштвеног живота.

По овој потреби и ми ћемо да приступимо општем прегледу привредних и друштвених односа.

Где имају да се испитују и пореде толика историјска и савремена факта; где се феномени, који потичу један из

другог, или се напоредо изводе, тако разрашћују; где је свеза последица и узрока тако преплетена, као у привредном и друштвеном животу, ту се истичу и стичу проблеми индукције и дедукције, за решење којих не достиже снага једног ума, па ни енергије једног нараштаја и века, но су потребна искуства и знања низова нараштаја и столећа.

Подупирана умном радњом свега човечанства, наука не престаје да шири светлост истине, у питању о односима који редовно и стално владају феноменима друштвеног и привредног развитка.

Према светлости науке, дакле, да и ми покушамо, да се уведемо у изучавање односа, у којима привредна радиност представља само једну грану на великом стаблу друштвеног живота.

I.

У људском друштву, као и у природи, односи се представљају: или у стању равнотеже, сугласности и реда, стању статичком, или у стању покрета и радње, стању динамичком. Социолошка школа, којој су оснивачи Auguste Comte и Herbert Spencer, тежи, да статичким и динамичким законима разјасни феномене друштвеног живота. Статички закони огледају се: у саставу друштва, у његовим главним установама, у његовој битној основи: својини, породици, језику, народности, политичној организацији и религији; а динамички: у постојању, растењу и преображавању друштва, у менама које се, у одређеним и непрекидним низовима, изводе у стању саставних делова и битних установа друштвених, те могу да воде друштво на боље, да му напредно развијају свест о истини, па увећавају снаге и моћи, и шире опште благостање; а могу и

да га заводе на странпутице, па да му смањују снаге и моћи, и све на горе обрћу његово стање.

На статичким законима, као законима реда, и динамичким законима, као законима развитка, оснива наука и привредни живот. Из статичких закона изводи она сугласност међу разним привредним органима и радњама; а из динамичких, привредни покрет и напредак, као постурно развијање друштвеног реда.

Друштвеном животу најпростија је и најприроднија основа породични живот, којим се изводе и одгајују нараштаји људски. У недрима породице развијају се осећања и склоности којима се човек успособљава, да живи не само за себе, но и за друге. Ту се негују својства и врлине, што човека покрећу да изиђе из себе самог, па да се приближи другима; ту се вољно врше дужности, и шири узајмно пожртвовање. Значај и моћ породичног живота налази A. Comte у томе, што се њиме у једно исто време развијају три друштвена нагона: братска љубав, синовље поштовање и родитељска заштита, што заједно сачињају алтруизам. „Као синови, ми се учимо — каже он — да поштујемо наше старије; као браћа, да волемо и друге људе; а као родитељи, да љубимо наше млађе и потчињене. Породични живот једини шири и на будућност свезе, које се с почетка осећају само према прошлости. Он нас води, с једне стране, поштовању наших преходника, а с друге, наклоности према нашим последницима. Породичким животом човек се ослобођава од првотне личне ограђености (егоизма), па се поступно срема за прави друштвени живот“ (1).

(1) Auguste Comte Système de politique positive. Tome II. Paris. 1852 г. 176.

Породични живот основа је и развитку привредне радиности. На привредном пољу раде већином људи који имају породицу, те за које може да се каже, да их покреће на рад колико лични, толико и породични интерес, колико егоизам, толико и алтруизам. У бризи за опстанак своје породице привредник напреже снаге и енергије, да произведе, или заради, колико за целу породицу треба. Оваквим напрезањем енергија и снага одгајена је у човека моћ, да производи више, него што њему самом треба. А на овој моћи човека, и на својству производа, да се одржавају не само докле не стигну нови производи, но још и много дуже, оснива се снага и напредак привредне радиности. Као што је појединац у стању, да произведе, или заради више, него што њему једном треба, тако и цео нараштај може да произведе више, него што је њему самом нужно. Радом и заштедама нараштаја и усредсређивањем њихових тековина, гомилају се капитали, и ствара богатство. По што се једном стече, богатство се увећава нарочито помоћу размене, којом се, за мање трајне производе, добијају производи који дуго трају, и помоћу својине, којом се трајни производи и тековине гомилају у толикој мери, да се и потомству у наслеђе остављају.

Установе: својина и наслеђе природно потичу из породичког живота. Оне су стварни и видљиви облици непрекидности између предака, савременика и потомака, па и оних осећања и тежња, из којих се развија свест о човечанству као великој људској породици.

Крвне и моралне свезе које сроћавају браћу и сестре, сроћавају и њихову децу, па и њихове деце децу. Раширена породица сачињава задругу, којој чланови имају право и дужност, да се узајмно потпомажу и бране. Уз један исти матерински језик и заједничко огњиште, задругаре уједињавају и заједничка вера, и заједнички гробови.

Размножене задруге удружују се у братства, а братства у племена, све за заједничку одбрану и узајмну потпору. Првотна атинска племена састојаху се свако из три братства (фратрије), а свако братство из тридесет задруга. Римска curia беше слична грчкој фратрији. Па и у старих Словена племена се дељаху на родове, а у Срба она се још и данас деле на братства (у Црној Гори) и задруге.

Као што се задруге и братства уједињавају у облику племена, тако и племена састављају међу собом савезе, који могу да се шире докле и матерински језик.

Удруживањем племена, породица и појединаца постају градови, народи, државе.

Град, народ и држава изводе политичком организацијом сложну радњу за опште добро, на свом огњишту. Ту се организује власт, која шири своју радњу на све делове друштва. На пољу стварних интереса власт ова може да заповедно изнуђава сурадњу друштвених чланова; и тада се она, као политична, или светска, подупире на закон. На духовном пољу она ради на мисли и осећања, те разлогом и саветом посредно утиче на живот људи, и тада се она, као духовна, или религиозна, може да шири и преко одређених међа народности и државе.

Градови, народи и државе организују међу собом савезе за одржавање мира, за развијање светског саобраћаја, и за одбрану заједничких интереса.

Облици друштвеног живота одређују се нешто природом људи, који сачињавају друштво, нешто природом света (органичког и неорганичког) у ком ови људи живе.

Природа људи огледа се у њиховим физичким, умним и моралним својствима и снагама. Ова својства и ове снаге развијају се под утицајем спољашњих, космолошких и биолошких, услова. Као што се ови услови разликују по месту и времену, тако се, на разним тачкама земног шара и у

разним временима, разликују и ступњи у физичком, умном и моралном развитку појединаца и друштава. У опште може да се каже: што мање појединци и друштва појимају снаге и законе природе, тим мање умеју они да се користе овим снагама и законима па тим више зависе они од утицаја спољашњег света; а што више имају они свести о себи и о свету око себе, тим снажније могу да утичу на снаге које их окружавају, па да их и за своје интересе и смерове употребљују.

Друштвеним животом стварају се и нове чињенице, које, уз првотне услове, утичу на даљи друштвени и човечански развитак. Тако множењем људи и ширењем културе мењају се и просторне и бројне размере флоре и фауне, на земљишту на којем они живе. Својим радом људи преображавају облик земног површија, па у неколико и саму климу; расађују корисне врсте биља и животиње и преко географских међа њихових, а ниште некорисне и штетне: пресушују мочарна, а наводњавају сушна места. Па и у самој друштвеној средини, утицањем друштва на појединце и појединаца на друштво, мењају се и њихови узајмни односи и њихове установе. Ширењем и разграњавањем међународних односа одређује се у неколико и начин рада и живота, па и ступањ развитка друштвеног. Што се више множе чланови друштва, и што се јаче разрашћује друштвени живот, тим осетније утичу друштва једно на друго, било ратом, било трговином, било насеобинама. Усавршавањем справа и оруђа за рад, и оружја за напад и одбрану, и увећавањем капитала оснажавају се производне снаге у појединаца и друштва. Развија ли се језик, њиме се олакшава и развитак наука: а развијањем наука унапређују се и све друге гране друштвеног и човечанског живота. Што се јасније одређују, и јаче утврђују нарави и обичаји, тим се више снажи и усавршава законодавство.

Где цвате уметности, ту се и умни и морални живот узноси до вишег полета.

Тако друштвени живот, који с почетка остаје више под утицајем спољашњих услова, постаје све самосталнији што се више развија; па, најпосле, спољашњи услови долазе и сами под утицај друштвених снага, те се унапређивањем ових снага привављају чињенице од којих зависи даљи друштвени развитак.

Први ступњи друштвеног живота могли су да се развију само где су се стицали најугоднији услови за друштвени развитак. Најзгоднији за први развитак друштвеног живота беху топли предели, са широким равницама, или висоравнима, које заклањају високе планине, и по којима, или поред којих, теку велике реке, језера и мора. Планине дају потребне метале и минерале, равнице производе корисно биље и животињу; а реке, језера и мора обилују у риби и љускарама за храну, и олакшавају јавни саобраћај. С тога ту и људи могу да се прикупе у велика друштва, па да развију најпре ловачку, па онда пастирску, ратарску, занатлијску, бродарску и трговину вештину. У пределима између Еуфрата и Тигра, у суседним источним и западним покрајинама, и у Нилској долини, где се шире палмове шуме, које дају урме, брашно, вино, уље, и друге корисне производе, и где се на зрно семена може да добије по 200—300 зрна жетве подигли су се први градови, развила прва цивилизација. Китај, на крајњем истоку, Индија, приморје и острва предње Азије, и полуострва јужне Европе, Грчка и Италија, такођер се одликују условима погодним за развитак културе, те припадају најранијим огњиштима цивилизације.

По што је одмаћен и оснажен у пределима који су му најбоље говели, друштвени живот могао је да се рашири и у пределе, у којима му спољашњи свет пстиче јачи от-

пор. Мање плодовита земљишта и суровија клима отешчавају друштвени живот, па стварају нужност, да се напрегну све снаге и развију све енергије за опстанак. Нужда и рад одгајују ту вредније, брижљивије, увиђавније и друževније људе, него што су они у пределима, под чијим небом и на чијој земљи рађа тако обилата храна, да човеку не треба много ни телесног ни духовног напрезања за обезбеђење опстанка. Нужношћу рада одгајена су у азијским планинама она ратна, номадска, ловачка и пастирска племена, која су између 20-ог и 15-ог столећа пре Хр. раширала се по западној Азији и Европи, племена арijска и семићанска. Од ових племена постали су, као што знамо, народи, од којих су неки били, а неки јесу још и данас, на челу цивилизације, н. пр. од семићанских: Јевреји, Феничани и Арапи; а од арijских: Индијанци, Перси, Грци, Римљани, и, у новија времена, Романски, Германски и Словенски народи.

Значајна је црта у развоју света, да се иде од онога што је неодређено, једнотворно, просто, ономе што је одређено, разнотворно, сложено. Маглена целина из које је, по Лапласовој хипотези, постао сунчани систем, била је много неодређенија, простија, него што је овај систем. И земља је у почетку сачињавала целину у чврстини и темперитури саразмерно уједначену; докле данас представља на свом површију феномене тако разноврсне и разнолике, да их није могућно све ни изређати. Па и у развоју органичког света виши облици све су сложенији од првотних, или нижих.

Овај закон влада и у развоју друштвеног живота. Арijска и семићанска друштва напредоваху: од скитне чете племену, од племена граду, од града великим олигархијским или монархијским државама. Прелаз из стања неодређености, једнотворности, првотности, у стање одређе-

ности, разнотворности, сложености, расветљава се и поређењем разних ступања друштвеног развитка. Првотне скитне чете састојеје се из сродних и једноликих појединаца, који имају сви једнаку власт, и раде сви истоветне послове: сви су ловци, рибари, пастири, ратници. Уједињавањем првотних чета у племена изводе се неке разлике и у снагама и радњама појединаца. Разлике ове множе се уједињавањем племена у већа друштва и увећавањем ових друштава. Докле појединци раде једнаке послове, и личе један на другог, међу њима нема скоро никакве узајмности. Скитна чета живи растурено и без тешње свезе. У племена појединци се, потчињавањем, заједничком старешини, постављају у ближе односе. Почне ли друштво да се увећава, онда постаје могућно, да се и капитали гомилају; а кад се има нагомиланих капитала, онда могу да се несродне и несличне радње оделе једна од друге, а сродне и сличне да се уједине, па да свако ради само одређену врсту послова, те да се све и брже и боље ради. Да би свако могао да ради само одређену врсту радње, треба да се има већ уштеђених производа од разних врста радње, те да свако има откуда набављати и оно, што сам не производи, а потребно му је. Отуд гомилање капитала, као уштеђених производа ранијег рада, и олакшава поделу послова. Из узајмности какву развија подела рада, која ствара могућност, да свако ради за све, а сви за свакога, потиче битно и организација друштва. Кад се баве само одређеном врстом радње, која сама не производи све што човеку треба, сваки појединац и свака породица све јаче осећају, и све боље увиђају, важност других породица и појединаца, па и своју вредност. Тако се развија свест о нужности установе која би служила потребама друштвене сугласности и узајмности, на основи опште слободе. Нужност овакве установе осећа се све неодољивије, што више нагоми

који воде усамљености и сукобима, преовлађују над нагонима који упућују на слогу. Тако из нужности, да се сузбијају раздирачки нагони, а подупиру и снаже они, који шире слогу, потиче политична организација, којој је начело: сложна радња, правило: влада, са превлашћу какву ствара друштвена снага, а смер: опште добро.

Што се јаче развија друштвена организација, тим одређенији постају и друштвени односи. Ту се најпре одељују они који владају, од оних над којима се влада; па онда се и они који владају, деле на политичне, религиозне и војне редове; а међу онима над којима се влада, развија се подела: на пољске привреднике, на занатлије, и на трговце; па најпосле, и сваки од ових одељака дели се на мање одељке. Одређенијим уређењем друштва обичаји се преводе у законе, закони се утврђују, па, у примени на разне гране друштвеног живота, све специјалније изводе. Тако исто и установе постају, у свом развијању, све одређеније и самосталније. Па и језик се развија поделом речи на разне гране, које поничу из заједничког корена, и разрашћивањем ових грана, на основи поделе умног рада. Подела се шири и даље: писменост се одељује од цртања и сликарства, па се књигопечатњом преображава; песништво, музика и друге уметности развијају се посебице; а свака уметност дели се опет на разне гране. Најпосле и наука се развија као целина која има своје разне струке.

Тако прелазом из неодређености у одређеност, из једнотворности у разнотворност, из првотне једноликости у разноликост и разноврсност, друштва ојачавају своје унутрашње свезе, увећавају своје снаге, потпуњавају и усавршавају себе.

II.

У друштвеном животу главно је ово двоје: 1) да се обезбеди редовно и потпуно задовољавање потреба живота; 2) да се снажно и трајно одолева свима противностима и опасностима. Отуд је и организација друштва у главноме двојна: војна, за напад и одбрану, и привредно-радна за набављање свега што за друштвени и човечански живот треба.

Ступањ друштвеног развитка мери се ступњем слободе и слоге у радњи његових чланова за опште добро; па овом мером одређује се и вредност друштвеној организацији.

У друштава старог века преовлађује војна организација. У спремању друштвених снага за напад и одбрану, против других друштава, шири се мишљење, да су појединци само оруђа, а друштво смер. По оваквом мишљењу, државна власт преузима мах над свима гранама друштвеног живота. У рату је нужно, да се појединци брзо уједињавају за заједничку радњу; с тога ту влада строга потчињеност млађега старијему. Одгајена у времена рата, потчињеност ова прелази у навику, па постаје правило и у времена мира. Цело друштво састоји се из све самих старијих и млађих, виших и нижих. Као што у војсци главни заповедник, апсолутно заповеда потчињеним војсковођама, а ови онима који су под њиховом влашћу, тако и у друштву нижи власници слушају без поговора више, а заповедају деспотијски над потчињеним. У војни систем старих држава улази и установа ропства, која се оснива на сили јачега. Земља је својина повлашћених сталежа; робови својим радом хране све, а сами немају ништа своје. Као достојни слободног човека сматрају се само: лов, рат и државни послови. Привредне радње презиру се, јер их

већином раде робови. Слободни људи који се баве занатима и привредним пословима, не поштују се. Презирани привредници искључују се од удела у јавном животу и општем интересу, па и у јавној образованости, те остају неуспособљени за свесну радњу и виши развитак привредне радиности. Војне навике које одвикавају од привредног рада, подривају и безбедност својине, сужавањем слободе, а ширењем силе и неправде. Тиме оне сметају и састављању великих капитала и ширењу кредита, те и целу привредну радиност осуђују на застој и скученост.

Под владом војног система војна дисциплина прожима све гране друштвеног живота. У источним теократијама друштво је скуп сталежа, који се уздижу један над другим. Свештени сталеж господари над војним, војни над трговцима, занатлијама и пољским привредницима, а ови над нижим сталежом. Ту се све до најситнијих појединости озго уређује; па се и цео људски живот потчињава наредбама које се мало разликују од војне заповести. Не задовољава се само, да се заповеда љубав према Богу и себи равнима, милосрђе према слабима и несретнима, што припада религији; или да се бди над животом, слободом, чашћу и својином, што су предмет грађанског и казненог законодавства, него се још наређује: и шта да се једе и пије, како да се јела готове, од чега и како да се прави одело, како да се улива и т. д. Свете књиге индијске (Манава-Дхарма-Састра) прописују чак, и кад да се леже, а кад да се устаје; персијске; (Зенд-Авеста) и како да се режу нокти и косе; а јеврејске одређују још и облик браде.

Војна организација претеже и у старих Грка. Државна власт и државни интереси јесу у рукама слободних грађана, којих је сразмерно мало на броју. Грађани ови налазе свој позив, не у томе да сами производе што за жи-

вот треба, но да воде рат, врше државне послове, на присвајају себи плодове туђег рада. Они проводе време у скупштини, у судници, у војним пословима, на јавним свечаностима и забавама; а привредне радње остављају робовима. Ширење освојења и присвајање привредних извора и снага покорених народа утичу на све гране друштвеног живота, па и на привредну радиност, те се одржавају на малој подели рада, а своде поглавито на узане размере домаће привреде.

Ну, у средсређивању дарова, способности и енергија слободних грађана у јавном животу, даје се полета њиховом духу, те кад политичне прилике не говоре за ширење ратне радње, онда се виши умови посвећују наукама и уметностима, којима челице беху посејале источне теократије. Тако је Атина постала огњиште културе.

Међу тим, у рукама робова и презираних занатлија, привредна радиност остаје ограђена од зракова умне светлости, који би јој снаге напред покренули; а и највећи грчки зналци и мислиоци, са Аристотелом на челу, означавају установу ропства као нужну и неизбежну.

У Римљана у прва времена поштује се привредан рад. Подупрта на привредне снаге слободних људи, република рађа Цинцинатусе, Фабрициусе и Куриусе Дентатусе, који је воде величини и слави. Али доцније, слободне привреднике замењују ропски радници, које освојење гомила. Домородни привредници постају све ређи, јер нешто пропадају у ратовима, а нешто по невољи напуштају рад. Освојење отвара Риму житнице Сицилије и Африке, па цена житу пада тако ниско, да домородни привредници не могу више, да на својим малим имаовинама зарађују колико им треба. Потребитији морају да продају своје земље богаташима. Тако цела Италија прелази у руке неколицине власника великих пољских добара (latifundia), на којима

робови раде. Домородни привредници, који не могу да опстану на својим земљама, и њихови потомци, стичу се у градове, те ту, са онима који беху заробљени у Азији, Африци, Грчкој, Шпанији и Галској, па распродани као робови, а доцније ослобођени, и са потомцима ових, сачињавају гомиле грађана, који нису у стању да сами себе издржавају, те им држава даје храну ([1]). Овакве гомиле грађана брзо се изметну у нераднике и готоване. Ну, оне сачињавају већину на политичној позорници, па бирају власнике, и дају правац законодавству. С тога се и њихова наклоност тражи; а она се задобија јавним гозбама и забавама, раздавањем хране и новаца. У таквом реду ствари нестаје старих војних и грађанских врлина, па се место њих шири корупција и на бпралишту, и у сенату и у војсци. Република мора тада да устуни пред диктатуром и цезаризмом, под којима војни систем прожима цео друштвени живот, а привредна радиност има само да производи средства за издржавање војске, двора, великаша и чиновника.

Пошто је довршен систем римског освојења, па рат престао да поглавито забавља духове, обрнуле су се умне снаге на послове законодавства. Усредсређивањем енергија у овим пословима развило се римско право, које је столећима владало, па у неколико још и данас влада, у Европи. Усвајајући начела грчке философије, особито стоичка, римски правници сматрали су слободу као природно право, једнако за све људе, те су и ропство означавали

([1]). Држава је почела у 123 г. пре Хр. да даје грађанама у пола цене жито, које се доносило из Сицилије и Африке. Од 63 г. пре Хр. жито се раздавало бесплатно. У 46 г. број грађана, којима је бесплатно раздавана храна, износи је 320·000 по званичним списковима.

као противно природи. Они су и у законодавство унели неке одредбе, којима се ублажава судба робова.

И у средњем веку преовлађује војна организација. Друштво се дели на велику и малу, црквену и светску властелу, на слободне и неслободне људе. Велика властела потчињена је владару, а она господари над малом властелом и над слободним и неслободним људима. Друштвени односи подупиру се поглавито на изворе богатства које представљају пољска добра, са њиховим приходима и повластицама. Сиромах зависи од богаташа, као од власника земље на којој живи. Лична и политична слобода одређују се правом својине на земљу. Земље припадају црквеној и светској властели, која их сама не ради. Властелске баштине (villa) шире се као данашња села. Земље ове раде неслободни људи, у чијим рукама пољска привреда производи само шта и колико треба за домаће потребе, а не рачуна и на шира и даља тржишта. Поред неразвите пољске привреде остају неразвити и занати и трговина.

Привредна радиност покренута је напред тек: ширењем хришћанства, крсташким ратовима, ослобођењем градских општина, еснафским уређењем заната, а особито ослобођењем радника.

Хришћанство је будило свест о једнакости и братству међу људима. Оно је развијало моралне врлине, па и привредне: вредноћу и савесност у раду, верност у испуњавању дане речи, или уговорених обвеза, штедњу, поштовање породичке светиње, узајмност и правду у односима човека према човеку, и народа према народу. Оно је уздизало достојанство рада, гајило тежње ка вишем животу, па и племенитијим друштвеним односима, проповедајући љубав и доброчинство. Оваквим морализовањем живота хришћанство је припомогло, да се укине ропство, рашири

слобода, оснажи дух удружења, развије друштвена сурадња за опште добро.

Крсташки ратови увели су живљи саобраћај између Истока и Запада, те подигли привредну важност градовима крај Средоземног мора, Дунава и Рајне ([1]). Одводећи на Исток европску властелу, они су олакшали народима ослобођење од властелских окова, а владарима државно уједињење. Тада се и почела ширити општинска и грађанска слобода.

У својим сретнијим данима Рим је основао муниципални систем, у ком су градови сами собом управљали. У оваквим градовима налазаху безбедности занати и трговина, у средњем веку; па њихово уређење служило је за углед и другим градовима, кад су се ослобођавали. Ширење муниципалног система послужило је као основа европској култури. Ослобођење градове, које се од 11-ог столећа изводило у горњој Италији, јужној Француској и јужној Немачкој, раширило се по целој Европи, тако да на измаку 14-ог столећа не беше скоро ниједног познатијег града, који не имађаше своје повлистице. Слободни градови састављаху

([1]). Односи Запада са Истоком, који су почели крсташким ратовима, настављени су трговним пословима. Предмети луксуса и производи топлих земаља, индиски зачини, слонова кост, китајска свила, простирачи, шећер, памук, артија могаху да се добију само на тржиштима: у Цариграду, Багдаду и Александрији. Ове производе и еспапе јако тражаху Европљани те беше вредно, и да их италијански градови изберу за предмете своје трговине са Византијом. У XII. столећу радо су се ти производи и еспапи са самих извора у Европу доносили. Велики трговни градови (Мљетци, Ђенова, Низа) слали су своје лађе у пристаништа палестинска, где су се стицали каравани из Дамаска и Багдада. У XIII. столећу градови ови вођаху трговину са Цариградом, Требизонтом, Мисиром и Триполисом. Немачки трговци, који су до XI. столећа доносили источне производе и еспапе из Цариграда, сад су прелазили Алпе, те их куповали на италијанским тржиштима. Тако је светски трговни друм, полазећи од Александрије, водио преко Италије и Тиролске у Немачку.

савезе за узајмну заштиту, из којих поницаху и трговачке републике. Слободнијим развијањем привредних снага уздигнут је грађански ред до моћи, пред којом је морала да уступи сила властеле.

Ослобођењу радника припомогли су много словенска и германска племена, кад су заузимали делове римске царевине. Племена ова донела су са собом обичаје, који су припомогли, да се преобразе односи између власника земље и оних који рађаху земље. Докле римски власници живљаху по градовима, а земље им рађаху робови, словенска и германска племена настањиваху се поглавито по селима, а на заузетим земљама држаху понајвише работаре, или наследне закупце. Она нису могла да сасвим укину ропство, али су припомогла, да робови постану работари (serva), који су се мало по мало и сасвим ослободили. Работари остају као приковани за земљу коју раде, али имају своју породицу, своју кућицу у своју њивицу. Њихов господар не може да их отргне од своје баштине, па да их прода на далеко, ни да их одвоји од жене и деце, ни да им одузме кућицу и њивицу. Њихово је стање мање кобно, но што је стање робова; али они још нису слободни. Властела их презире, јер раде тежачке послове, а не носе оружје. Они зависе од властелина којима дугују рад. Ослобођењу њиховом снажно је припомогло и хришћанство. Црква се истицала као будна заштитница угњетених, па се на црквеним добрима и са работарима поступало човечније. Већ од 7-ог столећа почели су работари да се ослобођавају по градовима, а од 11-г и по селима. У 14-ом столећу ослобођење њихово беше већ увелико раширено.

Ослобођењем привредника и градских општина повучена је прва бразда у одвајању капиталиста, или предузимача, од радника на привредном пољу. Лична

слобода, подупрта на ред и добру управу градских општина, будила је дух вредноће и штедљивости у ослобођених привредника, па их покретала, да гомилају заштеде и капитале. Тако су почели да се подижу капиталисте као засебан рад. Прво поље беше им трговина, која посредоваше размену домаћих производа за стране. Трговином је покренут развитак заната, који прерађиваху стране и домаће сировине, за извоз на страну, или за продају на домаћем огњишту. Еснафи, који у 13-ом столећу беху снажно организовани, гајили су дух удружења и узајмности, па утврђивали и потпомагали развитак нових снага у привредној радиности. Одгајивањем чистих нарави у својих чланова, они су припомагали развијању здравог друштвеног осећања. Унапређивањем заната и трговине у градовима покренута је напред и пољска привреда, нешто увећаном тражњом њених производа, а нешто жељом привредника, да дођу до већих прихода, те да могу да набављају што лепше и боље еспапе.

У 15-ом и 16-ом столећу привредна радиност беше већ почела, да се упућује размерама снаге и моћи, до којих се у новом веку развила. Томе су нарочито припомогли: проналазак барута, у колико је њиме оснажена правна правна безбедност; употреба компаса у бродарству, и откриће Америке и пута у Индију, чим је дат нов и плоднији правац светској трговини, па и целој привредној радиности (¹); и, најпосле, изуметак књигопечатње

(¹) Ако је откриће Америке и пута у Индију припомогло унапређењу трговине и привредне радиности, не треба заборавити, да су интереси и потребе трговине и привредне радиности и покренули на истраживање, које је открило Америку и пут у Индију. У средњем веку европски трговци доносили су индијске производе и еспапе или из Сирије или из Мисира, где су их по скупој цени куповали од Арапа. Индијски зачини продавали су се у Александрији три пут скупље но у Калкути, а Талијан пет пута скупље, но у

која је довела у тесну свезу умни развитак са привредним, па их ујединила у служби општем напретку цивилизације.

Свештена и светска властела, која се од 5-ог до 13-ог столећа развијала сложном одбраном, најпре против номадских напада, па онда и против мухамеданске поплаве, почела је, у 14-ом и 15-ом столећу, да се руши узајмним трењем и сукобима између круне и властеле. У међусобној борби круна и властела отимаху се о савез са градовима и њиховим привредним снагама, на које гледаху као на изворе за црпење потребних средстава. Усредсређи-

Арапској. Отуд се и у Европљана пробудила жива жеља, да нађу пут, којим би непосредно из Индије доносили зачине и слонову кост, без којих не могаше више да се прође. Ова жеља постала је неодољива, кад су освојења турска уништила трговину Италије са Истоком. Португалски мрнари тражаху пут у Индију у правцу Истока. Они пловише око Африке од севера ка југу, откривајући острва и обале. Требало им је педесет година да дођу до предгорја, којим се заокружава Африка на југу, и које је названо «Предгорје Добре Наде.» Нада би у скоро испуњена. Vasco de Gama обишао је предгорје, открио источну обалу Африке, па допрео до Индије, где се могаху јевтино куповати жељени производи и еспапи. Настављајући пут према Истоку, Португалци су открили Индокитај, велика острва Сонде (Молуке), па ступили у свезу са Китајом и Јапанском.

Било се дошло на мисао, да се тражи пут у Индију и у правцу Запада. Учени људи у 15-ом столећу знађаху, да је земља округла, па да има копна и на другој страни Океана. Два талијанска мрнара одважно су предузели пут по Океану. Колумб полазећи из Шпаније, пловио је према југо-истоку, па дошао на Антиле. Ту се није нашло индијских зачина, који се тражаху, али се у накнаду нашло злата. Доцније Шпањолци су открили Мирни Океан и обале јужне Америке. Магелан је пловио око Америке као што су Португалци пловили око Африке. Шпанске лађе препловиле су Мирни Океан до Молука, па су се ту среле са Португалцима. Тако је тражење пута најпре за непосредно куповање индијских производа и еспапа, а доцније и за гомилање злата, уродило открићем Америке и пута у Индију. (в. Ch. Seignobos, Histoire de la civilisation au moyen age et dans les temps modernes, p. 176—178. — Paris, 1889.)

вање власти у рукама владалаца, које се беше оснажило у 16-ом столећу, припомогло је и значају привредне радиности. Финанцијски системи средњег века не достизаху више за војне и политичне смерове круне, па је ова увиђала, како је у њеном интересу, да процвати привредна радиност, која може да јој даје средства за вођење рата и увећање снаге и моћи. Ова потреба постала је осетнија са увођењем и увећањем сталне војске, са ширењем дворског луксуса, и са размножавањем чиновништва ([1]). Тако је привредна радиност постала један од главних предмета државне бриге. Веће европске државе рађаху да отворе ново поље трговини и радиности оснивањем колонија у земљама злата и зачина, па да створе и нове изворе прихода за себе, привођењем колонијске трговине у службу државним интересима. У 17-ом столећу оне сматраху колоније као државну својину, па их уступаху на експлоатовање друштвима каквима служаше за углед „Индијска кумпанија“ основана у Холандији 1602.

Државе се боре за своје интересе као и појединци; па да би рашириле своју превласт на привредном пољу, оне залажу и финанцијске и политичне снаге своје. Таквом борбом подигли су се као трговна средишта: Тир и Картага у старом, италијанске републике и слободни немачки градови у средњем веку. А кад се, после

([1]) „У монархијама средњег века,“ каже Macaulay, «снага мача припадаше владару, а снага кесе народу; али, напредак цивилизације као што је придавао мачу владара снагу све страшнију за народ, тако је припомагао, и да кеса народна постане све нужнија владару. Његови наследни приходи не достизаху више ни за трошкове грађанске владе. Не беше му никако могућно, да се без редовног и разгранатог система порезе, издржава стално велики број дисциплинованих војника.» в. Th. B. Macaulay, The History of England. Vol.I. p. 41—42. — Leipzig).

открића Америке и пута у Индију, на крају 15-ог столећа, борба привредних интереса пренесе са Средоземног мора на Атлантијски Океан, онда се истакоше као нови и главни трговни и привредни народи: Португалци, Шпањолци, Холандези, Французи, Инглези. Португалци и Шпањолци освајаху и заузимаху земље преко мора, само да би их експлоатовали; а Холандези, Французи, Инглези и да би их култивовали. За два столећа Индија је претворена у европску област, а Америка у огњиште за пресађивање европске културе и подмлађивање европских народа.

Трговина преко Океана дала је жива покрета привредној радиности. Црпењем злата и сребра из американских рудника дошло се у Европи до могућности, да се саставе велики покретни капитали, да се уведе редован новчани обрт, да се умноже радници који раде за плату, да се самостално развије рукотворна (мануфактурна) радиност, да се уздигне значај и моћ градовима и грађанству, да се разграна радња са колонијским производима.

Унаточ војном систему, у ком се по команди озго и верује, и говори, и ради, слободнијим и живљим покретом у привредној радиности пробуђен је дух испитивања, па и свест о нужности да се раскину стари окови. Тако су у 15-ом и 16-ом столећу, изведени: уметнички, књижевни и научни препорођај европског друштава (Renaissance), којим је означен прелаз из средњег века у нови, и реформација, која је увођењем народног језика у цркву, и применом начела личне слободе и одговорности раширила просвету у народу, и пробудила свест о достојанству човека и друштва; тако је у 17-ом столећу планула инглеска револуција, којом је извојевано, да парламенат представља народ, и врши народна права; тако

12*

су у другој половини 18-ог столећа спремљене американске државе за ослобођење и независност и велика револуција у Француској, те је оборена превласт нерадних сталежа, свештене и светске властеле, па узнет јавни дух до свести о слободи, једнакости и братству, као о правима и дужностима човека, па и о важности и достојанству рада, као о битној основи друштвеног развитка.

Ну, да се привредна радиност развије до данашњег значења, требало јој је полета, какав јој се могао дати само великим индустријским преображајем, који је у Инглеској, на измаку 18-ог столећа извршен, усредсређивањем капитала и оснивањем великих радионица са машинама, и усавршавањем средстава за саобраћај, помоћу природних и техничких наука, које су шириле свест о природним законима и снагама, па водиле небројеним открићима и проналасцима, те преобразиле и унапредиле све гране привредне радиности.

Унапређена и оснажена привредна радиност уздигла се до значаја и моћи система, који се шири на све цивилизоване народе и државе. Тако узнета она пресађује своју организацију и на остале гране друштвеног живота.

У друштава у којих преовлађује привредно-радни систем, све се оснива на слободном удруживању појединаца, и на самоуправи удружених духова. На оваквој основи састављају се ту, за политичне, моралне, књижевне, научне, уметничке, као и за трговне и друге привредне смерове, друштва, којима управљају одбори изабрани самим друштвима. На таквој истој основи развија се у привредно-радним државама и систем представничке владе. Ту се шири мисао, по којој општа воља грађана, као једнаких у правима и дужностима, треба да господари суверенски, а влада, као одговорна пуномоћница народа, има

само да врши одлуке, које изриче општа воља. Влада није позвана, да одређује и контролише начине приватног живота, па ни привредног рада. Грађани су власници и дужни, да се одупру свакој употреби власти, која се не би оснивала на закону, или која би застрањивала од закона. Одлуке већине постају закон; али, мањини остаје право, да, путем обавештавања и убеђавања, ради да се измене они закони, за које би она налазила, да не изражавају правду; па мањина често и успева у томе. Друштво треба да служи добру свију. Односи појединаца међу собом оснивају се на слободи. Узајмност, по којој се услуге и производи на привредном пољу слободно размењују преовлађује и у целом друштву. Сурадња појединаца за смерове друштва не изнуђава се, но потиче из слободне воље, а развија се под контролом опште свести. Холандија, Велика Британска, Сједињене Државе Америке, и друге новије „индустријске државе“ доказују живим примерима, како се у народа, у којих преовлађује привредно-радни систем, начело слободне размене и узајмности шири мало по мало са чисто трговних односа и на све друштвене односе, те природно води слободним установама.

III.

И војни и привредно-радни систем производ су свих оних ступања друштвеног развитка, који су им преходили. Кеплер је расветлио закон, по ком у природи свако стање, и статичко и динамичко, тежи, да се само собом одржи, одупирући се свему што споља ради, да га измени. Овај закон вреди и за људско друштво. Кад се једном у природи којег друштва дубоко укорене и снажно развију одређене особине, оне се после тешко мењају, те се тиме отежава и преображавање друштва. Скоро на сваком ступњу свог развитка друштво има, у својим наравима и обича-

јима, својим установама и законима, нечега и од преходних нараштаја, што више или мање сузбија радњу савремених чињеница. Али, друштвени развитак зависи и од утицаја спољашњег света: па и војни и привредно-радни систем морају да носе на себи печате и тог утицаја. Па онда, друштвени развитак одређује се и природом саставних делова самога друштва. Што су мање сродни ови делови, што су неједначије, или што се јаче супроћавају једна другој, њихове особине, склоности и тежње, тим теже ће они моћи, да се одржавају у слози, па тим пре ће ту и да преовлада систем изнуда, на каквом се темељи војна организација.

Владао у друштву војни или привредно-радни систем, радњом спољашњих и унутрашњих чињеница морају да се мало по мало изводе у њему мене и преображаји, све докле се радња ових чињеница не доведе у равнотежу. Кад се радњом тих чињеница олакшава сугласан развитак физичких, умних и моралних снага у друштва, онда се стварају виши ступњи друштвеног живота, који се означавају као напредак друштва. Завладају ли односи који сметају сугласном, физичном, умном и моралном развитку људском, онда друштво пада на ниже ступње, па може и да сасвим пропадне. Тако су и пропале старе грчке државице и римска царевина. Ако би радња спољашњих чињенаца остала у равнотежи са радњом унутрашњих чињеница, онда се друштвена организација не би мењала, све докле би ова равнотежа трајала. Таквом равнотежом разјашњава се савремени ред китајске цивилизације.

Откад се зна за човечанство, оно не престаје да се мења и преображава. Ово бива по општим законима природе. Као део живог света, који постаје на основи лучења и организовања делова неорганичког света, човек, па и људско друштво, долази под утицај космолошких и био-

лошких закона. Покретом, који се шири у облицима: светлости, топлоте, електрике, магнетизма, механичких и хемијских снага, изводе се у свету мене и преображаји, којима наука ни број ни крај не може да прорачуни. У струји општег покрета прошао је и наш земни шар кроз вихаре метеоролошких, геолошких и органичких мена и преображаја. Промене и преображаји у органичком свету одговарају променама и преображајима у неорганичком. У свом преображавању органички свет узима онакве облике, какви кад и где могу да опстану. Његови облици мењају се неопазно, али непрестано; поступно, али потпуно, тако да неких врста његових и сасвим нестаје. Бар до данашњег стања свог дошао је органички свет потпуним изумирањем старих, а истицањем нових врста облика у последњим геолошким периодама. Свака нова врста облика остала је, и по месту и по времену, у свези са врстама које су јој преходиле, као што то доказују и: сличност новијих облика са старијим, њихови ембриолошки односи, њихова географска подела, и њихово геолошко ређање.

Свест не престаје да се мења и преображава. Мена и преображаја, каквих је бивало у прошлости, бива и данас. У промењивом свету може да опстане само оно што се прилагоди реду који влада. Овај закон шири се и на све облике живота. Која се врста живих облика постави у сугласност са редом ствари у свету, она може и да опстане; а која се овом реду не прилагоди, она слаби и пропада.

Односе живог света према реду који влада у природи расветлио је битно Малтус. „По царевини биља и животиње природа је, каже он, препуном и најиздашнијом руком расула клице живота; али је била штедљивија у месту и храни за њихово одгајивање. Клице живота које се налазе на овој земљи, кад би могле да се све слободно

развију, напуниле би за неколико хиљада година милионе светова. Нужда, овај природни закон, који свуда неодољиво господари, ограђује и клице живота одређеним међама. Врсте биља и врсте животиње збегавају се под владом тог великог закона“ ([1]).

По својој природној моћи расплођавања, живи облици могу и да премаше својим бројем оне међе, које им се одређују спољашњим условима живота, и онда мора да гине од приновка онај вишак, који премаши те међе, и за који се смрћу старијих облика не би отворило место за трпезом природе. Кобну зависност органичких створења од спољашњих услова живота, и њихове односе међу собом слика Дарвин у облику „борбе за опстанак (struggle for life).“ Одржање, или наджињење, у борби око услова за живот, па владала ова борба међу особама једне исте врсте, или међу особама разних врста, или између живог света и природних снага које га окружавају, означава он као „природно одабирање (natural selection).“

Својим телесним саставом и својом биолошком организацијом и човек је неодрешно везан за свет у којем и од којег живи. Историја и преисторијска археологија излажу факта која доказују, да је зависност од спољашњих услова живота вазда тешко притискивала човечанство. У оружју, алатима и другим остатцима камених, бронзаних и гвозденних векова имамо доказа, да су људи као савременици мамута, у временима која су преходила историји, морали да се на сваком кораку боре за свој опстанак. А у низовима историјских мена и преображаја борба за опстанак представља судбу човечанства. Па и сама привредна радиност потиче из недостизања природних извора и средстава за живот, и нужности да човек сам чини за себе,

[1]) T. R. Malthus, An Essay on the principle of population, p. 11—16. The sisth edition. London. 1877.

што природа без њега не чини за њега. Истина човек може да сам ради за себе тек у колико сазнаје законе природе, па се по њима управља; али, он мора да напреже све снаге, и развија све енергије, да би обезбедио себи опстанак. Његов узвишен положај у јерархији живих створења оснива се, не на изузимању од закона борбе за опстанак, но на извојеваној превласти на пољу ове борбе.

У овој превласти и јесте она моћ, којом се производне снаге природе претварају у неисцрпне изворе богатства и благостања за народе и људе, па смо дужни, да је изближе сагледамо.

Ако је човек икад као пузавац брао храну са дрва, он је, по закону прилагођавања спољашњим условима живота, морао почети да се усправља, чим је осетио потребу, да тражи и друге изворе и средства за храну и живот. Напрезањем својих снага он се развио и оснажио тако, да је као усправљени ходилац могао да јасније разгледа свет око себе, па и да потпуније огледа у њему својства свог духа, те да у себи самом открије тајну успеха у општој борби за опстанак. У природи има створења с којима човек не може да се мери у погледу физичне снаге и трајности. Али, својом телесном организацијом и својим умним и моралним снагама он стоји високо над другим створењима. Ту је доста да се погледа само: на усавршен облик његових руку, који му даје могућности, да присваја себи ствари што му требају, па да их дотерује, и за своје смерове употребљава; па онда, на организацију његовог грла, која му даје моћ говора, па га успособљава да речима казује осећања, мисли и тежње, те да и својим друштвеним нагонима и снагама даје полета; најпосле, на размере у величини и развитку мозга, које му оснажавају умну радњу, и на морална својства и врлине, што он, у друштву са другим људима, може да развије.

Док̂ле промене у спољашњим условима живота намећу другим створењима нужност, да се и својим телесним саставом, па и својом унутрашњом организацијом прилагођавају новим условима живота, умне и моралне способности ослобођавају човека од такве нужности. Промене у клими, у флори и фауни, наморавају друга створења, да н. пр. мењају своју длаку, да се заодевају гушћим руном, да наслажу дебљи слој сала испод своје коже, или да траже нову врсту хране, да напрезањем развијају и преображавају своје органе за одбрану и напад (зубе, нокте, канџе и др.). Односи према спољашњем свету намећу и човеку нужност особите заштите и одбране против климатичких промена и разних спољашњих противности и опасности. Али ова нужност не мења физички састав и облик у човека, но покреће његове умне и моралне снаге, да се развијају према новим условима живота. Тако он изумева, прави и усавршава оруђа за рад и оружје за напад и одбрану, па се њима као неким наставцима својих органа служи по вољи; прави себи одело и кућу; претвара ватром у сварљиву храну и оне биљне и животињске предмете, које би иначе једва могао да употреби; упитомљава, производи, гаји и размножава корисно биље и животињу; ради земљу и занате, те редовно производи што му и колико треба. Ма да му је тело наго, нежно и осетљиво, ма да му природа сама не даје ни средстава за храну каквих му и колико треба, ни органе за напад и одбрану, каквим наоружава војску других створења, у борби за опстанак опет је он, помоћу развијања умних и моралних снага својих, и нахрањен, и оденут, и наоружан, и заштићен, и одбрањен, и обезбеђен боље, него што би био кад би се телесно мењао и преображавао.

Способношћу да се духовним развијањем прилагођава променљивим условима опстанка, да прави оружје и алате,

одело и кућу, да се служи ватром за своје потребе и смерове, да врши разноврсне привредне радње, човек је раширио своју владу на земном шару, па обезбедио себи опстанак, и у жарким и у леденим пределима, и у долу и на вису, и на суву и на води.

У осталом живом свету особе остају остављене саме себи на пољу природног одабирања, те оне које су најмање способне да се прилагођавају спољашњем реду ствари (нејаке, немоћне, болесне, изнемогле, остареле), морају да гину, а само најснажније и најспособније могу да успевају. Међу њима нема обично никакве развитије узајмности услуга. Међу тим, и у најдивљачнијих племена људских има неке поделе рада, неке размене услуга и производа, и неке узајмне потпоре. Болесни, нејаки и немоћни надгледају се и негују, те не пропадају онако, као у других створења. Морална својства и симпатије, које успособљавају човека за узајмност услуга, успособљавају га и да дели производе свог рада са мање вештим и вредним, или мање сретним друговима, или да им их даје у размену за оно, што и слабији и немоћнији могу да производу.

Способност људи за друштвену узајмност; симпатије које их покрећу да један другом помажу; осећање правде, које сузбија грабешке и раздирачке страсти међу њима; моћ да проничу законе природе, да стварају науке и уметности; оно умно увиђање и предвиђање, које ограничава пожуде и уживања садашњости, а снажи и шири привредне енергије, па гомила заштеде и капитале, те спрема и обезбеђује будућност; моћ да се пореде прошлост и будућност, да се оцењују свршени догађаји и дела, па да се избегава оно, што не води добру: јесу својства и моћи, којима се човечанство уздиже до непобедне снаге и непоредне величине, на пољу опште борбе за опстанак.

Али, што човечанство још удаљава од правог тријумфа, у погледу умног и моралног јунаштва, јесу удеси којима се човек човеку, и друштво друштву супроћава.

Тако метеоролошке и геолошке промене, па и промене у стању флоре и фауне, као и прекомерно множење народа, могу да створе нужност расељавања и покрета. Покренути, да за нове потребе траже нове изворе и нова средства, људи и друштва често долазе у сукобе и рат. Побеђени морају да уступају пред победиоцима, па често и да напуштају своја огњишта, и бегају у земље које не годе оном ступњу друштвеног развијтка, до којег су били дошли. Отуд се међу људима и друштвима развијају односи, у којима слабија, или назаднија, друштва морају да опадају и пропадају.

На позорници светске историје ми и данас још морамо да гледамо страховиту друштвену и међународну борбу за опстанак. Сва је утеха засад у томе, што последња победа, по правилу, не остаје на страни голе физичне силе и варварства, него на страни културне снаге и цивилизације. Друштва која одгајују највећи број образованих, усталачких, храбрих, патриотичких, поштених, на кратко: и физички, и умно и морално развитих људи, преовлађују, по правилу, над онима, који у свему застају иза њих. На овој основи и цивилизовани народи шире своју превласт над нецивилизованим.

Као што ред ствари у свету не престаје да се мења, а његовим мењањем ствара се нужност за људе и друштва, да се прилагођавају новим условима живота, тако и данашњи облици друштвеног живота не могу да остану вечно овакви какви су. У непрестаном прилагођавању нарави, обичаја, установа, закона, друштвених и међународих односа, начина рада и живота људског и јесте значај развијања и усавршавања друштвеног и човечанског. Теокра-

тијска друштва, која се подупираху на установе које сматраху као божанске, па мишљаху да треба да остану вечно онакве, какве су, већ су тиме онеспособљавала себе за напредно развијање и усавршавање, па осуђивала на застој и погибију. Што је привредно-радни систем узнело над војним, па раширило његову владу у данашњем цивилизованом свету, јесте то, што он отвара шире поље за слободно и напредно развијање и физичких и умних и моралних способности и снага друштвених и људских. Крути оквир војног система не даје могућности за свестрано и напредно развијање друштва и човека; у њему се изводе поглавито неке снаге, докле друге остају понајвише неразвите. С тога у том оквиру облици друштвеног живота и не могу да се успособе за непрекидно и потпуно прилагођавање променљивим условима живота, те морају најпосле да уступе пред прилагодљивијим и напреднијим облицима. Тако су одиграле своју улогу мисирска, вавилонска, асирска, персијска и јеврејска култура; па тако је и класичка, грчко-римска, цивилизација морала да уступи пред савременом европском.

IV.

У савременим друштвима, а под владом привредно-радног система, умне снаге не престају да се развијају, слободнијим кретањем. Унапређивањем природних наука човек се поставља у стање, да у све ширим размерама примењује сазнате природне снаге на привредно произвођење; да шири употребу машина, које су се тако огромно развиле као чињенице у данашњој индустрији; да наводи природу све више и боље ради за човека, и да му ставља на располагање све обилатије изворе богатства и благостања. Али и усред највећих и најдивнијих успеха ума човечанског, у ширењу освојења у природи, остаје још ог-

ворено питање: да ли и морални живот друштва и људи напредује подједнако са развијањем умних и физичких снага њихових; да ли савремени привредно-радни систем води физичне, умне и моралне снаге друштвене и људске оним размерама сугласности и напредног развијања, које би, на основи једнакости у правима и дужностима, свима и свакоме обезбеђавале опстанак и благостање.

Доказујући, да се сиромаштво шири управо у оној мери, у којој се остваравају напретци савремене цивилизације, Henry George каже: „Понеко живи много боље и лакше, али други једва могу и да икако живе. Домови за сиромахе и тамнице јесу онако исто поуздани знаци „материјалног напретка", као и скупоцени двори, богата стоваришта и велелепне цркве. По улицама, које се осветљавају гасом, и које чувају униформисани полицаји, дочекују просјаци оне који прелазе, па просе милостињу. Напредак изуметака наоружао је људе снагама, о којима пре једног столећа ни најсмелија уобразиља не би могла да снева. Ну, у радионицама, у којима машине, које уштеђују људски рад, достижу најдивнији развитак, морају и деца да раде. Где год се нове снаге употребе у пуној мери, ту се и велики број људи издржава милостињом, или живи у страху, да не дотера до милостиње. Усред највећих гомила блага људи умиру од глади, а нејака дечицаописавају празне, суве, дојке. Жудња за добитком и обожавање богатства доказују свугде, колико се боји немаштине. Обећана земља бега испред нас, као у неком ваздушном огледалу. Кад беремо плодове са дрвета знања, они се претварају у содомске јабуке, које учмају чим се додирну. Истина, богатство је у опште увећано, а угодан и леп живот раширен, али ови добитци нису општи. Удружење сиромаштва са напретком јесте велика загонетка на-

шег времена. То је главни факт из којег потичу индустријске, друштвене и политичне тегобе, које доводе свет до очајања, и против којих се државничка мудрост, човекољубље и васпитање заман боре. Отуд облаци што засењују будућност и оним народима, који су најнапреднији, па који и највише рачунају на себе саме. Докле год нагомилана блага, која данашњи напредак доноси, служе за оснивање великих имаовина, за увећање луксуса, за изоштравање противности између имућних и потребитих, доле напредак није истинит, и не може да буде трајан... Гајити људе, који морају да буду осуђени на сиромаштво, значи озловољавати их: оснивати на најочитијој друштвеној неједнакости политичне установе, под којима су људи теорично једнаки, значи изврнути пирамиду, па је намештати, да на свом врху стоји" ([1]).

Несугласност данашњег друштвеног стања са новим потребама човечанског живота означавају и раскрснице које на пољу науке деле духове на разне школе. Уз социолошку школу, која је већ напред поменута, имамо ту да свратимо пажњу још и на ове школе, као главније: на индивидуалистичку, на социјалистичку, и на историјску.

Индивидуалистичка школа оснива привредни и друштвени ред и напредак на слободном покрету и развитку личног интереса. Она се истакла око половине 18-ог столећа, супрот војном систему, у ком се појединци, у привредној радности, као и у другим гранама друштвеног живота, крећу онако, како се озго заповеда. Још у 17-ом столећу беху Hugo Grotius и Thomas Hobbes покренули мисао о новој правној основи за друштвени, па

([1]). Henry George, Progress and Poverty (p. 4—7). London. 1889.

и привредни живот. Ову мисао прихватила је и школа природног права. Критичка философија, којој су J. J. Rousseau (својим Contrat social) и E. Kant (својом Rechtslehre) најпресуднијег израза дали, проповедаше апсолутну слободу, као природно право, па оснивaше друштво на сугласију и погодби свију, на суверенству народа. Философија ова пробудила је и на пољу привредног живота тежњу за ослобођем од старих окова. Из ове тежње поникла је индивидуалистичка школа, којој се сматрају као оснивaоци: Fr. Quesnay у Француској и Adam Smith у Инглеској. По овој школи најбоље што озго има да се учини за привредну радиност, јесте: да се привредницима остави потпуна слобода у радњи њиховој. Кад је Colbert једног дана био запитао неког привредника, шта би влада у Француској могла да учини за унапређење привредне радиности, привредник му је одговорио: „Monseigneur, laissez faire, laissez passer.“ Ова реч постала је пресудна у питању између старог реда ствари и новог покрета мисли. Тражила се слобода за све и за свакога. Слободом се изводи утакмица (конкуренција) међу привредницима свих земаља, а за опште добро, јер тада сваки привредник тежи да производи најбоље производе, а сваки трговац, да продаје јевтиније, него његови такмичари, те и сви у свом интересу раде, да усаврше производе, и смање им цену, на олакшање трошачима. Природни закони изражавају односе, који се сами од себе развијају међу људима, кад ови слободно раде за своје интересе. Лични интереси, који изгледају као супротни, доводе се слободом у сугласност, која сачињава природни ред. Законодавство може да обезбеди ред и напредак само гајењем личне иницијативе у грађана. Државна власт позвана је једино, да заштићава чланове друштва против насиља и преваре, да чува и обезбеђава јаван ред и мир.

Ако старији представници ове школе одбацују свако мешање државе у привредне односе, новији не иду у томе тако далеко. Они допуштају, да држава потпомаже привредни развитак, у колико се њеном потпором не би вређало начело привредне слободе и личне иницијативе. Они особито цене државну потпору у погледу умне и техничке образованости.

Индивидуалистичка школа названа је тако, јер води оптимистичком погледу на ред ствари, који се подупире на лични интерес. Она се назива слободњачка (либерална), јер јој је слобода главна узданица. Представници њени називају се и економисте, јер мисле да представљају саму науку — политичну економију. Противници називају ову школу и „ортодоксијска“, јер јој је основа теолошко-метафизичка. Природни ред ствари био би, по њој, самим провиђењем смишљен за човечанско добро, а у човека би било толико свести и савести, да увиђа шта је добро, па да то и чини. Школа индивидуалистичка назива се још и „класичка“, јер се сматра као најстарија, и јер је главним мишљењем дуго владала.

Индивидуалистичка школа прва је предузела да систематично изучава привредну радиност. Она је пробудила живљу пажњу на присну свезу привредне радиности са спољашњом природом, па и тежњу за изучавањем закона природе, у свези са законима привредног и друштвеног живота. Умовањем о природном праву она је припомогла, да се привредници и друштво ослободе од старих сталешких и власничких окова, да се грађанство подигне, да се потпуније и плодније употребе покретни капитали, да се технички преобрази и усаврши привредна радиност, и да се развије „велики индустријализам“.

Слаба страна ове школе јесте: што се оснива на општим, апстрактним, чисто техничким појмовима о произ-

вођењу богатства; а мало гледа на праве услове друштвеног живота, на конкретну вредност привредних установа и начина рада, и на морално значење добара и богатства, као средстава за опстанак и напредан развитак друштва. Дух индивидуализма, којим она дише, кад се примени на привредни и друштвени живот, отвара широко поље и нередовном покрету личних интереса. Отуд у слободној конкуренцији све осетнији сукоби личних и народних интереса, па и све јача лична и народна саможивост и грамзивост. Слобода је неодољиви услов за напредан развитак привредних снага, али она не значи и сами развитак овај. Систем слободе треба да се оснива не само на доктрини о „природном праву,“ него и на доктрини о дужности и одговорности, те да се друштвеној сурадњи позитивно одреде природа и размере за сваки круг, па и за сваког члана друштва.

Социјалистичка школа ако није старија, није новија од индивидуалистичке. Апсолутном систему индивидуализма, којем тежи индивидуалистичка школа, она ставља супрот апсолутан систем социјализма. Она доказује, да експлоатовање човека човеком, које беше црта друштава у старом и средњем веку, не престаје ни у друштвима новог века. У старом и средњем веку експлоатовање то вршено је путем освојења, а у облику ропства и работарства; у нашем веку оно се шири у облику саможивог усредсређивања капитала у рукама мањине и очајног потчињавања огромне већине интересима привредних предузимача или капиталиста. Велики индустријализам одржава се и снажи борбом између рада, који је остављен себи самом, и капитала, ком су на услузи научни проналасци и напретци, технички изуметци, и усавршени начини рада, огромне радионице, са усредсређеним производним снагама, и сви извори и средства савремене цивилизације. У овој борби власници

великих капитала користе се слободном конкуренцијом, те претварају мале капиталисте и привреднике у раднике, који морају да од њих траже рада и плате. Столећима овакве борбе радници су поступно искључивани од својине земаља и капитала, који је услов за напредан развитак привредне радности, па и за стварање извора богатства и благостања. То је неправда, којом се друштво све несретније дели на милионаре и богаташе, који огрезавају у лењост, разврат и пороке, и на сиромашне раднике, који са својим породицама, падају у све мучнији положај.

У питању: шта би све и како требало да се учини за праведнију поделу производних средстава и привредних добара у друштву, социјалистичка школа и сама се дели на разне школе. Овде није нужно, да се улази у појединости, о којима је мишљење тако подељено, да се н. пр. пита: да ли је истина у друштвеној јерархији какву замишља Сен-Симонова школа, по којој би свако требао да заузме у друштву положај према својој способности: да ли у задругама, какве смишља Ch. Fourier, који би хтео, да се свакои ујамчи неки минимум средстава за живљење: а остатак да се дели између рада, капитала и талента (раду да припадну $^5/_{12}$, капиталу $^4/_{12}$, а таленту $^3/_{12}$): да ли у народним радионицама какве је предлагао Louis Blanc у 1848 г.; да ли у начелима, која су истакли удружени социјалне демократе у Готи 1875 г., и по којима свако треба да ужива плодове рада „према својим разумним потребама,“ а сви су дужни да раде. Главно је, да тежње социјалистичке школе, уз пркос свима разликама, које деле њене преставнике међу собом, излазе на ово: да се систем личне привреде замени системом друштвене привреде, било путем еволуције, било путем револуције.

У свом отпору против индивидуалистичке школе, социјалистичка школа удара и на личну својину и на слободну конкуренцију, па доказује, да се ту друштвени интерес жртвује личном, те да се богатство збија у руке све мањег броја, а сиромаштво шири на све огромнију већину. Она тражи, да се лична својина, ако не сасвим укине, бар смањи на оне размере, у којима би одговарала потребама личне слободе, али поред које лични интерес не би био више покретач, или би био потчињен друштвеном интересу. У овом смислу она би хтела, да се, место личне иницијативе и данашњих личних предузећа, шири јавна власт и рад удружених појединаца, општине, државе, друштва. — Међу разним гранама социјалистичке школе само „анархисте“ заступају индивидуалистичка начела. —

Да се егоизам замени алтруизмом, за то би требала узвишенија природа, него што је у данашњих људи. Па онда, да се лична иницијатива замени радњом јавне власти, а да се друштвена привреда не изметне у систем принуда, који би излазио на што и војни систем, то би могло да се очекује тек, кад се природа друштва не би одређивала природом људи, који сачињавају друштво, и кад искуство не би доказивало, да су друштва онаква, какви су им и чланови.

Питање о новом привредном реду не може да се одвоји од питања о новом друштвеном реду; а решење овог питања треба да се изведе преображајем нарави, обичаја и установа, за што треба још много искуства, знања и времена, тако да то решење мора да се остави напретку науке и будућности.

Ако је слаба страна социјалистичкој школи у питању о новом реду, мора се признати, да у њеној критици против данашњег реда има много истине. Ту су особито значајни ови писци: Saint-Simon, Ch. Fourier и P. J.

Proudhon у Француској, F. Lassalle, K. Marx, Engels, Marlo и Rodbertus у Немачкој.

Историјска школа разликује се поглавито методом од индивидуалистичке. Она одбацује умовања à priori, па испитује само факта. Школа ова покренута је на немачким университетима. Као оснивалац означује јој се Savigny за правне науке; а у политичној економији главни вођи су јој: W. Roscher, Br. Hildebrand и K. Knies. Она не признаје општи и сталан значај појмовима какве индивидуалистичка школа развија о природним законима. Развитак привредне радности представља се низовима мена и преображаја којима се сваки народ разликује не само од других народа, но и од себе самог у разним историјским моментима. Према томе и привредни живот треба да се изучава за сваки народ, сваку земљу, и свако време посебице. По што је привредна радност у сваког народа у одређеном времену производ одређеног историјског развијања, не може да буде система привреде који би за све народе и земље, и за сва времена једнако вредно, или који би могао, да се на сваки народ, на сваку земљу и у свако време примени. Привредна радност одређује се свугде и свагда само конкретним условима, па и наука има да изучава ове услове. Никоје привредно и друштвено уређење не може да се сматра ни као апсолутно добро, ни као апсолутно рђаво, но само као једна фаза у непрекидном историјском развоју. Тако исто и данашње доктрине народне привреде означавају само одређени ступањ у напредном развијању свести о истини, а нису апсолутни изрази истине.

Историјска школа гледа на државу не само као на установу за одржавање реда и мира, но и као на позвану, да ради за општи интерес, све за што воља и снага појединаца не достиже. Кадгод који друштвени смер може и

се постигне државном радњом, радња ова оправдава се. А кад и шта држава да предузме, то има она сама да одреди, према ступњу народног развитка. Привредни положај појединаца одређује се савременим законодавним системом, који и сам потиче из историјског друштвеног развитка.

Тежња историјске школе да рашири позив државе, означава се и називом: катедарски социјализам (кад је реч о доктрини) или државни социјализам (кад се мисли на практичну примену).

Новији заступници историјске школе не изучавају само оно што је било и што јесте, но испитују и шта треба да буде, па доказују, да народна привреда треба да обухвата и начела морала и правде. По њима; у привредној радиности битна су ова три система, или круга радње: 1) приватна привреда, у којој једино преовлађују лична иницијатива и лични интерес; 2) изнудна јавна привреда, у којој влада општи интерес друштва; — 3) добротворни круг радње, који се одређује милосрђем. Ако у приватној привреди и преовлађују лична иницијатива и лични интерес, опет ова иницијатива и овај интерес не треба да се шире неограничено; повреде главног начела и претераности морају ту да се сузбијају привредном моралношћу, о којој се треба бринути не само у теорији, но и у практичној примени. Са своје тежње да морализује народну привреду назива се новија историјска школа и етичка.

Ширећи научна испитивања и на историјска и савремена факта, историјска школа обогатила је народну привреду новом научном грађом, и дала полета теорији, коју је индивидуалистичка школа, замишљеном непромењивошћу природног реда, систематично кочила. Новим покретом мисли историјска школа утиче и на законодавство.

У изучавању друштвених феномена политична економија мора да се позива и на историјска и савремена сведочанства, да се подупире на поредно законодавство, као и на историју. Али, ма како обилату грађу да би она поцрпела из ових извора, опет сама за себе грађа та не сачињава наука. Политична економија постаје наука само откривањем закону који владају феноменима привредног живота. Феномени ови мењају се по месту и времену, али међу њима владају редовни и трајни односи: а наука је позвана, да изучава ове односе као природне законе. Привредна радиност одређује се у сваког народа конкретним условима, али свест о овим условима уздиже се до научне висине само сазнавањем јединине у множини, или свешћу о свези, у којој феномени један из другог потичу, или се напоредо развијају. У таквој свези огледају се природни закони, па и школа историјска дужна је, да их призна. Порицањем природних закона привредној радиности порицала би се и јединина доктрине, па и философијски значај и научна вредност политичној економији.

Природни закони друштвеног развитка разјашњују и ширење државног утицаја на привредну радиност, утицаја ком је историјска школа тако наклоњена. Државп се не може одрећи право и дужност, да у одбрану општег интереса посредује у привредним односима, и да сузбија личну саможивост; али они, који у име државе говоре и раде, могу да припомогну општем добру, само у колико појимају природне законе друштвеног развијања: па и утицају државне власти на привредни живот мора да се постави за услов: да се он врши само са знањем ствари, дакле на научној основи. Докле људи остају овакви као што су, лична иницијатива и лични интерес најживље ће и најмоћније покретати производне и привредне снаге; па и државна власт не треба да шири свој утицај даље, него

колико је нужно, да се лична иницијатива и лични интерес одрже у сугласности са општим интересом. —

Историјска, социјалистичка и индивидуалистичка школа представљају само главније разлике у доктрини, а не исцрпљују сва савремена мишљења, у погледу народне привреде. Има још и других школа, које се више или мање подупиру на коју од поменутих главних.

Тако хришћанско социјалистичка школа верује, као и школа индивидуалистичка, да друштвеним феноменима владају природни закони, или божански; али, она не само да се не узда у личну слободу, но је сматра још и као узрок нереду, па хоће да индивидуализам сузбија удруживањем радника и предузимача и посредовањем државе, „која је после цркве божији министар, за оно што је добро.“ Ту се ова школа приближује „катедарском“, или „државном социјализму,“ те се с тога и назива „хришћанско-социјалистичка.“

Пред фактима која сведоче, да савремени привредни и друштвени односи не обезбеђавају свима и свакоме опстанак и благостање, и пред разликама које деле духове, и стварају разне школе у питању о новом реду, на чему да се оснива будућност људског друштва?

Питање ово задаје тим тежу бригу, што се борба саможивих интереса не шири само на друштвеном, но и на међународном пољу. И ту они који су силнији, увлаче у сферу својих интереса слабије: било трговиним уговорима и трговном политиком, било путем културног освојења; па најпосле и силом „административне окупације“ и политичне „анексије“; још и данас, на жалост, сила и лукавство могу да потиру слободу и независност не само појединцима, него и целим народима, па да им отимају крвавим знојем стечена огњишта, и ниште народне особине и при-

родна права; да их обарају са виших ступња културе на ниже, да их унижавају до ропске потчињености, и да им спречавају народни и човечански развитак и напредак.

V.

Природно одабирање пречишћа из дана у дан, из часа у час, односе живог света, па одбацује све што се не подудара са редом ствари који влада, а задржава само што се постави у сугласност са овим редом. Да ли према овоме и за људско друштво не остаје другог излаза, но да се просто преда удесима борбе за опстанак, па било да и по одредбама зоолошког усуда — одбијајући силу силом, а лукавство лукавством, или избијајући још и „око за око“, „зуб за зуб“, — будућности на сусрет корача?

Мало пре смо видели, како је природа одличном телесном организацијом и савршенијим умним и моралним снагама уздигла човека до превласти над свима другим створењима на земљи. У својствима и особинама, којима је човек тако уздигнут, морају се налазити услови и јемства и за узвишеније друштвене и привредне односе, но што би били они, који би се одређивали простим зоолошким односима.

Развијањем умних снага сувремена друштва све напредније шире свест о истини у себи и свету око себе; па и све потпуније се користе природним снагама за своје смерове. Својим радом она изводе културна освојења у природи, па и све властитије присвајају себи планету на којој живе.

Просторија земљишта које данашње човечанство заузима, рачуна се до 12 милиона квадратних километара, а то је тек једанаести део целокупног површија суве земље, која у цело износи преко 234 милиона квадр. километара. На овој просторији живе данас око 1.200 до 1.400 ми-

лиона људи; а могло би да их се исхрани још и пет пута толико, па и више, ако би се културна влада човека над производним снагама природе и даље ширила. Покретање људског друштва у оном правцу истина је споро, али оно не престаје да напредује. Еволуцију у природи наука расветљава као поступан прелаз од онога, што је простије и ниже, ономе што је сложеније и више. А по законима еволуције у природи, позвано је и човечанство, да све више уздиже размере снаге своје.

Потпомагана напредним развијањем природних, техничких и привредних наука, привредна радиност долази све на ближе оној расковној моћи, пред којом се као саме од себе отварају неисцрпне ризнице природних блага. Управо наш век одликује се најдивнијим напретцима на пољу науке, па и на пољу привредне радиности. Употребом паре као покретачке снаге, којој су примена: парне машине, пароброд и железница, и применом електрике на телеграф, телефон, осветљење и галвано-пластику; усавршавањем начина рада, радних справа (машина), и средстава за саобраћај, увећане су огромно производне и привредне снаге, којима човечанство располаже ([1]). Применом механике и хемије развило се у нашем столећу више нових врста радње, а међу старијим нема ни једне, којој оруђа и начини рада не би били приновљени и усавршени. Напредак науке не

([1]) У самим Сједињеним Државама Американским направи се око милион машина за шивење, којима може да се изради онолико, за колико би требало 12 милиона шваља, кад би се руском радило. (в. M. S. Mulhall, The progress of the World — London. 1880.)

Статистичари рачунају снагу парних машина у данашњем свету на снагу од 46 милиона коња. Од 1.456,000,009 становника, колико их (по Бему и Вагнеру) има на целој земљи, рачуна се око 500,000.000 оних који раде. Ова радна снага човечанства утројава се скоро, кад јој се дода и она радна снага, коју представљају парне машине.

престаје да усавршава све гране друштвеног и привредног живота; па за што да се не би могло очекивати, да се трајном и непрекидном радњом човека површије наше планете преобрази тако, да једног дана, место природног одабирања, завлада на њој културно, дакле човечије одабирање, па да она производи све што и у коликој мери треба човечанству за живљење, те да се народи и људи не морају крвити око извора богатства и благостања?!

Као што закони еволуције у природи дају могућности, да се људи, напредним развијањем умних снага, наука, уметности и привредне радиности, оружају, бране, и обезбеђују против спољашњих опасности, тако исто дају ти закони могућности, да се, усавршавањем друштвене организације, развијањем и ширењем врлина, одгајују моралне снаге, које ће да заштићавају људе и друштва и против слабости и грешности њихове рођене природе.

У живом свету нови облици наслеђују својства старијих, од којих постају. Но ово наслеђивање није апсолутан закон. Ма колико да нов облик личи на старији, опет он има и неке своје особине. Ових особина час је више, а час мање; али их увек има не само у целини облика, но и у сваком делу његовом. Одгајивање особина у новим облицима живота оснива се на њиховој моћи, да се прилагођавају приликама у којима живе, или на нужности, да се постављају у сугласност са спољашњим условима живота, који се по месту и времену разликују. По овој моћи, или нужности, разликују се и у досадашњем развоју човечанства разни ступњи. По ком закону нови облици живота постају од старијих, по том закону и сваки ступањ развитка потиче из преходних ступања, а носи у себи клицу за будуће.

Према овоме, и у данашњем систему друштвеног живота, који је производ свих оних, што су му преходили, налазе се клице за будући друштвени живот. Клице ове могу да буду само у оним својствима и снагама, којима се човек успособљава за друштвен живот и за усавршавање у друштву, а то су умне и моралне способности и моћи.

Умне и моралне способности и моћи данашњег човечанства још су, истина, далеко од оног ступња савршенства, на којем би човек у човеку гледао брата, па би и јачи и даровитији људи налазили право и дужност, част и понос, у томе да своју претежнију снагу, даровитост и моћ употребе на услугу и добро и себи и другима, без обзира на разлике какве данас деле човека од човека, и народ од народа. И данас још већину људског рода сачињавају, не они који су умно и морално најразвитији, но само осредње и ниже умне и моралне снаге, које се и у животу најлакше протурају, па и најјаче множе. Али, тиме се опет не потиру факта која сведоче, да виши ступњи друштвеног развитка воде ширењу више уметности и моралности, и одгајивању свега што је лепо и узвишено у осећању, у мисли и у уметности.

Са ширењем друштвених и етичких врлина тешко може да се сложи борба саможивих личних и племенских интереса, каквом се у данашњим друштвима милиони људи остављају без средстава за живот и развитак. Али, кад се на ову борбу погледа према светлости коју шири теорија еволуције, увидиће се, да се и у борби личних и племенских интереса последња победа одређује условима друштвеног и етичког напретка. У историји, истина, често гледамо, како слепа лична и племенска саможивост, кад преузму мах, раздиру друштвене снаге, па најпосле обарају и само друштво. Али, историја доказује и како лични и племенски

развитак, кад се потчине друштвеним и етичким врлинама, воде општем добру. Под владом ових врлина борба личних и племенских интереса, узима облике и правце какви одговарају вишим ступњима у еволуцији човечанства. Нерeдован и претеран развитак индивидуализма, као што је у прошлости слабио и сатирао друштвене снаге, тако ће увек да их руши, где буде овладао.

Ну, друштвени развитак је резултат разноврсних односа. Из ових односа потиче и друштвена и међународна борба за опстанак; али, на њиховој сугласној радњи оснива се човечански напредак, који се остварава само развијањем све више умности и моралности. Да погледамо, н. пр. на породички живот. Докле се на најнижим ступњима друштвеног развитка породички односи скоро равнају са пореклениим односима у животиње, виши ступњи друштвеног развитка одликују се све нежнијим и племенитијим породичким осећањима, па и све одређенијим, сталнијим и узвишенијим породичким односима. Па онда, на најнижим ступњима друштвеног живота, нејаки, слаби и немоћни, деца, жене и старци немилице се излажу и жртвују. На вишим ступњима они се све брижљивије и племенитије надгледају, заштићавају, чувају па и општом снагом бране; о сирочадима друштво води бригу; на сиромасима и убогима бди дух милосрђа и човечности. Тако је јасно, да се моралност, ако и споро, опет напредно развија и шири у недрима људског друштва.

Моралност се развија свешћу човека о истини у себи и свету око себе, као и цео друштвени живот. Развита свест о истини раскинула је ланце ропства којима је човек стезао човека, па је освојаче и освојене, господаре и робове, изједначио као грађане. Напредним развијањем свести о истини обориће се и последње преграде које деле човека од човека, и народ од народа, па онда ће се и односи

умне и моралне солидарности снажно и моћно развити и раширити међу људима и народима.

У друштвеној еволуцији борба за опстанак шири се и на саме облике друштвене организације. Ту настаје питање: да ли привредно-радни систем ствара најбоље облике организације и за више ступње друштвеног живота.

Друштвене науке још нису достигле онај ступањ развитка, на коме би, из онога што је било и што јесте, могле да поуздано изведу и шта ће да буде. Није могућно, дакле, да се унапред одреде и будући облици друштвеног живота. Али се у опште зна, да у еволуцији друштва закон природног одабирања ради више на духовну организацију човека, па да се и више човечанске способности и моћи све потпуније прилагођавају промењљивим условима живота. У овом прилагођавању спољашњи облик у човека остаје скоро непромењен; само му се глава и мозак, као средишта духовних снага, развијају. A. R. Wallace мисли, да ће „спољашњи облик у човека остати, по свој прилици, и даље неизмењен, изузев развитак све потпуније лепоте, која потиче из здравља и добре организације тела, и која се усавршава вишим умним моћима и симпатичним узбудама; али да умне снаге неће престати, да се напредно развијају, докле свет не буде насељен једном јединим, скоро једноликом врстом људи, од којих ни један једини неће бити нижи од најплеменитијих образаца човечанства ([1]).

Будући облици друштвеног живота извешће се поступним развијањем савременог друштвеног реда. У савременом човечанству истичу се духовне моћи у размерама, за које не може да се каже, да су наслеђене од животињских предака. То су моћи које, снагом идеји, начела, вере и одушеви-

[1]). Alfred Russel Wallace. Contribution to the theory of natural selection (p. 329—331). London 1871.

вљења, покрећу живот човечанства, моћи из којих извире одлучна и стална тежња за научним откривањем истине, које испитују природу ствари и света; развијају апстрактне појмове о својствима предмета, о простору и времену, о узроцима и последицама, о вољи и свести; које узносе родољубље до јуначког самопрегорења; која прекаљују мученике у страдању за истину, слободу и правду; које развијају човекољубље до узора братске једнакости и узајмности, које одушевљавају духове за све што је лепо и узвишено. Моћи ове означавају се као **математичке, естетичке и метафизичке**. Помоћу њих стварамо ми идеје о величини, о сугласносности, о истини, о вечности, о узорима умног и моралног савршенства, узорима и за којих толико заостају сви историјски и сувремени друштвени и људски односи.

Не упућују ли нас закони еволуције, као закони усавршавања, да у вишим моћима човека и у његовим тежњама за остварењем идеала, које оне стварају, гледамо клице из којих ће да се развију будући облици друштвеног живота?

За данашњи ступањ друштвеног развитка човек је имао унапред спремљене способности, моћи и тежње духовне; па је природно, да се и у сувременој вишој природи човека гледају клице будућег друштвеног развитка.

На напредном развијању сувременог друштвеног реда и више човечанске природе имамо дакле да оснивамо нади и за усавршавање привредног и друштвеног живота до оног ступња, на ком би се свима и сваком једнако обезбеђавали опстанак и благостање.

VI.

У очекивању оног сретног дана, кад ће културно или човечије, одабирање, да замени природно на земном шару,

а братска узајамност да завлада међу људима и народима, место борбе саможивих интереса, не смемо да смећемо с ума односе и нужности века у ком данашње човечанство живи.

Кад се погледа, како се народи разликују међу собом по наравима и карактеру, и ступњима друштвеног и људског развитка, па како им и земљишта нису једнаке природе, но се разликују: својим саставом и обликом, својом климом, својом флором и фауном и другим условима живота, онда се мора признати, да их и сама природа упућује на поделу рада, на размену производа, и на узајамност услуга. На основи ове поделе, размене и узајмности сваком народу постаје могућно, да своје радне снаге и капитале усредсреди у оне гране привредне радиности, које он под својим небом, на свом земљишту, по својим способностима и снагама, и у приликама у којима живи, може најлакше и најбоље да развије и усаврши; па да, разменом својих производа за производе других народа, набавља и оно, што би га не само више рада и трошка стало, кад би он то сам на свом огњишту производио, него што у његовој земљи и у његовим односима и не би могло да успева онако, као у другим земљама и у других народа.

Кад се у свакој земљи радне снаге и капитали обрну на произвођење онога, што ту може да се производи корисније, него у другим земљама, онда производне и привредне снаге могу да се непрестано развијају, па и да се у изобиљу производи што за живот и благостање треба.

Тако слободан и самосталан развитак разних народа може да се доведе у потпуну сугласност, те да сваки за добро свију, и сви за добро свакога раде.

У практичном животу бива, међу тим, и друкчије. Државе које су успеле, те се на пољу привредне радиности развиле напредније и снажније, но друге, често грамзе,

да рашире своју превласт над мање напреднимм, и онима који су слабији, па да и производне снаге и привредну радиност ових потчине својим интересима. Од овакве грамзивости не изузимају се ни најватренији савремени браниоци привредне слободе у међународним односима. За Инглеску н. пр. увођење слободне трговине значило је у ствари одржавање њене превласти и рукотворној радиности и трговини. Ни један народ не може лако да се мери са инглеским на пољу рукотворне радиности; јер ни један нема онако великих капитала, онако разгранате поделе рада, онако сталне енергије и предузимљивости, онако развите вештине, онако раширеног знања трговних односа, и онолико и онако стечених муштерија. Свест о свему овоме снажи у Инглеској уверење, да она може да столећима одржава своју превласт на светским тржиштима, па у том уверењу и развила је она своју заставу за слободну такмицу (конкуренцију) на трговном пољу. Како у борби која се под овом заставом бије, жудња за ширењем трговне и привредне превласти инглеског народа над другима премаша разлоге вечне правде, доказују најјасније оне огромне жртве, које се чине за одржавање те превласти, па које се и у званичним извештајима признају ([1]).

У свету где велики народи, помоћу нагомиланих капитала, могу тако да надвлађују такмицу мањих народа, па да шире над њима трговну и привредну превласт своју, постаје за мање народе нужно, да сваки на свом огњишту

([1]). Међу осталим, у извештају једне комисије, печатаном у 1854 г. у Инглеској позивају се радници, да помисле, какве огромне губитке вољно сносе њихови предузимачи у зла времена, да би уништили страну такмицу, па освојили и одржали у својој власти страни тржишта. (в. Parl. Papers, vol. XIX for 1854., Report by Mr. H. S. Tremenheere commissioner appointed to inquirc into the operation of act 5 and 6 Vict. cap. 99 and into the state of population in the mining districts —)

усредсреди изворе и средства за живот, па да и своје производне снаге организује, и своје друштвене енергије развије, тако како ће своју привредну радиност уздићи до оног ступња снаге и моћи, на ком ће она бити у стању да са брани против превласти саможивих страних интереса.

Нужност оваквог организовања народне радиности постаје тим неодољивија, што се чешће светски саобраћај, који посредује размену производа међу народима, прекида ратовима, или трговним и политичким кризама, те сваки народ мора да на свом огњишту производи све што му треба, ако не жели, да се сваким прекидом међународног саобраћаја доведу у питање услови опстанка његовог.

Питање о снажном и моћном организовању народне радиности важно је за оцену савременог покрета народа на пољу привредне радиности; па је вредно, да се за који тренутак позауставимо на њему.

Као знак времена може ту да се означи и „економни конгрес“, који овог месеца (Октобра) треба да се састане у Уашингтону, и коме би био смер, да спреми „економни савез“ између разних држава новог света. У овом савезу јужна и северна Америка имале би да саставе самосталну индустријску и трговну целину у облику великог царинског савеза и привредног уједињења, којим би се народно-привредни развитак новог света бранио и обезбедио против индустријске и трговне превласти старог света.

У недрима народа производне снаге и разне гране привредне радиности могу да се, на основи радне поделе организују снажно, тек на основи слободе и свести којом народи на пољу привредне радиности постаје самостална целина.

Грчке државице у старом веку нису могле да снажно и напредно развијају привредну радиност, јер су је оснивале на ропству, а не на слободи, и јер у њих није

било развите свести о народној јединици, те су их саможиви интереси цепали на несложна племена и супарничке градове. Ова племена и ови градови не само да су међу собом ратовали, но их је и на самом домаћем огњишту раздирала борба између олигархије и демократије, између богаташа и спромаха. Грађански ратови, који су из те неслоге потицали, на столећима беснили, беху издубили толику провалу између грчких племена, градова и партија, да ни једно племе, ни један град, ни једна партија не беху више у стању, да прикупе и уједине народне снаге. Тада искренуше најпре унутрашњи тирани, па онда и страни освојачи. Међусобна мржња заслепљивала је Грке толико, да су и у часу опште опасности настављали борбу међу собом, те тиме олакшали Римљанима освојење Грчке.

Италијанске републике у средњем веку беху развиле трговну и привредну радиност, ал не могоше да је одрже на висини напредног развитка, јер у њих не беше организоване народне свести, па ни уједињења народних снага. Оне се сматраху као независне једна од друге, па се међусобним ратом узајамно сатираху. Уз то их раздираху и домаће борбе између аристократије и демократије. Подељене и ослабљене тако, оне су најпосле потпале под страно господарство, а са њиховом независношћу пропала је и њихова привредна радиност.

Тако исто прошли су и хансеатски градови, јер им се трговина не оснивате на народној основи. „Хансеатски градови, каже Фр. Лист, не оснивају своју трговину на производству и потребама, на пољској привреди и рукутворној радиности своје земље. Они не унапређиваху пољску привреду своје отаџбине, докле својом трговином јако потпомагаху привреду страних земаља. Беше им згодније, да купују рукотворне производе у Белгији, него да оснивају рукотворну радиност у својој земљи; они потпо-

магаху пољску привреду у Пољској, овчарство у Инглеској, гвожђарство у Шведској, рукотворну радност у Белгији. Они куповаху еспапе где ови беху најјевтинији. Али, кад их оне државе, од којих они куповаху, и оне, којима они продаваху, еспапе, искључише од својих тржишта, њихова домаћа пољска привреда и њихова домаћа рукотворна радност не беху толико развите, да би они могли, да на њих обрну своје капитале. Капитали ови одливаху се тада у Инглеску и Холандију, те оснажаваху индустрију, увећаваху богатство и снагу њихових противника. Ту се јасно види, како приватна индустрија, кад се остави себи самој, не води увек народном благостању и народној моћи" ([1]). Пред привредним снагама Инглеске и Холандије, које беху развиле своју трговину и радност на народној основи, морали су да уступе хансеатски градови.

У Инглеској бродарство и трговина подупираху се на домаћу пољску привреду. Ту се шираху: унутрашњи саобраћај у сугласности са спољашњим, а лична слобода у сугласности са народним уједињењем и народним снагама; ту се и интереси круне, аристократије и народа беху поставили у равнотежу. С тога су ту и производне снаге и привредна радност могле да се снажно развију.

Тако исто на основи слободе, народне свести и народног уједињења развила се напредно привредна радност и у Француској, Немачкој, и Сједињеним Државама Америке, које, са Инглеском, сачињавају данас најразвитије и најмоћније индустријске и привредне државе.

---

[1]). B. Dr. Friedrich List, Das nationale System des politischen Oekonomie. — Erster Band. Stuttgard und Tübingen, 1844. S. 63. —

Позвани смо, да изучавамо односе, којима се одређује развитак привредне радности, као живог извора народног богатства и благостања: па да са бригом, каква природно потиче из свести о позиву, погледамо на положај нашег народа, на пољу привредног покрета савремених држава.

Питање о овом народном положају нашем тим је пресудније за опстанак Србије и Српства, што се у њему првотне и неопитне снаге наше привредне радности имају да пореде са напредно и моћно развитим производним и привредним снагама народа, који су у привредној радности напреднији и јачи, па теже, да путем трговних уговора, конкуренције, културног освојења, па и физичке силе, рашире своју привредну превласт над мање напредним и политично слабијим народима, да рукотворну радност и трговину ових народа монополизују, па да се таквим монополизовањем и привредном превлашћу узДигну и до политичне превласти.

Да се привредна радност на народној основи снажно организује и напредно развије, нужно је, као што смо видели, пре свега ово двоје: слобода и свесно уједињење народних снага у самосталну производну и привредну целину.

Несретном политичком поделом српских земаља расуте су и ослабљене производне и привредне снаге српске, а неслободом и страним господарством спречен покрет и развитак народне мисли у већине Срба. Први и најважнији услов за развитак српске народне радности јесте, дакле, да се ослободе, и уједине расуте снаге народа српског.

Ослобођењем и уједињењем свих делова својих народ српски саставио би на свом огњишту и све услове за моћно развијање привредног и друштвеног живота. Српске међе-

излазиле би на море, које представља историјску и природну основу за развијање и ширење бродарства и трговине, од чега зависи развитак и осталих грана привредне радиности; па онда, у недрима српског народа усредсређивали би се они природни извори богатства, из којих је он, под заставом Немањића, црпео онако обилата средства за ширење духовне и државне снаге и величине српске.

Проблем нашег народног ослобођења и уједињења истина је веома компликован и неизмерно тежак; али је још опаснија судба, коју би нам народна раздробљеност неизбежно донела на пољу међународне борбе за опстанак. Опасности које извиру из народне раздробљености наше већ се наговештују ширењем стране индустријске и трговне превласти на домаћем огњишту нашем.

Под небом стране превласти могу да успевају и цвате само страни интереси; а каламљењем страних интереса на млађано дрво српске слободе убија се живот у нежним клицама народне радиности, па се ниште и стварни услови независности и будућности српске.

Докле би у загушљивој сфери несрпских интереса наше произвoдне и привредне снаге морале да угину а у њима да се угаси и наш народни живот, какве нам се перспективе отварају на пољу неуморне борбе за народни опстанак?

Лајел је расветлио, како у природи и најмањи узроци, кад раде трајно и стално, могу, ма и споро радили, да у другом времену произведу огромне резултате. Закони еволуције у природи јесу и закони еволуције у људском друштву, које сачињава само један део оне велике целине, коју природа представља. По законима природне и друштвене еволуције, „сиротиња раја“ успела је, да неуморним јуначким радом дигне са гроба наше народне независности оне планине насиља и неправде, које столећа освојачког

варварства беху нагомилала. Па како да се, по истим природним и друштвеним законима, и енергије и снаге ускрсле независне Србије не би, редовним и трајним патриотским радом, постурно узнеле до триумфа на свима противностима и опасностима?!

Само на основи народног ослобођења и уједињења могле су данашње напредне индустријске и трговне државе, да се снажно и моћно развију; па на овој јединој основи може и народ српски да на свом историјском и природном огњишту, састави све природне и друштвене услове за развитак своје привредне радиности до оних размера снаге и моћи, у којима се стварају неисцрпни извори богатства и благостања, па и трајно обезбеђује напредан развитак народног и човечанског живота.

Савремени напредак цивилизације производ је рада и напрезања целокупног човечанства. Подупрт на искуства, знања, науке, изуметке, проналаске, напретке, духовне и стварне тековине свих векова и нараштаја, он представља опште наслеђе живих народа и људи. Вредност овог наслеђа, заливаног знојем, прикупљеног бригом, и принављаног привредом свега минулог човечанства, претеже над свим тековинама живог нараштаја људског. Наслеђе то постаје тим важније, што друштвени развитак и општи напредак природно и поглавито зависе од услуга и тековина, које не престају да се с рода на род, с века на век, преносе и принављају на земном шару.

Као чланови велике људске породице, сваки народ и сваки човек имају право, да се користе општим умним, моралним и стварним тековинама за свој опстанак и развитак. Ну, нико није властан, да присваја себи од општег капитала човечанства више но колико му у истини треба, ни да друге, било непосредно било посредно, искључује од употребе тог капитала.

Праву, које припада сваком народу и човеку на употребу капитала и уживање тековина, наслеђених од преходних нараштаја људских, одговара дужност, да сваки народ и сваки човек очува примљено наслеђе, па да га још и својим тековинама прннови, те тако очувано и приновљено преда будућем нараштају.

Нико не може имати право да се користи радом других, сем под условом, да и он за друге ради.

Према овоме и у организовању својих произвoдних и привредних снага, народи и људи позвани су, да своје интересе доводе у сугласност са општим интересом, па да теже братској узајамности, у којој би сваком и свима биле ујамчене слобода и независност, као услов за напредан развитак и свестрано усавршање сваког и свију.

На непрекидности и узајамности услуга и тековина оснива се значај и моћ човечанства. Што се производније који народ и човек користи општим наслеђем човечанства, и што више он ово наслеђе својом привредом и тековином принови, тим светлије место заузима он у историји цивилизације и човечанства, на тим поузданији, трајнији, часнији и славнији постаје и његов положај у свету.

На олтару ове истине служи наука своју службу, на пољу привредне радиности, као и у свим другим гранама друштвеног живота. Поуздани у науку и ми можемо да тежимо само реду ствари, у ком снаге народа и људи могу да се развију до оне непрекидне сугласности, узајамности и потпуности, којом човечанство у цело живи и напредује.

У истини и науци усредсредимо и ми наде за снажно организовање и напредно развијање производних и привредних снага на српском народном огњишту.

Од наших јуначких предака ми смо наследили ослобођено народно огњиште. Ми имамо право, да на њему слободно и независно развијамо производне и привредне

снаге народне, али и дужност, да примљено наслеђе очувано, оснажено, нашим тековинама приновљено, предамо идућим нараштајима.

Народи се подмлађују друштвеним енергијама и врлинама живих нараштаја; па и синови оних јунака, који су кулама глава својих бранили цивилизацију и човечанство, против варварског небратства и пустоши, позвани су, да непобедним оружјем истине и науке, а на пољу напредног развитка народне и човечанске свести, осветлају и овековече име српско.

Позив овај припада првенствено ученој омладини српској.

Природни закон друштвене еволуције истакнуће сутра ову омладину, да замени данашње раднике у јавним пословима, да предводи умни и морални покрет у народу, да бди над судбом Србије и Српства. У ученој омладини и народ усредсређује наде своје. Ну, уз дично име узданице, наслеђује она и одговорност за очување и принављање умних и моралних тековина српских, за друштвено и човечанско усавршавање Срба.

Природно одабирање пречишћа из дана у дан, из часа у час, васиони ред, па брише с лица света све што се не прилагођава законима који владају развојем овог реда, а снажи и подиже само оно, што је у сугласности с овим законима. Питање о судби нашег народа, у развоју савременог реда, постаје тим критичније што се ту саможиви интереси и смерови стране спекулације подупиру на трговне и међународне уговоре, који спречавају слободан и напредан развитак производних и привредних снага српских. Камо моћи, којом би се у тако критичном моменту, пред неумитним законом природног одабирања, одолело опасностима положаја, па одбранио опстанак и обезбедила будућност народа српског?

Наша је слабост и пропаст у атомској раздробљености; наша снага и наш спас могу да буду само у привлачној снази какву развија сунце истине и науке!

Истина има за себе вечне законе природе; па и наука, која се на истину подупире, води народе и човечанство правој и сталној снази и величини.

У недостижном лету времена постаје благо за народну будућност сваки тренутак садашњости, који се на извору науке посвети истини.

Нека би се и млађане патриотске снаге српске напредно развиле на пољу науке, те да се снагом коју наука доноси са вечних извора истине, узнесу духови српски ка уједињеном народном и вишем човечанском животу! Нека би се удвојиле научне енергије на огњишту српском, те да се ускори ера умне и моралне, па и привредне и друштвене снаге и величине српске!

ПОДАТЦИ

С АГРАРНИМ ОДНОСИМА ХРИШЋАНА

У ОСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА, ОКРУГА ТОПЛИЧКОГ И ВРАЊСКОГ

ЗА ВРЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

За историју сваког народа врло је важно имати податке: у каковим је односима стојао земљоделачки народ према властели и господарима? Ово колико је важно за сваки народ, још је важније за српски, који је више векова проживио под турском владавином. Народа нашег судбина често се мењала под Турцима, и он је, како су кад прилике бивале, велике невоље и зла трпио, тражећи спасења у напуштању свог огњишта, исељавајући се у Угарску и бежећи у горе и планине.

Шта је кад и како бивало немамо правих података, јер и сами знатнији људи, били они Јевропљани или други, кад су кроз Турску путовали нису могли сазнати и описати право стање Хришћана. Ово долази отуда, што су турске власти наређивале, те су стране путнике пратили сејмени и други зулумћари колико ради безбедности путника, толико још више, да не би од рајетина дознали: каква насиља и неправде од Турака трпе. Шта више, бивало је времена, кад ни један Хришћанин није смео у град (варош) доћи да соли и друго што купи, док се ту налазио какав знатан странац или какав власник из Цариграда, но су морали преко Турака најнужније потребе куповати. —

Струја и путови исељавања заватила је неке крајеве старе српске државе више, а неке мање. Топлички округ и планине копаоничке биле су најпречи пут при великим и малим иселењама народа и бегству од турског насиља. Ове струје поселења повлачиле су за собом и народ у топличком округу више, него у врањском. — Осим овога, како је топлички округ гранично са кнежевином Србијом, то су многи Срби пребегавали у ослобођену Србију, које им је тим лакше било, што су планине Копаоник и Јастребац ограничавале Србију од Турске. Ове олакшавајуће околности за исељавање Срба, повлачиле су Арнауте, те су њина огњишта и баштине заузимали. Факта пак сама тврде, да је у топличком округу, пре нашег рата 1878 год., много чисто арнаутских села било, што ћемо датима потврдити. —

Колико је народонасељење било у топличком и врањском округу за време наших владалаца, ми не знамо. Но судећи по многим споменицима и називима: цркава, брда, река и села (и ако су у њима Арнаути живили) можемо слободно претпоставити, да је округ топлички и врањски био један од најнасељенијих крајева српске државе. Но при испитивању аграрних односа 1879 год. показало се, да је српско народонаселење и у овим крајевима здраво страдало од мухамеданизма, и то више у топличком, него у врањском округу. Ово се види и одтуда, што у врањском округу има много мешовитог житељства, али има доста и слободних и јаких села, где су сами Хришћани, па су се као такова и боље бранити могла од турског насиља. У топличком пак округу Хришћани су ослабили већим исељавањем, па су морали подлећи мухамеданцима, од куда има мало слободних, а много чисто арнаутских села. Где су Арнаути помешани са Хришћанима, они су господарили овима, а где није овај случај, ту су турски власници на

разне насилне начине постајали господарима хришћанских села. —

Познато је, да су Хришћани у ранијим временима били под спахијама Турцима, као што је то било и у самој Србији до 1832. године. Како су и на који начин Турци добијали права на спахилуке, и ко им је то и на ком основу давао, није нам познато. Али се поуздано зна, да су им Хришћани, поред других дажбина, давили десетак од свију усева и од винограда. А да би ово тачно извршавано било, и да не би сељани спахију варали, није ни један смео своју храну вршити и виноград брати док спахија или његови људи не изађу у село и па место, где се радња извршује. Хранити пак Турке и овом приликом падало је на терет села, узимајући од сваке куће редом, кад је што требало. —

Куће, зиратне земље и утрине сматране су за сопственост сељака, за то су и разне дажбине турској држави давали. Ово се потврђује и том околношћу, што земљу једног земљорадника, кад би је овај напустио и кудгод утекао, није могао нико, па и сами Турци за 10 година присвојити. После овог рока сматрала се напуштена баштина за државну; али су је обично појединн Турци присвајали и на њу Хришћане насељавали по погодби, а под именом чивчија (наполичара). Но ово није било довољно, да Турци, особито власници, до сопствености дођу, него су често и под разним видовима протеривали Хришћане, па на њину баштину друге насељавали. Овако су поступали Турци, особито од 1840 године, када је порта одузела десетак од спахија и овај за државну касу узимати почела, а сељаке за слободне прогласила. — Ово прелазно стање, давати порти, а не спахијама десетак, донело је за Хришћане земљоделце велико зло и грдне невоље. —

Да ли су поред спахилука постојали и господарлуци, т. ј., да ли су Хришћани поред десетка давали пређе и ком деветак, није познато ([1]). Но судећи по догађајима, који су се збивали од времена, када је спахијама одузет десетак, рекли би, да господарлуци или агалуци пређе нису постојали. Ово се у неколико потврђује и том околношћу, што су спахије и други власници, оставши без прихода (десетка) почели употребљавати сва могућа средства и насиља, да до прихода и имања дођу, и што су се по казивању људи господарлуци и агалуци тек од 1840 године појављивати почели.

Ми рекосмо, да су Турци насилним начином дошли до господарлука и Хришћане принудили, да им девету оку од својих усева, „параспур" и по 1 грош од дулума на винограде, где таквих има, дају ([2]). Начини које су Турци употребљавали, различни су. Бивши спахије и власници наговарали су и шиљали друге Турке, да сељанима потрице и друга насиља чине, и кад би ови отишли власти на тужбу, онда би им обично власници казали: „е рајо, треба да нађете каквог Турчина, који ће вас бранити; или да вам дамо каквог човека, који ће село од зулума бранити, а ви

([1]). У окр. топличком она села, која су давала деветак, звала су се «господарлуци», а у врањском „агалуци".

([2]) Под именом «параспур» морали су сељаци, према величини села, посејати известан простор земље и усеве, када их приберу, однети господару. Ово је давано господару, као нека накнада за скућнице и ливаде. Земље параспурне бивале су, или сопственост господара, или је од утрине сеоске разораван и засејаван известан простор земље. На многим пак местима, господари би одузимали од сељана најплодније њиве и на њима је параспур засејаван. — «Дулум» је пак мера за земље која је неопредељена као код нас што је био: дан или ралица земље, коса траве и мотика винограда. Но може се приближно узети, да један дулум има 7 до 800 □ метара. — У врањском округу кад се стрвном храном земља засејава, место дулума, узиман је «шиник" тј. колико се земље може стрвном раном засејати са 24 оке. —

да му плаћате, што је право и по што се погодите." Ако сељани на ово пристану и погоде се, онда нема зулума а тешко ономе, који би се усудио селу неправду чинити. А ако сељани кажу, па не можемо, ага или честити пашо, да плаћамо, јер смо сиротиња и царске дажбине дајемо, — онда настуне још већи зулуми и неправде на село и буде принуђено, да тражи заштите па како и по што било. —

На овај и подобан начин, скоро сва су хришћанска села у топличком округу постала господарлуци турски, који су каткад препродавани и на наследнике пренашани. У врањском пак округу, при највећем насиљу, опет се многа села нису дала под агалуке потпасти, идући на тужбе и у сам Цариград, где су често добијали задовољења, и тако су слободна остајала. Но и у овом случају, турски власници, особито злогласни Усеин паша, позвао би сељане, кад од порте дође решење, па би им казао: „е рајо, девлет је учинио милост и ви сте слободни, али има да платите трошкове;" и онда их, према величини села у цени, од 50 до 100 кеса, (¹) које му морају платити.

Речено је напред, да су хришћанска села принуђена бивала, да траже заштите код власти и појединих Турака и да му за то дају накнаду по што се погоде. Која села нису потпала под господаре или аге, она су ипак морала Турке узимати за чуваре и овима по погодби давати. Услови су обично: да му село уговорену суму у новцу плати, или да му извесну количину хране осечно да, или да му извесни простор сеоске земље поöре, посеје и кад плод прибере, храну му преда. Ово давање звало се „ћесим". а сељаци таковог Турчина, који их је бранио, звали су „пољак." Но овако стање трајало је мало времена, па после тај Турчин (пољак) или његови наследници притисну из-

(¹). Једна кеса, равна је 500 гр. чар.

весне просторе или целог села земље, као својину. Неки опет купи по једно парче земље, па после то распростире сеоском баштином насилно, и кад то постигне, огласи присвојену земљу за своју сопственост, у чему га и власт потпомогне. Да се Турци у овакој и подобној отмици убаштине, дође им згодна прилика.

Порта, да би своје приходе умножила почне сваке треће или четврте године изашиљати у провинције тапиџије, који су тапије издавали на непокретна добра, наплаћујући таксу по вредности имања, пет од хиљаде гроша. Притежаоци имања сами су пријављивали шта имају и шта имање вреди, и тапиџије, који су у варошима седели, издавали су тапије, не питајући и не тражећи доказе о својини.

Тапије ове све су скоро једнаке садржине. У некима стоји: „Да је ово и ово добро својина тога и тога, на коју му се тапија издаје“; на неким опет: „По што је тај и тај држао земљу 10 година без икаквог узнемиравања, то му се издаје тапија, као на својину.“ Ова последња садржина стоји и на оним тапијама земаља, за које се зна, да су куповином од извесних лица прибављене. Ни у једним пак нису границе и суседи означени, а за пространство земље каже се само: толико и толико дулума, па биле оне под господарлуцима или приватна сопственост. —

Из овог види се, да порти није до тога стало било, да притежаоце непокретних добара у права уведе, него да свој приход умножи; шта тврди у та околност, што су ове тапије сваке четврте године замењиване другима са наплатом нове таксе. Ово наплаћивање такса може се сматрати више као данак неки на непокретна добра, која се је од три до три године узимао, него, као накнада за издати документ о својини. —

Сељаци у господарлуцима и агалуцима нису узимали тапије од својих земаља, нити су таксе плаћали, него су

то чинили господари са намером, да сву земљу сељана присвоје. Тако поједини господари села, према броју и величини земље, имали су по сто и више тапија, на основу којих, кад су аграрни односи испитивани, бранили су се, говорећи: „да сељани немају ни мало земље и да је све њихово, па ако је ком неправо, нека се сели куда зна." — Слободна пак нека села узимала су тапије, а нека нису; но и она, која су имала тапије, често би им Турци такове насилно одузели, па село продали и господарлуком учинили. —

Док су Турци на речене начине радили, да до неких права дођу на господарлуке, чифлуке и сеоске баштине присвоје, порта се чинила невешта и ћутала је. И тек после 20 година, кад су јој жалбе Хришћана досадиле на Турска насиља, она се нађе побуђена, да великог везира опуномоћи, те да односе Хришћана сељака и Турака у неки поредак доведе. Велики везир дошавши у Ниш 1860. године и испитавши стање ствари, прописао је, на основу већ постојећег обичаја, нека правила о односима земљоделачким, признавши Турцима права на господарлуке, а и раји учини неке олакшице. Тако н. пр. забрани господарима и њиним људима, кад у села излазе, захтевати од сељака храну бесплатно, него за ову плаћати морају. ([1]) —

([1]) Један егземплар тих правила вел. везира приложила је уз свој извештај комисија, која је аграрне односе у нишком и пиротском округу испитивала 1879. године. Овај документ, као и односе аграрне у истим окрузима, желели смо описати и напечатати, па смо молили скоро сва министарства редом, да се речени документи и акта нађу; али у томе на жалост нисмо успели. — Из овог узрока ограничили смо се, да односе аграрне само у топличком и врањском округу опишемо, што је тим могућније учинити, јер писац овога био је председник аграрне комисије за ова два округа, па има концепте од извештаја, који су министарству финансије поднесени.

Наређења вел. везира донела су користи само Турцима, а раји никакве. Турци су радили и после све по својој старој навици, па и сама дотле слободна села у господарлуке претварали и сеоске баштине отимали. Тако н. пр. село Прекопчелице у срезу јабланичком, постало је пред наш рат са Турском на три године, господарлуком (1873). Неки Турчин, Шех Кадрија, наговарајући мухамеданце Арнауте, да Прекопчеличанима чине потрице и насиља, принуди ове, пошто код власти нису помоћи нашли, да му се продаду, па да их он брани. Погодба се учини тако, да Шех плати сељанима за њине земље 96 кеса (48.000 гр.), а они да му дају девету оку од усева; а у место параспура, да му дају раднике за обделавање његове сопствене земље и чобане, да му стоку чувају. У косаничком и другим срезовима отимали су Турци тапије и од слободних села, па су их после продавали и господарима подчињавали; а у врањском округу, наследник Усеинов, Рамис паша, начинио је од слободног села Превалац чифлук, јер је 1876 и 1877 год. узео четвртину од сеоских усева. —

Исто тако и они Турци, који су господарлуке раније имали, нису се придржавали прописа вел. везира. Неки су узимали деветак само од пшенице, кукуруза и конопље, а неки и од осталих усева. Други опет и преко прописа узимали су осму, седму, па чак и шесту оку од свију усева. Параспур пак узимали су сви; а на винограде неки су узимали по један, а неки и по два гроша чар. од дулума. На неким местима, поред горњег, узимали су и раднике да своје земље обделавају или су осеком узимали од сваке куће по 100 до 180 ока пшенице. — У косаничком пак срезу нису сви господари узимали деветак и параспур од сељана, а то су места где пшеница не роди: али су узимали масло и сено, и ово су сељани носили у Нови-Пазар, Приш-

тину и Куршумлију, где су им господари живели. Шта више, неки су наплаћивали и по осамдесет гроша чар. од оне куће, из које се девојка уда у друго село, а то веле, што господар села губи једног радника. —

Било је села, којих су Турци насиљем или куповином сву земљу присвојили; а било је и такових, која су и своје земље по нешто имала. Где је први случај био, село се звало „чифлук", сељани „чифчије", а господар „чифлук сајбија." Ове сајбије погађали су се са сељанима: колико и шта да им дају, па да земљу обделавају. Према приликама и својству земље (плодне или неплодне) услови су различни бивали; на које, ако нису чифчије пристали, чифлук сајбија би их протерао и друге на њина места настанио; а ако ово није могао чинити, што није могао наћи друге, људе онда је помоћу власти силом принуђавао сељаке, те су му земљу радили и по онолико давали, колико је он захтевао. На неким местима узимали су чифлук сајбије половину, а на неким трећину, четвртину или петину од свију усева. Но било је случајева, где је Турчин, ако му је било могуће наћи слугу, средством њих земљу обрађивао. И ово су чинили понајвише Арнаути мухамеданци, који су и сами земљорадници. —

У варошима, особито у Врањи, многи су Хришћани подизали своје куће, дућане и винограде на турској земљи са погодбом, колико кирије годишње да плаћају Турчину за заузето земљиште, или колики део винограда да припадне Хришћанину, што је виноград подигао. — Ова кирија није се смела мимо првобитне погодбе повишавати, но неки Турци нису се тога придржавали, па су више наплаћивали. —

Ми смо у кратко и у опште изложили: какви су односи Хришћана били и шта су и колико давали у гос-

подарлуцима или агалуцима и чифлуцима. Но да би свеколика давања Хришћана потпунија била, навешћемо овде: шта су Хришћани и Турској држави давали и плаћали.

Те су дажбине ове: ([1])

1. Порез или „вергију" плаћала је свака мушка глава од 16 до 60 год. старости. Овај је наплаћиван осеком од села, па је после разрезиван на сељане по имућности од 20 до 200 гр. чар. Но поред овог редовног пореза ударан је према потреби и прирез по саразмери наплаћеног данка;

2. Војница или „беделат аскерије" по 28 гр. чар. Ово је замена за војнике, јер Хришћани нису у војску узимани;

3. Данак на овце и козе „беглик" по 100 пара чар.: од главе, а на свињче од 3 до 8 гр. чар., како у ком времену.

4. Десетак, т. ј. десету оку од свију хранећих усева и зелени;

5. На сваку оку дувана, осим десетка, плаћали су као неку царину по 3, а као регал по 10 гр. чар. од оке;

6. Од сваке воћке наплаћивано је од 1 до 5 гр. чар., према узрасту дрвета, па родило оно, или не;

7. На винограде са воћем или без овога плаћало се од дулума по 100 п. чар., а негди по 8 и 10% од добивеног пића, па било да га домаћин прода или у кући потроши. Но по негди остављано је по 100 до 200 ока без одбитка процента за домаћу потребу;

8. На земљиште бостаном засејано по 10 гр. чар. од дулума;

---

[1]). Види и 134. страну «Краљевине Србије» од М. Ђ. Милићевића.

9. На забране, гувништа и воденичишта према величини ових. Но ако воденица постоји, онда још од сваког витла по 100 п. чар; и

10. Данак на непокретно имање, или „емљак“ по вредности од 1.000 гр. по 5 гр. чаршиски.

Примедба. Неке од ових дажбина наплаћиване су и од Мухамеданаца, као: порез, десетак, беглик и т. д. Но и у овом Турцима се ишло на руку и нису подједнако плаћали у оба наведена округа. Арнаути, особито у планинским крајевима, врло су мало плаћали, јер њину стоку, људе и т. д. није смела ни једна власт бројати и према томе дажбине наплаћивати, него је онако узимано, како су сами казивали преко старешина њихових фисофа. —

Ми смо у опште описали ток и постојавше аграрне односе земљоделаца и њихових давања у топличком и врањском округу. Но држимо, да ће од значајне користи и поуке бити, ако поименце изложимо: колико је у ком округу и срезу било села под господарлуцима или агалуцима: колико је слободних села било: колико је села било мешовитог житељства, Хришћана и Мухамеданаца: и колико је чисто арнаутских села било? У исто време назначићемо по могућству и број домова у сваком селу постојавших.

I. ОКРУГ ТОПЛИЧКИ.

А. Села, која су господаре имала ова су:

1. СРЕЗ ДОБРИЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Градиште	23
2.	Балајинац	48
3.	Батушница	29
4.	Крушци	29

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
5.	Бресница	72
6.	Дудулајци	18
7.	Мрамор	27
8.	Бажина	30
9.	Балпчевац	38
10.	Облачина	15
11.	Лепајци	18
12.	Брест	24
13.	Мерошина	15
14.	Крајковци	55
15.	Бпљег	19
16.	Балиновац	12
17.	Арбанаси	23
18.	Бугариновац	14
19.	Петровац	10
20.	Девча	6
21.	Микуловац	16
22.	Костаница	24
23.	Клисурица	4
24.	Пејковац	30
25.	Ђакус	27
26.	Бучић	20
27.	Самарињовац	16
28.	Д. Расовача	16
29.	Г. Расовача	10
30.	Костадиновац	15
31.	Вољчинац	25
32.	Смрдић	11
33.	Глашинац	13
34.	Подина	18
35.	Мекиш	27
36.	Орљане	46

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
37.	Држановац	20
38.	Шарлинац	25
39.	Г. Црнатово	16
40.	Грудаш	8
41.	Топоница	10
42.	Дреновац	11
43.	Međa	15
44.	Кочане	60
45.	Пуковац	121
46.	Драшковац	20
47.	Шаиновац	20
48.	Дољевац	6
49.	Бадњевац	30
50.	Д. Црнатово	18
51.	Јасеница	18
52.	Речица	20
53.	Житорађа	52
54.	Лукомир	30
55.	Влахово	17
56.	Појата	4
57.	Ново Село	6
58.	Д. Стржава	6
59.	Г. Стржава	26
60.	Бабин Поток	17
61.	Ћуковац	12
62.	Бела вода	10
63.	Водица	6
64.	Сеченица	70

Свега 64 села, са 1.514 дома.

2. СРЕЗ ПРОКУПАЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Д. Речица	22
2.	Пашинац	9
3.	Д. Трнава	30
4.	Рељинци	24
5.	Г. Трнава	18
6.	Поток	21
7.	Баботињци	13
8.	Д. Плана	8
9.	Г. Речица.	5
10.	Г. Бресница	10
11.	Г. Топоница	3
12.	Д. Топоница	29
13.	Конџељ	16
14.	Церовица	5
15.	Манастирци	6
	Свега 15 села са	219 дом.

3. СРЕЗ КОСАНИЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Љутова	6
2.	Бозољин	28
3.	Бело Брдо	16
4.	Лесково	8
5.	Миоковић	14
6.	Планиница	4
7.	Марушић	5
8.	Блажево	10
9.	Градац.	10
10.	Бело Поље	11
11.	Иричић	12

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
12.	Жалица	7
13.	Кнежево	11
14.	Д. Левић	20
15.	Д. Микуљана	9

Игриште и Бардус разбегла се од арнаутског напада, па се није могло дознати, колико је кућа било.

Свега у 15 села било је 171 дом.

4. СРЕЗ ЈАБЛАНИЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Пертате	66
2.	Тогочевац	38
3.	Цекавица	23
4.	Пусто Вопловце	10
5.	Врановци	18
6.	В. Вопловце	25
7.	Лугаре	14
8.	Ждеглово	22
9.	Коњина	24
10.	Лебане	22
11.	Шилово	32
12.	Прекопчелице	25
13.	Штулац	12
14.	Гегља	10
15.	Г. Брњање	3
16.	Стубла	8
17.	Ђинђуша	19
18.	Бојник	22
19.	Драговац	26
20.	Придворица	16

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
21.	Плавци	6
22.	Граница	9
23.	Дубово	5
24.	Црквица	10
25.	Г. Коњувци	2
	Свега у 25 села било је	467 домова.

Кад се све наведено у једну суму скупи, онда је у топличком округу било 119 села и 2.371 кућа, које су господаре имале и деветак им давале.

Примедба. У многима од наведених села било је по нешто и арнаутских кућа, које нису у горње бројеве домова урачунате, јер нису деветак и т. д. давале.

Б. Слободна села.

1. У СРЕЗУ КОСАНИЧКОМ

1. Бавнިште
2. Ковизла
3. Боранци
4. Домишевина
5. Бадуње
6. Чакатаре
7. Ђерекаре
8. Витоши
9. Бабица
10. Судимље
11. Мерђез
12. Магово
13. Г. Левиће
14. Трећак
15. Мала Река
16. Шапмбаре
17. Паваштница
18. Г. Луково
19. Д. Луково
20. Штава
21. Мрча
22. Трешње
23. Пардусе
24. Сеоце
25. Калимапце
26. Бачиће

Свега 26 села

2. У СРЕЗУ ЈАБЛАНИЧКОМ.

Бошњаци, Ђеновац и Шумане. Свега 3 села.

Примедбе. 1. Колико је домова било у ових 29 слободних села нисмо могли дознати за то, што њихови односи нису ни испитивани. А било би ипак вредно, да је се и ово сазнало, јер би се онда могло приближно дознати: колико је у топличком округу свега домова било.

2. Ова слободна села звала су се тако, што нису имала господаре да им деветак и т. д. дају, него су само државне дажбине давала; и

3. У добричком и прокупачком срезу сва су села била под господарима за то, што су она, по нашем мишљењу, била Турцима приступачнија па су их лакше могли принудити, да се подчине и деветак дају. —

В. Арнаутска села.

1. У СРЕЗУ ЈАБЛАНИЧКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Врновац	9
2.	Гргуровац	20
3.	Поповац	30
4.	Рујниковац	29
5.	Мијаилица	10
6.	Драги Део	16
7.	Злата	6
8.	Кожинци	7
9.	Мачина	5
10.	Гласовик	10
11.	Бублица	48
12.	Статовац	27
13.	Житни Поток	11
14.	Брестовац	39

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
15.	Магат	27
16.	Обража	14
17.	Вуизново	2
18.	Славник	14
19.	Ивање	30
20.	Лазане	10
21.	Турјане	20
22.	Орање	3
23.	Речица	16
24.	Слишане	45
25.	Мајковац	8
26.	Боринци	15
27.	Чуковац	10
28.	Д. Коњувце	16
29.	Лагатинце	3
30.	Боровац	10
31.	Маћедонце	20
32.	Редкоцер	110
33.	Сврбча	25
34.	Мркоња	20
35.	Богуновац	15
36.	Пероштица	10
37.	Лепоштица	20
38.	Пусто Шилово	40
39.	Копрен	25
40.	Стубла	40
41.	Несушта	20
42.	Браншор	10
43.	Љеца	6
44.	Мискич	30
45.	Секирач	40
46.	Бранна	20

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
47.	Тулар	15
48.	Драинци	20
49.	Гајтан	10
50.	Равниште	10
51.	Црводик Шилово	30
52.	Вртоп	8
53.	Грбовница	10
54.	Црни врх	15
55.	Рафуна	16
56.	Дедиће	10
57.	Негосеље	3
58.	Маровце	30
59.	Мушица	20
60.	Грабовце	17
61.	Власа	10
62.	Шанч	15
63.	Дрводељ	20
64.	Сковрца	15
65.	Бувце (остали)	33
66.	Равна Бања	20
67.	Радељце	15
68.	Газдара	15
69.	Каменица	10
70.	Смрчје	3
71.	Клаћи (не зна се)	—
72.	Кривача (остали)	3
73.	Врбовац	3
74.	Мрвеш	3
75.	Корбевац (не зна се)	—

У 75 села, свега 1340 домова.

2. У СРЕЗУ ДОБРИЧКОМ:

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Топоница (не зна се)	—
2.	Асановац „ „	—
3.	Пасјача „ „	—
4.	Добротић „ „	—
5.	Бучинац „ „	—
6.	Губетин „ „	—
7.	Бедиље „ „	—
8.	Божурња „ „	—
9.	Петровац	11
10.	Клисурица	11
11.	Костаница	6
12.	Џигољ	16
13.	Микуловац	11
14.	Г. Кординац	8
15.	Д. Кординац	9
16.	Бајчинац	10
17.	Дешулово	26
18.	Д. Девча	10
19.	Ново Село (не зна се)	—
20.	Момчило „ „	—

Колико се дознало у 20 села, свега 118 домова.

3. У СРЕЗУ ПРОКУПАЧКОМ:

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Точане	40
2.	Грабовац	13
3.	Брес	10
4.	Пискаљ	20
5.	Ђушинци	20

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
6.	Г. Коњуша	20
7.	Вича	20
8.	Шишмановац	18
9.	Ганиовац	20
10.	Прекадин	70
11.	Смрдан	10
12.	Пестиш	20
13.	Буколерама	10
14.	Г. Бајиштица	15
15.	Д. Бајиштица	10
16.	Обртинци	20
17.	Јабучје	10
18.	Рrаја	40
19.	Широкоњево	10
20.	Крушевица	10
21.	Арбанашка	20
22.	Трнов лаз	10
23.	Богујевац	6
24.	Кованлук (не зна се)	—
25.	Бумбурек „ „	—
26.	Д. Сварча „ „	—
27.	Прекаштица „ „	—
28.	Орашац „ „	—
29.	Д. и Г. Ресинци	30
30.	Вел. Плана	150
31.	Омеровац	20
32.	Орашац	3
33.	Г. Јошаница	70
34.	Претрешња	32
35.	Шуљемане (не зна се)	—
36.	Предворица	35
37.	Сварча	30

СЕЛА	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
38.	Д. Јошаница	15
39.	Алабана	15
40.	Д. и Г. Драгуша	55
41.	Претежан	15
42.	Међуана	20
43.	Д. Врбовац	10
44.	Г. Врбовац	20
45.	Попова	21
46.	Блаце	30
47.	Стубаљ	50
48.	Г. и Д. Пребреза	20
49.	Ђуровац	8
50.	Цепница	7
51.	Чучала	13
52.	Сибница	25
53.	Г. и Д. Трбуње	25
54.	Барбатовац	35
55.	Г. и Д. Гргуре	65
56.	М. и В. Кутловац	8
57.	Мусћ	12
58.	Рашица	10
59.	Цукела	3
60.	Коњува	30
61.	Вишесело	6
62.	Прескочња	3
63.	Тмава	35
64.	Чунгулб	12
65.	Бачиновце	10
66.	Потурчаја	15
67.	Спанци	28
68.	Калудра	15

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
69.	Баце	30
70.	Г. и Д. Плочник	15
71.	Туларе	20
72.	Суводол (черкеско)	200
73.	Д. Коњуша	70
74.	Белоњин	70
75.	Бресничић	70
76.	Мађере	20
77.	Кончић	40
78.	Прекопуца	20
79.	Древина	15
80.	Мршељ	6
81.	Дреновац	10
82.	Булатовац	25
	Свега у 82 села	2.059 домова.

4. У СРЕЗУ КОСАНИЧКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
1.	Бралово	6
2.	Мачковац	20
3.	Товрљан	20
4.	Куч	8
5.	Лозна	3
6.	Кострат	15
7.	Каменица	5
8.	Висока	12
9.	Лубница	20
10.	Гуривица	15
11.	Механа	15
12.	Полом	5
13.	Власа	30

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
14.	Дежишка	5
15.	Рап	3
16.	Буринци	4
17.	Калудра	2
18.	Купило	20
19.	Зебица	8
20.	Кула	5
21.	Вучјак	3
22.	Прекорађа	2
23.	Раковица	4
24.	Вагрмен	2
25.	Кутлат	3
26.	Мачја Стена	20
27.	Рудари	15
28.	Вова	5
29.	Љуша	25
30.	Орача	20
31.	Погаштица	20
32.	Водица	6
33.	Орлиште	3
34.	Матарова	2
35.	Шама Лука	5
36.	Мировци	3
37.	Васичевци	4
38.	Трпеза	10
39.	Заграђа	5
40.	Свињиште	3
41.	Мирочица	20
42.	Врело	6
43.	Г. Шатра	15
44.	Жагрова	25
45.	Ребелица	7

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
46.	Бањска	4
47.	Д. Шатра	2
48.	Трмка	15
49.	Буњаци	16
50.	Дебиновци	12
51.	Тачевац	10
52.	Дуги До	10
53.	Гесолица	20
54.	Лугиђ	2
55.	Дуга Лука	10
56.	Греболице	12
57.	Водинци	25
58.	Космача	13
59.	Пљаковиће	17
60.	Бело Поље	30
61.	Данковиђи	6
62.	Тиовци	7
63.	Г. и Д. Крчмари	10
64.	Сагоњево	25
65.	Селово	1
66.	Жуче	14
67.	Перуника	9
68.	Влапња	20
69	Пачарађа	4

Свега у 69 села са 751 дом.

Примедбе. 1. У целом округу топличком, колико се могло дознати, било је 246 села арнаутских са 4.263 дома, међу којима била је по где која и хришћанска, но она није изузимата;

2. Колико је било арнаутских кућа, није тако важно; али знати: колико је било села и како су се ова звала, тим

је важније, што су Арнаути, кад су се населили у српска села, врло многа имена староседилаца Срба задржали, што се из напред изложеног види;

3. Многа села арнаутска раселила су се бегајући испред наше војске, а има доста и таквих, која су се после иселила. По нашем мишљењу штета је велика, што је се ово последње догодило и што их није наша власт задржала, јер не би толико нападали на нашу границу, нити би тако осветољубиво гонили Србе под турском влашћу оставше; — и

4. У овом округу, колико је познато, било је и три насеобине черкеске: на Мрамору, у Прокупљу и у Суводолу. Колико је пак домова било, у прве две насеобине, није се могло дознати, а у трећој је било око 200 домова за то је у списку имена села и ова стављена при свем том, што је она још у почетку рата протерана и куће спаљене.

II. ВРАЊСКИ ОКРУГ

А. Села под агалуцима бивша, и то само у срезу пољаничком.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
1.	Уштевци	30
2.	Урманица	24
3.	Бистрица	8
4.	Големо Село	158
5.	Несврта	25
	Свега 5 села са	245 домова.

Из наведеног види се, да је у овом округу врло мало села било под агалуком, па и ова нису сва давала агама онолико и оно, као што је то у топличком округу било. Тако н. пр. Големо село нагонила је власт, те је некем Асад бегу давало 2.000 ока пшенице, и више ништа, па га није за господара ни признавало. —

Б. Слободна села.

1. У СРЕЗУ ПОЉАНИЧКОМ.

ИМЕ СЕЛА	ИМЕ СЕЛА
1. Прибој	20. Дреновац
2. Островица	21. Сећирде
3. Стубал	22. Смиљевић
4. Белановци	23. Власи
5. Белиштево	24. Рођаци
6. Бачвиште	25. Станци
7. Куново	26. Градња
8. Солачка Сена	27. Крушева Глава
9. Костомлавица	28. Стрешак
10. Срнећи Дол	29. Мијаковци
11. Јагњило	30. Студена
12. Брестово	31. Тумба
13. Репинци	32. Мртвица
14. Г. Јабуково	33. Корaћевац
15. Д. Јабуково	34. Граово
16. Јастребац	35. Репиште
17. Рдово	36. Теговиште
18. Летовиште	37. Ореовица
19. Зебинци	Свега 37 села

2. У СРЕЗУ ПЧИНСКОМ.

1. Тесовиште	9. Буљесовци
2. Обличка Сена	10. Лепчинци
3. Струганица	11. Копањани
4. Гумериште	12. Русце
5. Бојиндел	13. Сурдуљ
6. Преображење	14. Ћурковица
7. Г. Отула	15. Марганци
8. Буштрање	16. Пуношевци

ИМЕ СЕЛА	ИМЕ СЕЛА
17. Барбарушинци	26. Липовица
18. Наставци	27. Себеврања
19. Средњи Део	28. Богошевац
20. Лева Река	29. Клисурица
21. Г. Пребешиње	30. Кривафеја
22. Вишевци	31. Ново Село
23. Стари Глог	32. Стајковци
24. Бабина Пољана	33. Рђавица
25. Дуга Лука	Свега 33 села

3. У СРЕЗУ МАСУРИЧКОМ.

ИМЕ СЕЛА	ИМЕ СЕЛА
1. Ружићи	14. Власина
2. Кржинци	15. Топли Дол
3. Дупљани	16. Придејани
4. Манајле	17. Лични Дол
5. Битврађа	18. Крпејци
6. Вучеделци	19. Бричево
7. Г. Романовци	20. Гарање
8. Дапно Село	21. Цеп
9. Кијевац	22. Сушевје
10. Мачкатица	23. Копитрци
11. Мањак	24. Љутеж
12. Гузевље	25. Бојишна
13. Лебет	26. Послојци
	Свега 26 села

Кад се ова слободна села у округу врањском у једну суму скупе, онда се види, да је свега 96 села било, која нису имала аге и само су државне дажбине давала. Што су пак слободна остала има се приписати одважности и

издржљивости сељана, који су трпили свакојака мучења и глобе од власника турских, да их подчине, али се ипак нису дала, идући на тужбе и самој порти. —

В. Мешовита села, у којима су имали Хришћани и Мухамеданци своје баштине, или су први само куће своје имали, па су турске земље по погодби обделавали. Та су села:

1. У СРЕЗУ ПЧИНСКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
1.	Суви Дол	10
2.	Г. Балиновац	18
3.	Собина	45
4.	Д. Врања	28
5.	Шапранци	45
6.	Г. Нерадовци	25
7.	Д. Нерадовци	50
8.	Павловци	40
9.	Рибинци	23
10.	Стропско	6
11.	Дубница	80
12.	Содерце	28
13.	Миливојци	11
14.	Катун	35
15.	Бунушевци	20
16.	Давидовци	32
16.	Д. Вратогош	68
18.	Г. Вратогош	55
19.	Бели Брег	10
20.	Купиннце	16
21.	Д. Трепештиње	113
22.	Д. Жабско	42
23.	Преображење	100

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
24	Д. Отула	16
25.	Коњско	28
26.	Буштрање	150
27.	Ново Село (Жбевци)	35
28.	Црни Луг	28
29.	Бок	40
30.	Ратај	74
31.	Златокоп	40
32.	Тубужде	113
33.	Луково	65
34.	Луковац	96
35.	Топлац	56
36.	Бујковац	72
37.	Паневље	25
38.	Корбељац	70
39.	Превалац	12
40.	Крива Феја	86
41.	Ново Село	52
42.	Изумна	40
43.	Бања	58
44.	Кумарево	27
45.	Првонек	80
46.	Сливница	43
47.	Моштаница	75
48.	Бресница	17
49.	Ранутовци	13
50.	Клашница	28
51.	Мечковац	8
52.	Сувојница	70
53.	Полом	26

2. У СРЕЗУ МАСУРИЧКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
54.	Бацијевци	22
55.	Лескова Бара	17
56.	Загушани	22
57.	Длугојница	8
58.	Д. Романовци	31
59.	Прекодолац	30
60.	Козница	15

3. У СРЕЗУ ПОЉАНИЧКОМ.

61.	Смиљевић	39
62.	Стубол	94
63.	Мазараћ	28
64.	Јаовац	60
65.	Равна Река	40
66.	Кацапун	30
67.	Калиманци	25
68.	Д. Балиновци	7
69.	Сува Морава	27
	Свега у 69 села	2.938 домова.

Ова села као што имена показују била су сва српска. Но мухамеданци, особито Арнаути насељавајући се у њих, заузимали су и отимали од сељана земљу, а тако су неки Хришћани остали са по нешто своје баштине, а неки ни мало такове нису имали, али су им остале окућнице, као својина. Оставши без земље морали су турске обделавати по погодби на 3. 4. и 5-ину. Шта више, има у овом округу и такових села, у којима Хришћани живе са турцима, а немају ни своје окућнице, него живе онако, (као слуге) и раде турску земљу по погодби.

Та су села ова:

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ КУЋА
1.	Ратка	6
2.	Пљачкавица	4
3.	Доброшево	14
4.	Декутинци	24
5.	Врбово	16
6.	Житорађа	9
7.	Алакинци	9
8.	Масурица	22
9.	Јелашница	7
10.	Сурдулица	38
11.	Буновац	2
12.	Луковац	2
13.	Лепеница	13
14.	Дреново	5
15.	Кукавица	8

Свега 15 села са 179 кућа

Општи преглед.

1. У округу топличком било је свега 394 села.
2. „ „ врањском „ „ „ 189 „

Опште примедбе. 1. Предизложени податци основани су на извештају комисије, која је аграрне односе испитивала 1879. год.; на извештају друге комисије, која је испитивала села и земљиште, на ком су Арнаути живели; на белешкама полицијских власти; и на казивању појединих људи, који су тамо живели и прилике имали да сазнаду сва села и њихове становнике. Међу таковим зналцима био је и члан аграрне комисије почивши Харитон Микић, особито за врањски округ, јер је више година био турски рачуновођа у Врањи, па водећи књиге, познавао је сваког села стање и његове односе:

2. У напред изложени број домова нису ушле прокупачке, куршумлијске и врањске куће, јер варошани нису били под

господарима и агама, те да им деветак итд. дају, и само су државне дажбине давали. У Куршумлији није ни једне српске куће било, а у Прокупљу и Врањи становништво било је мешовито; и

3. Кад се у обзир узме, шта су и како су Турци и њихове власти са Хришћанима поступале, и кад се зна, да порта није била свагда у стању а и вољна, да стане на пут самовољи и насиљу Турака, — онда је извесно, да би Хришћани кроз мало година остали без икаквог имања, или би сви потпали под господаре и аге, да их није наша војска ослободила. И ово је тим вероватније, што је порта у потоње време почела насељавати Черкезе и Татаре међу Хришћане, који су веће крвопије били и од самих Турака и Арнаута. —

ДОДАТАК

За карактеристику положаја и односа Срба у врањском и топличком округу за време турске владавине неће с горег бити да овом приликом наведемо и неке догађаје, које су нам причали савременици и очевидци.

У Врањи било је много зулумћара, који су убијали Хришћане на улицама и у по дана. Жалбе због овога допрле су и до порте, која нареди, да Омер паша, кад је оно ишао на Босну (1850), да тамошњу властелу и друге Мухамеданце доведе у покорност султану, сврати у Врању и месне зулумћаре казни. Омер паша дошавши под Врању утабори аскер (низаме) у пољу врањском, а он дође у град (варош). Чим ово буде позове к себи 30, које Турака које Хришћана, и почне им говорити: „Високом девлету дошло је до знања, да овде има зулумћара и силеџија, који заповести високе порте не слушају; за то хоћу да кажете: који су то зулумћари!“ За овим почне их редом питати, да му их поименце кажу.

Но сви му редом одговоре: „Нема, честити пашо, код нас зулумћара!“ На то им Омер рекне: „Кад је тако одласте!“ Међу тим уочно је међу позватима једног старца Хришћанина, па кад се добро смркне, пошље свог повереника, да старца доведе к њему, но ни он ни старац ником ништа о томе да не казују. Кад старац дође пред пашу упита га Омер: «Јеси ли ти рођен у Врањи?“ Старац: „Јесам!“ „А јеси ли непрестано живио у Врањи?“ Јесам! Кад ово чује Омер паша настави даље овако: „Ти, старче, знаш, који су то зулумћари овде у Врањи, па хоћу право да ми кажеш њина имена, и ако слажеш, одма ћу те обесити, а ја већ знам, који су то?“ На ово ће старац рећи: „Не смем, честити пашо, јер ће ме Турци одма убити!“ Но Омер ослободи старца овим речма: „Не бој се ништа, ја ћу те научити шта да радиш, па ти нико ништа неће!“ Овим пашиним речима ослобођен старац почне редом и поименце казивати: који су то зулумћари. И кад их је око 30 именовао и паша њина имена записао, онда Омер извади златну мецидију и пружи је старцу са речима: „Иди сад кући, али да се ниси усудио да коме год кажеш да си код мене био, јер ћеш одма погинути!“ —

Кад сутра дан сване Омер паша позове све оне Турке, које је као зулумћаре пописао, па их у ланце окује и у Цариград пошље; а сви се Врањалије зачуде, како је и одкуда паша дознао за зулумћаре и сплецције! —

Овај поступак Омер паше заплашио је Турке, те неко време нису смели тако јавно убијати Хришћане. Но кад се ово мало позаборавило, почели су опет Турци злостављати и убијати Хришћане. Ово потврђује један случај, који је се догодио у Врањи за време српске владе 1879. године.

Пред наш рат с' Турском убије Турчин једног Србина Врањалију, који је и деце имао. Кад је Врања дошла

под српску власт, онда су узети у војску и регрути из Врање, међу које дошао је и син убијеног Србина. Па како су Турци одма 1879. год. почели долазити и своја добра продавати, дође и тај Турчин у Врању, који је реченог регрута оца убио. Како Врањалије дознаду за долазак тог зулумћара и убица, договоре се да га убију. И доиста, кад је тај Турчин ишао чаршијом, нападну га батинама и убили би га, да га нису неки, који нису Врањалије, отели и у начелство одвели свог крвавог. Кад га у начелству упитају: ко га је био и на кога се тужи? Турчин одговори: „Јок вала, ништа нећу, но молим да ми се да пратња до турске границе!“ Власт хтедне одредити неколико Врањалија да га отпрате; али Турчин рекне: „Не они ће ме убити у путу, но нека ми се да аскер за пратњу!““ Начелство увиђајући и само, да би се то могло догодити што Турчин каже, ступи у споразум са војеним старешином у Врањи и одреде неколико војника, да Турчина отпрате до турске границе. Кад одређени војници дођу да Турчина прате, онда један приступи старешини и рекне: „Ја не могу овог Турчина пратити јер ми је оца убио!“ Старешина, дознавши да је то истина, рекне: „То је било за време турске власти, а сад је српска и ти си војник, па си дужан слушати!“ И тако је он морао убицу очевог пратити и чувати да га когод не убије. —

Поред наведених насиља и неправди, што су их Срби трпили, дошла је још једна несрећа за њих.

Кад се бугарска егзархија установила, потпадне под њу и врањски округ. Владика врањски призна егзарха и почне га у цркви спомињати. Поред овога нађе се и неколико Бугаромана, који стану гонити српске учитеље и српске књиге, и ове замењивати са бугарским. Срби се противу ове неправде одупру и оду турској власти на жалбу. Кад тамо дођу, турски власници почну их питати: „Шта

сте ви? Јесте ли Бугари? Одговоре: Нисмо! Јесте ли Срби? Нисмо! Јесте ли Грци? Нисмо! А јесте ли Москови? Нисмо! Па шта сте, кад ниједно од тога нисте?! Одговор на ово буде: Ми смо Славени! На то Турци упитају: Па шта је то Славенин? Одговор: То смо ми, јер су наши праоци дошли у ове земље још за време грчких царева! — Ово су Срби чинили за то, што су знали, да Турци у опште држе Србе за ајдуке и бунтовнике, а Бугаре за царску рају. Но сви лепи одговори и одбране нису им помогле, јер турске власти потпомагале су бугарски шовинизам, који је тако далеко теран, да су Бугаромани бранили Србима и у своје гробље сарањивати се, називајући га, да је оно бугарско! —

При овако неповољном стању, Срби су све могуће чинили да своје одрже, али нису могли ништа учинити, кад су им и саме власти противне. Шта више, да би своја права одржали, нису неко време ни у цркву врањску ићи хтели, него су ишли у цркву суседног села Собине, и тамо се причешћивали! —

У Прокупљу нису Срби тако јавно злостављани и убијани, као у Врањи. Међу другим узроцима, што су Срби штеђени, држимо да је тај, што су и Арнаути с њима помешано живили, па су често они Србима и Срби њима кумовали. Шта више, било је случајева, где су се једни с другима побратимили и у случају нужде један другог помагали и бранили. Ови пријатељски односи још су тешњи постали одкад су Черкези тамо насељени, јер су и Арнаути на њих мрзили. Кад би Черкези, као познати лопови, украли каквом Србину стоку и овај би то Арнаутима казао, ови би одма скочили, па и у саме торове черкеске ушли и стоку изнашли, и Србину преко власти повратили. Шта више, кад би Черкези прешли преко српске границе, па би стоку или што друго покрали, а то би Арнаути

дознали, одма би у потеру за лоповима ишли и кад краћу нађу, враћали би је Србима. Ово су нам казивали и сами Срби из Рибарске Бање, кад смо 1877. год. испитивали стање пострадалих села за време нашег првог рата у срезу крушевачком.

Овако велико пријатељство Арнаута према Србима долази природно и отуда, што су знали, а и примера имали, да би Срби, у накнаду покрадене стоке, арнаутску отерали, јер Черкези нису живили на самој граници српској, као Арнаути. Међу тим Черкезима нико није ни могао што украсти, јер они су заједно са њеном стоком живили. —

Велике шуме и планине у округу топличком и врањскоме матране су под турском владавином за опште народне, и сваки је могао у њима без икакве таксе гору сећи. Но, како су у овима понајвише Арнаути живили, то Хришћани из оних места, где горе нема, особито за грађевине, нису смели у планину ићи и гору сећи, док нису нашли каквог Арнаутина из суседног планини села, да их чува, док грађу или дрва не насеку и из планине не изнесу. За сечу нису ништа плаћали и ако је ова била у атару каквог арнаутског села. Али су морали чувару по нешто у име наднице или дангубе, а по погодби давати ([1]).

([1]). Велика је штета и по државу и по народ, што се нису ове горе и планине чували, као опште народно добро. Ми смо пре неке године од очевидаца слушали, да су Турци у договору са неким нашим зеленашима почели продавати велике делове планина и гора. Турци начине лажне тапије и ове потврде у Приштини или другом ком месту код турске власти, па после, на основу истих, продају их нашим шпекулантима. У истим тапијама све се од ока назначава и нема нигде јасно опредељене границе, величине земље и који су суседи. Наше власти не обзирући се на ово и не тражећи старе тапије, које су царске тапиције за време турске вла-

Српска села никад нису долазила у сукоб и свађу са арнаутским селима, као што је то бивало између самих арнаутских села. Ови сукоби Арнаута бивали су понајвише због синора између једног и другог суседног села и због воде, која протиче кроз та села. Кад се догоди сушна година, онда би горња села крај речице лежећа одвраћала воду и њом своје ливаде и баште заливала тако, да доња села на истој речици постојећа нису ни толико воде добијала, да своју стоку напоје. У таковом случају села се (фисови) заваде и побију тако, да често више људи с једне и с друге стране погине. Кад се ово догоди, онда ни једна душа из једног у друго завађено село не сме отићи, јер ће одма погинути, и ово траје донде, док се не помире. А да би се ово постигло, не иду власти, него се одма нађе какав познат Арнаутин из другог села, па као посредник, отиде старешинама завађених села и склања их да се помире. Кад ово постигна и реч му (бесу) даду, да хоће да се мире, онда посредник дође у одређено време на удут оба села, а тако и старешине завађених села. Али пре, него ће се ови приближити посреднику, поиздаље викну један другом: „Беса!“, и кад обојица један другом даду реч, онда дођу посреднику и ту се договоре, како да се помире.

Посредник предложи обично једног, или највише тројицу старих Арнаута из других села, да им спор пресуди. И кад на ово, једно или друго, пристану старешине завађених села, онда посредник иде изабраном судији (или

давине давали и таксе наплаћивали, потврђивале су те лажне тапије без јасног описа границе, величине и суседа продате земље, а то је требале да чине и по самим законима нашим. — Због овако неправилног рада произишле су велике парнице између суседних села и купаца на обострану штету, а у корист Турака, који су новце однели.

судијама) и замоли га од стране завађених, да им спор пресуди, говорећи, да он, као стар човек, неће губити душу, да им криво суди. Изабрани судија радо се прими тог посла али с тим, ако су завађени дали реч, да ће пристати на оно, што он за право нађе. Кад од повереника добије потврду за ово, он онда заједно са овима иде на већ одређено место, и ту, пошто завађене стране пресуша због чега су се завадиле, и пошто му обећају да ће на оно пристати како он за право нађе, онда судија изрекне свој суд и упита их: пристају ли на његово суђење? И кад рекну да пристају, онда је мир закључен и оба старешине иду сваки у своје село и то својим сељанима обзнане. За овим може сваки из једног у друго завађено село ћи и никога дирати не сме.

Ако је спор због удута, онда се овако поступа: судија узме рало или мотику, па идући са парничарима и посредником онуда, куда мисли да синор буде и закопава по мало овде онде. Кад то сврши, онда пита завађене стране сеоске: пристају ли да удут између њиних села буде онуда, куда је он земљу закопао? И кад кажу да пристају, онда на свима местима, где је судија земљу закопао, укопају по један камен, и тада је спор око удута свршен. (1)

Београд, јануара 1889.

Др. Милован Спасић,
члан државног савета у пензији.

(1) Овај обичај суђења, држимо, да су Арнаути примили од Срба. За доказ овога навешћемо један пример, који смо негде или читали или од старих људи слушали. За време прве владе кнеза Милоша, свађала су се нека села због синора на граници ваљевског, ужичког и рудничког округа. Да би се завађена села поми-

рила, нареди кнез Милош, да по један чиновник из магистрата: ваљевског, ужичког и рудничког округа изуђу на лице места и границе између речених округа и спноре између речених округа и спноре између парничећих се села одреде. Ове магистратлије, као комисија, кад на спорно место дођу, позову парничећа се села да их помире и спноре између њих обележе. Комисија пробавивши неколико дана на датом јој послу није могла ништа учинити, јер сељани не пристају на оно, што она за умесно налази. Међу тим изађе један од старих људи и повиче: Знате ли, браћо, шта да радимо, кад не пристајемо на оно што комисија каже! Ајте да изберемо једног старог и поштеног човека, који неће губити душу ма за чи му драго атар, па како он нађе за право и куда он обележи спнор, да сви пристанемо! На ово се сагласе сви, јер су, веле, тако и наши стари радили, па и ми хоћемо. За овим изберу неког чича Тошу из Чачка да им он пресуди.

Кад за ово чује кнез Милош повиче: Имају право људи! И одма заповеди да чича Тоша иде на спорно место и села помири. За овим, кад чича Тоша дође на оспорени удут и кад парничеће се сељане преслуша, нареди те у једну торбу мету ситне земље, па је узме и повиче: За мном људи! Па идући куда ће спнор да обележи, узима по мало земље из торбе и меће је овде онде, и кад то сврши, упита завађене сељане: пристају ли да им спнор буде онуда, куда је земљом обележио? И кад сви повичу: Пристајемо! онда нареди, да се свуда, где је земље из торбе метуо, белеге ударе, и да нико обележени спнор не ремети.

На овај прост начин сврши се спор око спнора између завађених села, а у исто време тиме се и границе одреде између речена три округа.

ЖИВОТ МАЈОРА МИШЕ АНАСТАСИЈЕВИЋА.

ПО ЊЕГОВИЈЕМ БИЉЕШКАМА НАПИСАО

Матија Бан. [1]

Било је и биће у свако доба људи, који се својим својствима и врлинама толико истичу из реда обичних људских створова, да се попну свијету на углед. Један таки Србин преселио се је 1885 године у вјечност.

Ја ћу му живот у кратко описати и да се одужим пријатељству, које ме је с њиме везивало, и да оставим нашим будућим нараштајима примјер човјека, који без икакве науке и вишег свјетског искуства, само својим природним даром, крипком вољом и радом неуморним знао је из ништа створити милионе, прекрилити својим великим лађама, као неком флотом, Дунав и Саву, подићи на обалама ових ријека велика трговачка смјестишта и писарнице, па на томе великом простору узети у своје руке сву солску трговину, а с друге стране стати међу прве великопосједнике Румуније.

Ванредност тога појава намеће се тим више пажњи људској, што је тај човјек поклонио, може се слободно рећи, половину стеченога блага на цијели хуманитарне и просвјетне. Родити се сиромах и такав умријети, то је обично у свијету; родити се сиромах па се обогатити, то је већ

[1] Покојник је желио да уђу у овај животопис још многи податци, које је он био забиљежио. Ја сам о тој жељи, да како, држао рачун, али у толико, колико то допуштају књижевни захтјеви. За то сам неке ситнице изоставио, а уплео више анегдота, које ће учинити тим занимљивијим читање овога списа, што се у њима огледају и Миша и свакојаки људи онога времена.

реће; али родити се сиромах па се обогатити, јако обогатити, и усред велика богатства не понијети се ни скаменити срце, него га отворити невољама својих ближњих и унапређењу свога народа, то је врлина коју у свако доба, а особито у наше, кад себичност претеже, можемо назвати ванредном.

Таки је човјек био Мајор Миша Анастасијевић. Сјећају се свагда прилике, кад сам га први пут видио. Г. 1844 путовао сам Дунавом из Цариграда за Биоград. Онда је тај пут на пароброду трајао читавих осамнаест дана; Стали смо у Рушчуку. Ту уђе у пароброд један господин са својим оружаним пандуром и двојицом писара. Био је средњега вијека и стаса, врло окретан, дугачких брка и обрва, испод којих стријељале су оштре очи, ублажене чедним осмијехом. Њима је прелетио цијело друштво на пароброду. Сви су му се клањали, а он свакога љубазно поздрављао. Спусти се одмах у салон, на вратима којега стане пандур, а он заузе са писарима један сто, и узме им диктовати разна писма. То је трајало око два часа, а тад даде себи и својима донијети јело. Са капетаном Марком Дубровчанином дуго се и весело разговарао, па уочивши мене упита да ли сам Француз. Капетан ме позове и рече ми: господин Миша мислио је да си Француз, а ја му рекох да си наше горе лист и да те вјетар носи у Биоград, гдје мислиш остати. Миша ми пружи руку, и послије обичних комплимената рече ми: кад дођем у Биоград молим вас да ме походите, а међу тим потрудите се до моје жене и поздравите је. Тако је постало наше познанство, које се брзо претворило у пријатељство, те сам имао сто прилика да га измјерим и оцијеним.

Миша се родио 24 фебруара 1803 године на острву Поречу, који је сада запуштен, а онда бијаше доста насељен. Још му није била ни пуна година кад му умрије мати Ружа. Отац му се ожени удовицом Миљом, с ко-

јом није поживио ни пуне двије године. И тако Миша у трећој години живота остаде сам са једном маћехом на бијеломе свијету. Али та маћеха, добра и разумна, не имајући своје дјеце, пригрли га као да га је родила; докле год није одрастао она му је била прави анђео чувар.

Један винноградић од десет мотика на супротном концу Србије, а на острву десет јутара оранице земље с једном кућом плотаром, у којој је био и мален дућан, а у дућану еспапа за четири стотине гроша, то је био сав иметак оцем му остављен.

Године 1806 кад је устанак Карађорђев у велико напредовао, и Турци на све стране бјеснили, страх натјера Миљу да с Мишом пребјегне на аустријску страну. Тада побјегоше и многе наше породице из оних крајева, може се рећи у самим кошуљама. Турци су их гонили у чамцима ћа и по води, гдје је било жалосних и ужасних призора. Међу бјегунцима који срећно умакнуше био је неки трговчић Стојан Матрашлија, који чувши за Миљин дућан понуди јој се за ортака: она главницу, он труд, а добит на полак. За Миљу је то била права срећа, јер се десила на савјесна и окретна човјека.

Пошто Карађорђе концем новембра те исте године освоји Биоград наши се бјегунци и ортаци вратише у Пореч, гдје живући заједно у Миљиној кућици отпочну живо рад и трговачки и земљодјелски. Стојан је био у дућану, жене су радиле у пољу, а Миша, дат у Поречку школу 1808-9 године, ту је изучио буквар, псалтир и рачуницу. То му је била сва наука.

Тај односно лијепи живот није дуго трајао. Стојан Матрашлија умрије 1812 године. Жена му Марија подијели нађену готовину са Миљом, и остаде даље у њеној кући са својом кћерју Настом. Свакој бјеше припало не шест стотина талира и по један низ дуката. У оно вријеме и у Поречу то је био лијеп иметак. Ове су жене већ

сањале о брачној свези своје дјеце. Али худа судбина све поруши, и снове и имање.

Када Турци поплавише год. 1813 опет покорену Србију, наше се удовице склонише по други пут у Аустрију. Ту се растану: Миља да пође с Мишом у Ограђену к своме рођаку поп Јови, а Марија са Настом такође својим рођацима у Опаву. Ове двије жене, које су се биле завољеле као рођене сестре још се једном састаше на парлаторији код Свињца, кад су се након десет мјесеца у Србију враћале. Пребродише заједно Дунав, па се на српској обали загрлише горко плачући, и обећавајући да ће се опет састати у Поречу. Али се та намјера не испуни. Након самих четрнаест дана и Марија и кћи јој умру у Неготину од куге, коју Турци бијаху са собом донијели. То је била прва велика жалост коју сам осјетио, говораше ми Миша.

Миља остане у Поречу, чији се становници враћаху мало по мало из Аустрије. Пошто им се свештеник, који школу држаше, још није смио вратити, то они замоле Миљу да им да Мишу за учитеља. Тако наш Миша, који је код попа Јове у Аустрији чувао овце, сад би унапријеђен за учитеља, добивајући од својих шеснаест ученика осам гроша мјесечно.

Али тај дванаестогодишњи учитељ остаде на својој катедри само мало мјесеца, до свештениковог повратка, па мораде одступити.

У то за њ чује Барјаш-ага, адакалски војвода, па га узме за писара, дајући му мјесечно десет гроша и храну. Отуд Миша, не могући гледати нечовјечна турска дјела, на скоро побјегне кући у Пореч, гдје се погоди за дућанског момка с мјесечном платом од шест гроша.

Године 1815 усљед Таковског устанка војска српска пуцаше са копна из топова на Пореч. Турци су у Поречу сјекли кога би стигли, на неки појурише и за Мишом кад је дућан затворао. Ту се он спасе својом лакоћом и при-

сутнотћу духа: прескочи једно за другим три плота, и сакри се у нечију тако названу потајницу, коју су онда Срби имали у свакој повећој кући. Миља не знајући шта се с њим догодило, већ је кукала као за мртвим; али чим се спусти ноћ Миша на један пут пред њу искрсне, савије јој руке око врата, те се жалост у радост окрену.

Пошто се у Србији све стишало усљед закључења мира међу кнезом Милошем и везиром Марашлијом, Миша, коме је тад било скоро тринаест година, даде се на обрађивање свога винограда на копну, гдје је и дрва потребна за кућу сјекао, па их преносио на оранници у Пореч. Поред тих послова вукао је уз Ђердап трговачке лађе, и преко љета 1816 на томе је добио 100 гроша.

Миља није имала мира видећи како се он, тек одрастао, мучи, па га је наговарала да опет ступи у службу, или бар да не раздаје сиромашним оближњим кућама, без одраслих мушкараца осталим, она дрва која је он с толиким трудом сјекао и довлачио. У овом посљедњем није могла никад успјети, а по неком времену успјела је у првом. Миша опет отиде у трговину, најприје к своме тетку с платом до 15 гроша на мјесец, па код другог неког трговца с платом до 15 гроша, па код Тенке и његових ортака који му понудише 20 гроша мјесечно. Био је веома вриједан, па су се сви грабили за њ. Код Тенке је остао најдуже, двије пуне године.

Јокса Милосављевић, ожењен Тенкином сестром, бијаше у Поречу начелник; он постави Мишу за ђумругџију скеле Дубровачке с платом од 25 гроша на мјесец, те овај замијени дућан трговачки чиновничким конаком. Иза Јоксе дође за начелника Вуле Глигоровић, који задржи Мишу, преко његове воље, двије године у ђумруку.

Кад га се овај напокон отресао и постао на своју велику радост слободан, имао је свега око три стотине гроша,

с којим новцем одважи се да отвори дућан за свој рачун.

Ето како је наш јунак најприје овчар, па сеоски учитељ, па турски писар за тим земљодјелац, дрвар и лађар, па дућански момак и ђумругџија, постао најпослије својом вредноћом самосталан трговац.

Прве је године утростручио своју малу главницу; посао му је ишао све боље и боље, те главница скоро нарасте на шест тисућа гроша. То је онда у Србији био већ приличан новац.

Год. 1825, управо кад бјеше савладана Ђакова буна, Миша се вјенчао на саме месне покладе са Христином, млађом кћерју попа Илије Урошевића из Брзаске, села до Дренкова у Аустрији. Брат Христинин Сима био је чиновник у канцеларији кнеза Милоша, овому веома угодан. Он поклони зету десет златних махмудија, а позајми му без прида двјеста талира, да их уложи у своју трговину; ну више свега врједило је за Мишу, што је том приликом био представљен кнезу, и овому се допао.

Тад се Миша упусти у већу радњу: поче набављати стоку трговцима из Аустрије; и како су његове набавке биле тачније и јевтиније него других набављача, то му се радња у велико рашири. У исто доба предузе и трговину са јеленским роговима. На њој самој добио је четрдесет тисућа гроша.

Тад науми да на очином огњишту, у мјесто старе плотаре, подигне нову двокатну кућу, на чијем димњаку даде узидати јеленски рог. У њој дочека 1826. године свога шурака Симу и лијепо га угости. Волио је особито своју пуницу, па одреди да јој шиље у Брзаску сваке јесени једну дебелу краву за пастрму, два угојна вепра за маст, зејтина, кафе и шећера колико треба за цијелу годину. Поврх тога набави јој удобну постељу и лијеп намјештај за њену собу, а кад год би послом кроз Брзаску про-

лазио, поклонио би јој по двадесет дуката. Није заборавио ни попа Јову у Ограђени. Како је овај живио доста оскудно, поклони му 20 дуката, а одреди да му се до смрти издаје по шест дуката мјесечно, које је и тачно извршивано преко једне трговачке куће у Оршави. Доцније, 1838. год., кад је пролазио кроз Ограђену, желан да види собу у којој је 1813. године са својом помајком провео неко вријеме, сврати се код попа-Јовине кћери Наталије, и видећи да је кућа доста опала, хтједе одмах другу начинити. Наталија и њен муж замоле га да им кућу подигне у Оршави, због дјеце коју је ваљало слати у школу. Жеља им би испуњена, купљено у Оршави земљиште, и на њему подигнута кућа, која је стала 1.200 дуката.

Већ видимо сва скоро Мишина својства и главне црте његовог карактера: особиту увиђавност, предузимљивост и неуморност у пословима, наклоност к велељепности, љубав према сродницима, велику дарежљивост, и њежно сјећање добра некад му учињена. Такав је остао до смрти.

У новој кући роди му се прво дијете, кћи Јеленка.

По одбитку свију издржаних трошкова остаде му чистих 35.000 гр., од којих потроши 7000 да набави своју прву велику лађу за пренос еспапа Дунавом. У томе послу био је тако окретан, да је једном три пута отпутовао од Пореча до Биограда и натраг, док други један Поречанин није могао него један пут. Већ првог љета добио је више него што је лађа врједила.

Кад је при свршетку 1826 године шурак му Сима умрьо у Крагујевцу, он одмах пошље Симином брату оних двјеста талира што му их покојник бјеше позајмио без прида, додавши уз то богат поклон.

Миша сад доби и другу кћер, Персиду.

Г. 1827 отиде у Крагујевац, гдје замоли г. Петронијевића и Вулића, да израде код кнеза да буде постављен

за Думенџи-башу на Поречком Ђердапу. Оба га од тога одвраћаху, представљајући му да ће он својом вредноћом много више заслужити са трговином. Али је тешко било одвратити Мишу од ма какве намјере, а сад је имао и тај рачун, да се боље упозна са прометом трговачким и с главним трговцима на Дунаву, па се обвеже да ће за 5 година полагати годишње Поречкој цркви по 500 гроша, само да му се то мјесто да. Добије га, и тада први пут би заведен на Ђердапу савршен ред, којим се трговини знаменито олакшало. Миша је добивао од трговаца много поклона, а број мимоходних лађа удвостручио се с великом коришћу његове механе и дућана.

Кад године 1828 букне рат међу Русијом и Портом. затекло се повише турских лађа пуних соли у Текијама, гдје је у оно вријеме била наша граница са те стране Поречке Ријеке. Миша узнемирен правио је свакојаких комбинација с том сољу; али је ту требало капитала, а он не имађаше више од 48.000 гроша, нити могаше наћи у Поречу новаца у зајам, гдје, изузевши једног Тенку, најболе газде располагаху највише са пет стотина гроша. Тенка и купи са својим зетом Јоксом двије мале лађе соли по ништавну цијену. Миша да би што више прикупио новаца узме од своје жене накит, обећавши јој да ће јој за сваки дукат вратити четири. Купи од Турака прву партију, пола за готовину, а пола на једномјесечни почек. Турци бојећи се сваки дан да их Руси не притисну, једва чекаху купца, а биоградски трговци у Поречу једва чекаху Мишу са сољу. Овај жељаше одстранити у томе лијепом промету сваког конкурента, па похита кнезу Милошу у Крагујевац, и уговори с њиме ортаклук под условом, да за половину позајмљених новаца дотјера му и смјести со у Поречу, а за другу половину да га кнез причека док со буде распродана. Од својих пак новаца купи искључиво

за свој рачун једну партију соли а двије на почек. Сад се развије његова жива окретност; ишао је неустрашив дању и ноћу кроз планине и турске логоре, те за четрнаест мјесеца сврши сву ту операцију, добивши 700 дуката. Кад је поредио у гомилу то злато на столу, позове своју помајку и жену, овој врати накит од 120 нових великих дуката (сваки је вриједио четири обична) па клекнувши сви заједно до стола, Богу захвалише.

Миша је већ имао појачи основ за већу радњу, и размишљајући како би ову распространио, смисли да купи неколико лађа са половином главнице, и ове преда поузданом реизу, а сам другу половину да уложи у радњу са стоком, правећи лој и сушећи коже, што се све у Аустрији добро продавало. На ту цијел купи дванаест лађа, и 13.000 коза, направи 28 козара на земљишту купљеном преко Дунава, гдје је сад Милановац, донесе котлове за салану, и уреди све по најбољем начину што бијаше видио по другим крајевима.

Те године зарада његова би велика. Али га из ненада спађе и велика несрећа: лед му однесе све лађе.

Чувши за то кнез Милош, понуди му на ново орталук; уступи му за 10.000 једну своју велику лађу, и код свога благајника Јакшића отвори му неограничени кредит.

Кад Миша у први мах дигне само 200 дуката, кнез га зачуђен упита, за што није дигао више тисућа. Он му одговори: „Господару, не ваља да ваши новци код мене леже неупотребљени; ако нађем на већи посао, лако ћу на ваше име наћи новаца гдје год хоћу“. И већи посао би брзо нађен. Миша отиде с лађом пуном соли у Биоград, гдје со прода; за тим отиде у Шабац двапут, натовари лађу пшеницом, коју прода паши у Биограду; отуд натовари је кукурузом и похита у Видин: ту прода храну, и

врати се у Биоград са сољу. Како је већ било зимње доба, спусти лађу до Пореча и остави је на зимовнику на отиде у Крагујевац да преда кнезу рачун. Овај се зачуди кад видје да је са 200 дуката, или 6000 гроша по ондашњој вриједности, добивено за пет мјесеца 60.000. Од ове своте одвоји 10.000 гроша и поклони их ортаку, а остало с њиме подијели на равне дјелове. Год. 1831. трговина са сољу и храном донијела је чисте добити 2000, а год. 1832. 4000 дуката. Тад је већ он код кнеза задобио потпуно повјерење.

Ове се године догоди нешто што ћу навести, јер Мишу карактерише. Кад је он био пошао у Шабац да купује храну, одсједне у Рекалићеву механу. Стари Павле Рекалић својом сиједом главом и честитим изгледом улијеваше повјерења. Имао је два сина, од којих један управљаше механом, а други трговаше са стоком. Допаднувши се сва тројица Миши, овај упита оца како му иђаше радња. Старац му исповједи са сузним очима да је на трговини штетовао и задужио се 30.000 гроша, због чега продаће му се кроз осам дана оно мало кућице и 20 јутара земље, па он остати на улици. Жалио је само што се ни том продајом неће моћи наплатити задужиоци. То дирне Мишу, те му одговори: Газда Павле, мени је Господ Бог помогао, па и ја хоћу теби. Даћу ти 30.000 гроша да их код суда положиш за дуг; а ти ћеш мени само дати твога сина Јову, да ми помогне у послу. Он ће поред мене брзо стећи толико да ми онај дуг исплатиш, па и теби да пошље новаца за даљи трговачки рад, којим ће управљати млађи ти син. На ту неочекивану срећу старац скочи на ноге, загрли Мишу и рече: мој драги, непознати брате, Бог те доиста јуче довео у моју кућу да је спасеш од коначне пропасти, а мени стару убришеш сузе. Сину му Јови бијаше 25 година, и остао је 12 година у Мишиној служби

као београдски камараш. Тим се опет подиже Рекалијева кућа.

Године 1833. побуне се погранични окрузи, који још нијесу били Србији присаједињени, те видински паша Плет-Мехмед пошље на њих војску са топовима. Тад изгибоше 430 зајечарских становника. У то вријеме и адакалски Осман-паша, син познатог крвопије Сулејмана, који је између првог и другог рата за ослобођење набијао у Биограду живе Србе на колац, поче шиљати многе пандуре у кључки срез да Србе убијају. Кнез Милош који је био испод руке све ту замутио, тад изађе енергично на среду. Отправи Мишу у Адакале са писмом на пашу да се окани убијања, иначе послаће на њ војску; отправи у исто вријеме Милутина Херу, Ајдук-Вељкова брата, и Тенку у Неготин да заузму оне крајеве, а док је сам у Крагујевцу прикупљао војску, поручи по нарочитој депутацији Порти да, ако му се за осам дана не предаду окрузи, он ће бити принуђен да их с војском заузме.

Миша срећно сврши кнежев посао у Адакалу, гдје му се паша правдаше да су се убијства догодила без његова знања, али да их више неће бити. Пошто о томе извијести кнеза он отиде са двије лађе пуне гвожђа у Калафат. Ту дозна да су Турци у Видину јако раздражени, иу и Милошем заплашени, па је сумњао да ли да тамо пријеђе. Али чувши да његов пријатељ Мола Мехмед има под доњим Ћерданом неколико лађа соли, он не хтједе пропустити ту лијепу прилику да гвожђе прода а со јевтино купи, па пријеђе Дунав са четири момка у оранпици, одсједне код Мола Мехмеда, и с њиме писмено удеси продају гвожђа а куповину соли. За тим изађе са Молом, који отиде пашином ћехаји у град, а он оста шетајући се пред градом. Ту га сретне чиновник адакалског паше, неки Мехмед-ага, позна га, и ушавши у град рече паши: „Ти си с Милошем у завади,

а ја видјех његовог првог човјека гдје пред градом шета, прегледајући зидине и топове.“ То пашу разјари тим више, што је кнез Милош био већ ушао у Зајечар, гдје га војска и народ дочекаше одушевљено. Паша викне своме кавазбаши: доведи ми одмах тога ђаура да му главу одсијечем. Кавазбаша пошље по Мишу другог каваза, а сам се сврати ћехаји да му ствар јави. Ту застане Молу Мехмеда и видинског владику. Први загрли кољена другому, молећи га да измоли код паше Миши живот. Међу тим послани каваз нечовјечно гураше у град Мишу, који је мислио да му бјеше куцнуо посљедњи час. Али је владика већ био учинио своје, те кавазбаша изиђе пред Мишу и рече му, да ако се до по часа нађе у Видину изгубиће главу. Миша није ни тренутка изгубио, него је с мјеста прешао са својим момцима у Калафат.

На један пут преврне се лист. Тек бјеху прошла два часа, а исти кавазбаша донесе му у Калафат писмо од Аврама Петронијевића, кнежевог министра, који му јављаше да је донио у Видин царски ферман којим се збаца Изет-Мехмед паша, а на његово мјесто долази Хусејин-ага паша, да су сви окрузи Србији уступљени, па за то да се врати у Видин, откуд ће заједно поћи у Неготин, да ту кнеза дочекају. Миша не вративши се у Видин, отиде право кнезу на сусрет. Овај га поздрави чином капетана, поклони му лијепа коња, и изда диплому овог садржаја:

Миши Анастасијевићу.

„Многостручно искуство и особита вјештина ваша у трговини воденој, к томе, познато правдољубије ваше, која су нам качества чиновници наши Стојан Симић и Вучић Перишић, први да их је при вама приликом честократног проласка свога кроз Пореч по државним дјелима чињеног примјетио, обратиле су наше књажевско

вниманије на вас, и служиле су нам к побуђењу да вас по дјелу воденог пута од Голубца до ушћа Тимока наименујемо под званијем „Капетана Дунавског.“

„Производећи вас на ово достојанство вручавамо вам ту дужност да главно надзираније имате над одржавањем поредка у трговини воденој на горереченом путу и да све терће које се по дјелу ове трговине између трговаца реиза и тајфа пореде испитујете, расправљате и рјешавате, и то све да чините у присуству два беспристрасна вешта трговца, који с вама заједно на пресуду да се подпишу. Гди сами рјешити не узмогнете, и терајуће се стране на вашу пресуду не пристану, да се канцеларији нашој односите. А свима надлежним властима србским налажемо да вама, кога ће за чиновника нашега у реченом качеству припети, сваку придјелу званија вашег нуждну рукопомоћ беспрекословно даду.“

„Надамо се с повјерењем да ће вам произвоније на ово важно званије служити к побуђењу ревностног старања да се како течношћу и прилежношћу тако и наречито беспристрастијем и правдољубијем при одправљању дужности званија вашег, покажете достојним високе ове наше књажевске милости и положеног у вама повјерења, и да тако још више наше благовољеније себи придобијете и награђеније заслужите.“

У Милановцу 17. Јулија 1833. г.

Милош Обреновић,
књаз србски.

И ако је овом дипломом Миши уступљено угледно мјесто у српској држави, он је ништа мање наставио једнаком ревношћу своју трговачку радњу. Добивши на гвожђу и соли 2000 дук., купи тим новцем у Букурешту 1,000.000 ока соли и добије 1.000 дуката. Знајући да и Турска и

Русија оскудијевају у храни, набави у округу неготинском и зајечарском 600.000 ока пшенице, и сем тога купи од владе пшенички десетак, који је износио један милион ока, па сву ту храну спусти на својим лађама у Браилу. По рачунима те године (1834) Миша са 15.000 главнице заслужи 20.000 дуката чиста добитка, од којих половину даде кнезу.

Ако је Мишина срећа до сад непрестано расла, ове године (1835) одскочи на висину која му обрицаше најљепшу будућност.

По стишању Милетине, Аврамове и Симићеве буне, молдавски кнез Михаило Стурза понуди у закуп кнезу Милошу солско трговање; Миша смисли да кнеза тргне од тога посла, па му предложи да уложи своје новце у набављање већих добара у Влашкој. Он му покаже најбољи пут којим се могло приступити тому предузећу. Влада влашка тражила је у зајам 300.000 за 15 година и обрицала постотак од 18 на сто. Миша предложи кнезу да учини тај зајам обезбиједивши главницу са државним добрима, а од интереса, који би годишње износио 45.000 дуката, да купује мало по мало спахилука влашких. По Мишином рачуну толико би се спахилука набавило за 15 година, да би доносили приход од 100.000 дуката на годину. Тај би се приход добио, а главница од 300.000 дуката позајмљена влашкој влади остала би читава. Кнез опуномоћи одмах Мишу да предузме ствар, а међу тим те исте године крене се у јулу мјесецу за Цариград у походе султану Мехмеду.

На томе путу преноћи у Милановцу, гдје се већ од двије године било преселило становништво из Пореча. А већ о његовом повратку, Миша га дочека у Видину, и одведе у Влашку, да му покаже добра, која бијаше почео куповати. Вративши се у Милановац, ту Миша угости свога

господара заједно са Ћамил-ефендијом, царским комесаром, који га праћаше.

Али није било лако кнезу са свим се одрећи трговине. Он закупи у Влашкој 40,000.000 ока соли на двогодишњи извоз, па и у ту радњу уортачи Мишу заједно са Николом Ђерманом, уступајући им један део добитка, а два за себе задржавајући. Миша и Ђерман нађоше за добро да у ортаклук свога дијела приме и браћу Симиће. То је било 1836. год. Ђерман остаде у Букурешту да управља канцеларијским пословима, а Миша оде да руководи прометом по Турској. Он отвори и другу канцеларију у Рушчуку, у којој постави старога Тешу Солара. Знајући од колике помоћи може бити у трговачким пословима пашина заштита, и како се та заштита добива, он поклони видинском Усеин-ага паши 300,000 ока соли, и добије од њега препоручена писма за паше на доњим скелама.

Миша је чинио знатних поклона и другим угледнијим Турцима, али колико је имао међу њима пријатеља, имао је и непријатеља. За своју бољу личну сигурност узе у службу неког Тешу Бошњака, ванредног јуначину, који га је свуда пратио.

Од многих неугодних случајева, који задесише Мишу на његовом непрестаном путовању, ја ћу овде навести само један, који прилично осветљава и Мишу и људе онога времена.

Неки Ченг-ага био је турски пуковник, или је бар носио таково одјело, и свуда се по царевини скитао на своме вранцу, живећи од лукавства и насиља. Дође и у Крагујевац, па оде право у конак кнезу Милошу, који мислећи да тај човек путује по Србији да види како је Турцима под његовом влашћу, прими га добро и угости више дана. Ту се Миша с њим упознао. Миша први оде за Милановац а Ченг-ага стигне га на путу, праћен једним срп-

ским суруџијом, који је носио државну пошту за исту варош. Ту суруџија, имајући уморна коња, замоли Мишу, да прими поштански пакет, како би се он могао свратити својој кући, која је ту близу била. Миша му учини љубав, али се Ченг-ага на њ раздера говорећи му: „Море, како можеш оставити ме без калауза који ми је дат, пошто ја не знам пута?“ Миша га утиша узимајући га са собом на кола, али кад стигоше у Милановац, не хтједе га примити у своју кућу, него га упути у механу. Ту Ченг-ага нађе мјесног капетана, па се и њему за госта натури, али би одбијен. Турчин љутит мораде у механи преноћити, па се сутра дан крене за Биоград.

Ту је пијанчио више мјесеца и толико нереда починио, да га биоградски паша напокон протјера са пријетњом да ће му главу осјећи ако се икад више појави у Србији. Прогнаник путујући низ Дунав заустави се у Милановцу, и изиђе у варош, посећи са собом једну кутију хајвара и стакло ракије од пет ока, па руча у кавасовој механи. Миша је тад зидао кућу преко пута од механе, па и он дође на каву. Угледавши Ченг-агу назва му Бога, али овај ништа не одговори, него наручи оку вина, коју кад добије рече механџији: док испијем то вино оног ћу ђаура исјећи на комаде. Миша изиђе на ћошак пред механу и ту је мирно пио каву. Кад ето ти Ченг-аге, који сједне спрам њега и викне: Бре ђауре, шта ти љетос отјера мога калауза? Миша му срдито одвикне: „Магаре једно, затвори уста, иначе ја ћу ти их `таки затворити.“ Свађа се изроди и Турчин викне: „Живио сам 54 године и никакве вајде нијесам видио у животу; данас дођох нарочито амо да ти главу одсијечем!“ на то рекавши полети руком на сабљу. Није је био ни до половине извукао а Бошњак Теша ухвати га остранга за обје мишице док други Срби који се ту десише истргоше му сабљу из руке. Миша га даде затворити

у тамницу, гдје му донијеше са лађе његове бисаге кључем затворене. Кључа није хтео никако дати да му се ствари попишу, него га стисне у шаку говорећи: „Ни десет ћаура не могу ми овај кључ из јуначке шаке истргнути." Али је сам Теша за то био довољан; а кад Турчин узе псовати Србе и њихову вјеру, ови га везаше, па одбивши му 50 батина, одвуку га на лађу и пошљу низ Дунав. Тај делија оконча мало доцније свој скитнички живот у Цариграду.

Г. 1837. Мишу снађе велика жалост; премину му добра и вриједна помајка Миља, коју сахрани поред цркве, која је онда била од дасака.

Годину доцније, пролазећи кроз Ограђену, сврати к Наталији кћери познатога нам попа Јове, да види кућу у којој бјеше провео као дијете неко вријеме. Нађе је доста опалу, па је хтио да је сруши и нову подигне; али на молбу Наталије и њеног мужа купи им плац у Оршави, и ту им подигне кућу, која га је са намјештајем стала 1.200 дуката. Све им поклони као задужбину своје покојне помајке, па оде испраћен њиховим благословом.

Миша је већ био стекао велико имање. Живио је у пријатељству са видинским Усеин-ага-пашом, о коме је оставио неколико биљежака вриједних да се спомену. Усеин био је други старјешина Јаничара, и ове је по налогу султана Махмуда истребио. Висока стаса, доста пун и ванредно одважан бјеше увјерен да се оно војинство послије знаменитих услуга царевини учињених било преживјело и постало свакому опасно, па је радо пружио руку султану да се коначно уништи. Познат је ужасан начин којим је то крваво дјело извршено. У току извршења Усеин је по два и три пута на дан носио Султану извјештај о свему што се догађа. Султан би га питао: Усеине, како ствар иде? Хоће ли ту још бити много посла? А Усеин на кољенима причаше му све мијене оне страшне катастрофе.

Кад је све било свршено он ступи пред султана и рече му: „Изгибоше сви Јаничари, само још два остају у животу.“ „А који су то?“ викне срдито султан. На што ће Усеин: „Ја твој роб први сам, а други си ти, господару.“ Султан се насмијеши, к себи га подигне и загрливши га рече му: „Нас двојица баш сада треба да живимо и царевину препородимо.“

Усеин је показао Миши хаљину, коју је онда на себи носио; била је сва куршумима изрешетана; показао му је и благо што га бјеше оном приликом захватио; ту је било мноштва скупоцјених сабаља, бурмутица, часовника, прстена и колајна дијамантима обасутих, искиђених хаљина и лакуршалова, од којих сваки је вредио до 2.000 — Кад год би Миша долазио у Видин; морао је код паше ручавати. За сто се сједало у шест часова у вече. За вријеме ручка свирали би флаутари, кадгод и војена банда, а играли чочеци. По 20 Турака служило би око стола. Паша је могао да попије за једним ручком по три оке вина неготинског, и љутио се на Мишу што не пије много. Каква за њега разлика у томе видинском граду! Под Изет-пашом видио је смрт пред очима, а сад сједи уз Усејин-пашу и Турци га служе!

Г. 1844. купи први спахилук у Влашкој (Брнчени) за 45.000 дуката. Наумивши да подигне велику кућу у Милановцу, био је за њу наручио потребну опеку и креч. Милановчани, досељеници из Поречa, бијаху направили привремену цркву од дасака, а сад науме да цркву зидају. Али не имајући више од 800 дуката, поцијепаше се, једни хотећи да се задуже и цркву подигну, а други да се почека још коју годину док се главница толико умножи да се црква узможе подићи без дуга. Миша учини тој распри крај предлажући да ће поклонити опеку, црep и креч што бјеше за кућу спремио, к томе додати и лим за звоник,

на са оних 800 дуката којим располагаху, и са још 1.000 талира што ће им он позајмити да се црква сагради. Кад је ова била готова он им не само поклони ону 1.000 талира, него и једно звоно за школу.

Мајка му је била умрла 1837. год. Он јој тад пренесе кости у гробницу начињену до олтара, узидавши у црквени зид до гроба плочу и крст.

Г. 1838. кнез Милош закључи у Крагујевцу рачуне са Мишом и Ђерманом, а 1839. давши оставку, оде из Србије. 1840 Миша поче градити своју кућу у Биограду на плацу купљеном од д-ра. Куниберта.

Тад се солска окна у Влашкој даваху под закуп на седам година. Миша на ту цијел састави друштво од Срба и Влаха. Од првих кром њега бијаху браћа Симићи и Ђерман, и од других кнез Гика, Алек. Вилар и Отелеган. Сви су управљали канцеларијом, а Миша, као највјештији, извозом преко Дунава. По уговору с влашком владом друштво је имало право да изнесе сваке године по 16,000.000 ока соли, дакле свега 112.000.000; али колико год би се соли затекло на влашкој обали концем 1847. год., да то остане влади без икакве накнаде друштву.

Ствар је била веома озбиљна. Друштво није располагало довољним бројем лађа, а Пештански Лојд није хтео преносити у шлеповима со, јер су од ње трули. Радња је отпочета 1840. г. а до конца 1843. извезено је само 7,000.000 ока, за три године остајало је да се извезе 105.000.000! Ко ће да савлада ту тегобу? Сви другови окупише Мишу да он узме тај посао на себе. Он им говораше: „Ја сам вам казивао да толику со не нагомилавате на влашкој обали кад немамо довољно средстава за извоз. Али сад смо ту; дајте ми 24 часа да се размислим“. Миша се размислио и учинио са ортацима писмен уговор да ће пренијети преко

Дунава сву со у одређено вријеме, а што не пренесе да ће сам платити. Тад он развије сву своју радљивост. Купи преко зиме у Пешти и Бечу великих чамових лађа, од којих свака ношаше по 70 и 80 тисућа ока; отправи људе у Босну и Пореч да насијеку многу јапију храстових капша, купи таквих и у Влашкој од Вилара, те направи у Рушчуку 74 велике лађе, на којима се могло пренијети од један пут до 6,000.000 ока соли. У исто вријеме даде подићи у Тотракану велику магазу, у којој се могло смјестити 15,000.000, па доведе из Београда 80 хамала за товарење, и отпочне, и срећно сврши свој рад, којим спасе друштву око 2,000.000 динара.

У то време изишао је на глас неки Цибрајлија, дунавски гусар. Саид паша даде га ухватити у Рушчуку и окована пошље га Усеин-паши у Видин. Гусар на путу утече, би опет ухваћен и затворен са неколико других затвореника у Адакалу. Ту он наговори до 60 низама да с њиме побјегну с оружјем у Србију. Адакалски управитељ потрчи српскому капетану у Кладову, те оба подигоше потјеру на све стране, и поубијају њих 20 а неколике ране, међу којима и самога Цибрајлију. Овај утече са остатком другова из Србије, и опет предузме хајдуковати по Дунаву. Био је киван на Србе, и гледаше највише њима да шкоди. Турци су се њиме дичили и помагали му да га опет не ухвате. Међу тим приспјеше Олтом на Дунав сплавови са храстовим капшима за Мишу. Овај пише своме свиштовском камарашу Марку Хаџистојиловом да пође у Небољ и прими сплавове, али да иде вапором да га Цибрајлија не би ухватио. Кад је Марко то свршио, да не би много дана изгубио чекајући на други вапор, крене се на ораници са три вјешта лађара, за Свиштово, држећи се влашке обале. Кад дођоше спрођу Белинске аде, један час дугачке, диже се доњи ветар и даље се не могаше пловити. Лађари

ударе преко Дунава и зађу за аду која их заклањаше од вјетра. Ту је Дунав узан, а од Свиштова нема више од два три пушкомета. Тек су пловили једну четврт часа а Марко опази ораницу са шест весала, која раширеним једрима иђаше право на њих. То бијаше Цибрајлија. Марко видећи да му не може утећи закуне лађаре, који су били Турци, да не кажу гусару његово име, па упери на гусарову ораницу пушку. Дај пушку, кауре, вику гусар, па стигнувши узе Марка у своју ораницу, а његовим лађарима наложи да иду за њим. Кад су дошли на аду до колиба, Цибрајлија упита Марка за име, откуд је и куд иде; а Марко му одговори да се зове Ђорђе, да иде од Небоља у Свиштово по храну, за коју му трговци плаћају самарију, те од тога посла живе и храни седморо ситне деце. Маркови су лађари све то потврдили. Гусар ипак наложи да га свуку до кошуље, узме 230 гроша што се на њему нашло, даде пред колибом наложити једну до друге двије ватре, па заповједи својима да направе добар ражањ, како би каурина испекао жива. Прегледав донесени му ражањ рече: „Ово је сирово, не ће моћи да уђе у човјека, него донесите ми једно весло, па ћу га сам истесати.“ Марко гледаше све те спреме, па да би се, ако је могуће, избавио рече Цибрајлији: „Асан-ага, што правиш са мном ту играчку? да си до јако такве послове радио, не би се био могао сачувати ни да имаш крила. Ти не умијеш себе цијенити. Ево је шест година како овуда хајдукујеш; починио си чудеса; удараш на Србе и српске лађе које пљачкаш, па, душе ми, и право имаш; сви, мало и велико, у Подунављу славе те и зову светим Усеином. Цар Србима подклони сваки серbетлук, те они побјеснили у својој земљи; а сад ево и тај њихов капетан Миша дошао у земљу влашку да купује со, од које Подунавље живљаше; па не само да продаје со по што хоће, него је и превози на својим ла-

ђама, а Турци и Бугари хоће да помру од глади. Ти учини крај свему овоме; гдје Србина сретнеш утуци га, а ако ти Миша допадне шака, набиј га на колац. Шта би дирао у мене сиромаха?“

Марко бијаше погодио гдје требаше; гусар викне својима да врате човјеку хаљине и новце, па му рече: „Чуј ме, Ђорђе, тако ми моје турске вјере, до сад нијесам ни паре узео од Турчина и Бугарина; једном само сретох неког Бугарина, и узех му 50 гроша, јер не имадијах ни паре да дам друговима; па још све гледам да нађем тога човјека, и вратим му сто за педесет. Ево ћу и тебе пустити. Хоћеш ли да се са мном опријатељиш? онда ваља да ме својски послужиш. На капетан Мишу не могу руку да турим: он кад путује каиком и стане због посла у Тотракану води увијек са собом по 12 пандура, а иначе путује на вапору. Но он има у Свиштову камараша, Марка, а тај често иде до Небоља. Мога ми дина, волио бих тога жива испећи но да добијем много тисућа дуката. Ти мени само јави кад тај на пут пође, па ако га ухватим, добро ћу те наградити.“

Марко све објећавши, би почашћен кавом, па пријатељски са својима отправљен. Кад се на својој ораници бјеше мало отиснуо од аде, рече весларима да добро возе, па ће им дупло платити. Тек бијаше то изрекао а опази један чунак који хитно улажаше за аду. Помисли да би то могао бити какав гусарев јатак, који пђаше да му јави за његово путовање. И доиста мало за тим показа се гусарева ораница са шест весала, која хиташе за њим. Али већ бијаху Свиштову на угледу. Док се Маркови возари упињаху да што брже бјеже, Марко даваше из пушака знак да је у невољи. Десетак наоружаних ораница полетјеше из Свиштова њему на сусрет. На то Цибрајлија зашија својом ораницом, и врати се на своју аду. Он се

мало за тим освети на двјема Мишиним лађама испод Рахова, убивши му на њима три момка.

Цибрајлија је био ванредно огорчен на Мишу из овог узрока. Једном му је писао у Рушчук да ће, ако му не пошље 3000 дуката, доћи тамо и у његовој кући осјећи му главу. На то Миша пише у Биоград да му пошљу 12 ваљаних момака, па отпише гусару овако: „Изиђи ми на мегдан у отвореном пољу са 12 момака против мојих 12. Моји ће донијети 3000 дуката, а твоји нек доведу твоју сестру, за коју чујем да је лијепа. Ако твоји добију однијеће 12 српских глава и новце које тражиш, а моји ако надјачају донијеће мени цуру.“ Не личи ли ово на обичаје из Омирових времена?

Због три убијена му момка Миша се потужи Порти, која изда строг налог подунавским пашама да се са Цибрајлијом једном крај учини. Јаке се потјере на њ подигну, испред којих он побјегне на аду до Силистрије. Ту опкољен укопа се и поче се жестоко бранити. Паша пошље два топа да на њ пуцају. Тад гусар јуриши на кајку, преплови на сухо, и повуче се у планину, пошто је на ади сахранио Циганку, коју је са собом водио, и која бранећи га бијаше погинула. Опкољен Турцима и на планини, спусти се са три друга к Дунаву на коњима. Снијег је већ падао, а они су били слабо обучени, те се провуку сухим до Свиштова. Кад ће ући у варош, одвоји једног друга да му купи хаљине, па идући чаршијом клањаше се десно и лијево. Тако стигне пред кадијин конак. Ту преда једном вратиоцу коње, а с другим уђе кадији у собу. Поздрави га, метне руку на сабљу, па поносито рече: „Познајеш ли ме? Ја сам хајдук Усеин. Дођох теби, јер имам заповијест од султана да данас у Свиштову одрубим једну главу.“ У то свиштовски војвода, који бјеше Арнаут, дознавши за његов долазак, подигне Турке у вароши, опколи спољне зидове

кадијиног конака, па пошље унутра једног старог Турчина да му дозове кадију, а гусара позове на предају. Овај то чувши цикне као рис, отјера старца, закључа врата, тури јастуке на прозоре, па поче иза њих с момком пуцати на људе који конак окружаваху. Пуцало се до зоре с једне и с друге стране. У авлији кадијиној горјеле су убачене мјешине пуне катрана и припјетиле гусару да ће у конаку жив изгорјети. Тад му војвода пошље опет старца да га на предају позове. Цибрајлија истрошивши све фишеке што је имао, морао се предати, али још поносито захтјеваше да му дође сам војвода, па да се с њиме споразумије. Кад му је овај предстао и рекао му: „Предај се, Усеин-ага, грехота је да таки јунак погине,“ гусар му одговори: „Ти си Арнаутин, а Арнаути су јунаци и држе ријеч. Закуни ми се бесом, да ме нећеш погубити, па ћу се предати, иначе бориһу се док ми је главе на рамену.“ Војвода му све објећа, и одведе га у свој конак на ручак. Кад су по ручку пили каву један сејменин уђе и рече војводи: „Дошао је меџлис и зове вас у сједницу.“ С тим изговором изађе војвода, па мало за тим пошље и по Цибрајлију. Овај је хтио у меџлис ући под оружјем, а кад му примијетише да то није допуштено, преда оружје своме другу. Тад обојицу склепташе од једанпут сејмени са свију страна повезаше и затворише. У тамници изведоше преда њ камараша Марка, и упитан да ли га познаје одговори: „То је Мишин камараш који ме је преварио и утекао. Кунем ти се свецем, волио бих га жива испећи но имати ову собу пуну дуката.“

Војвода му по објећању поштеди живот, али га са извјештајем пошље у Видин Усеин-паши, који га држаше у тамници. Кад је Усеин-пашу замијенио други паша, овај пусти Усеин-гусара на слободу. Он доцније јуначки погибе као војник у Кримскоме рату.

По истеку првог седмогодишњег закупа солских окна. Миша са Симићима закључи други године 1847.

У општем комешању Европе које се догоди 1848. побуни се и Влашка. То је био демократски покрет који обухвати сву кнежевину. Кнез би збачен а постављена на његово мјесто три регента; укидоше кулук и слободу прогласише. Турска војска с Омер-пашом на челу дође пред Букурешт, а с њоме и царски комесари Солиман и Кабул. Сваки рад стаде, па наши ортаци очајаваху мислећи да је све пропало. Једини Миша не клону духом, но развије сву своју окретност. Он је био свуда стекао моћних пријатеља, па и у Цариграду, откуд добије од великог везира писмо на комесаре. Узме своје другове па оде с њима у турски логор да писмо преда. Би примљен прекрасно. Мало за тим дођоше у логор многи влашки бојари да чују царски ферман. По прочитању фермана бојари бише задржани у логору, а Коста Кантакузен проглашен за кајмакана. Кад се то рашчуло у вароши сви узеше оружје. Наши Срби враћајући се из логора на колима, бише од свјетине нападнути на два мјеста. Најприје их одбрани један влашки официр вичући: „Шта радите, људи! та то су Срби. наша браћа"; а за тим сам управитељ вароши Ђон Брађано. те могоше мирно вратити се кући. Истом бјеху сјели за ручак, а сва звона почну по вароши лупати. Силни народ врвијаше вичући: „Долазе Турци." Миша који није никад за страх знао отрчи на поље. Помпијери се упуте касарни. на крај вароши гдје стајаше под оружјем сва влашка војска, и чим опазише да она с Турцима преговара, викнувши ура опалише на Турке из пушака и топова. Ту погибоше 200 Турака а од Влаха њих 89. Најзад влашка војска склони се у варош, из које побјегну регенти. Бој се сврши заузећем цијелог Букурешта од стране Турака, и устанку би крај. Миша је овом приликом био у опасности

живота, јер један уломак гранате засади се у зид за два прста изнад његове главе.

Кад се све стиша он доведе у ред своју радњу, која због саме револуције процвјета. Ова је владала свуд наоколо, па се слабо мотрило на границе и царинарнице а Миша имајући свуда пријатеља продавао је слободно со у Бугарској, Србији, Босни и Мађарској.

Видећи велику добит, која се отуд има, дође на мисао да постане самокупац све соли влашке, молдавске и аустријске. Мисао у њега одмах постајаше дјело. За со влашку поравна се с браћом Симићима давши им 50.000 дуката чиста добитка; поравна се такође и с Виларом, закупцем молдавске соли, исплативши му за сваких 100 ока соли 8 форината, а уз то давши и њему чиста добитка 50.000 дуката, осим 40.000 што му је позајмио на мјенице; најзад закупи од српске владе увоз аустријске соли, и тим начином постаде једини солски великокупац на Дунаву и Сави, све од Сиска па до Сулине на Црноме Мору.

Сад је он био на кулминацији свога рада, на којој је остао од 1850 до 1865 године. Он који је почео вукући лађе уз Ђердап, и служећи за 15, 20, и 30 гроша мјесечно, сад бијаше господар, које у добрима које у новцу, од 1.500.000 дуката, или 18 милиона динара! Имања су му била ова: I. Бричени са Гауручу и Смрдноса у округу Телеорманском купљено 1844 за 45.000 дуката; II. Драгојеште са Валојулом и Островени, у окр. Олте, купљено 1852 за 24.000 дуката; III. Чептура у округу Праховском, купљено те исте 1852 г. за 6.000 дуката; IV. Клежане, коме је придружио Вадулат, Хобају, Обеђајку и Данчулеште, купљено 1852 и 1856 г. за 200.000 дуката; V. Ацијеште у округу Кулфовском, купљено 1854 за 44.000 дуката; VI. Балачица у округу Мехединци купљено 1856 за 36.000 дуката; VII. Могрешти у округу Горжију, ку-

пљено 1862 за 21.000 дуката; VIII. Караула у округу Должију, купљено 1863 г. за 89.000 дуката; IX. Гвардиница у округу Мехединци купљено 1867 за 73.000 дуката. — Окром свих великих имања која су од петнаест састављена у девет, Миша је купио на крају Букурешта поље Грозовеште, један велики виноград у Ћаломаре, велику кућу у Букурешту, поред које је подигао доцније другу, у којој је живио и умрьо, једну магазу у Ђурђеву а другу у Браили. То га је све стало 51.800 дуката. Зграде што их је на разним спахилуцима подигнуо стадоше га 170.000; и тако цијела свота уложена у имања износила је 759.800 дуката цесарских.

Трговачки и економии Мишин рад бијаше огроман. О њему се може најбоље судити по броју лађа и надлештава као и људи на тај рад употребљених. На 74 његове лађе служило је око 500 људи. Имао је 23 сталне камарашије, које су постојале на десној обали Саве и Дунава у Брчком, Биограду, Смедереву, Градишту, Деђерату, Кусјаку, Видину, Лом-Паланци, Рахову, Никопољу, Свиштову, Рушчуку, Тотрокану и Мачину, а на лијевој дунавској обали у Берату, Зимници, Ђурђеву, Олтеници и Галацу. У унутрашњости Влашке и Молдавије била једна камарашија при молдавским окнима, друга у Бакоји, главна канцеларија у Букурешту, а врховна управа у Биограду. Окром тога било је и у унутрашњости Србије неколико камарашија привремених. Особље сваке камарашије састојало се из једног пословође, једног секретара, једног новчара, два кантарџије и једног чувара.

На сваком спахилуку био је по један управник, један пословођа, један новчар, два економа који управљаху пољским радом, један подрумџија и 4 исправника који су вршили налоге главног управника.

И тако, кад се узме све особље, које је на лађама, по камарашијама, по спахилуцима и у домаћој служби било употребљено, зарађивало је код мајора Мише од 900 до 1000 особа.

Он је имао једно мушко дијете, које му је умрло у седмој години, а пет кћери: Јелену удату за Васу Гарашанина, Карађорђевићевог ађутанта, Персиду удату за Јована Мариновића, бившега министра и посланика српског у Паризу, Анку удату за Рају Дамјановића, Карађорђевићева министра, Сарку удату за Ђоку Карађорђевића, Карађорђева унука, и Ружицу удату за Арсенија Чарнојевића, патријархова потомка. На прћију и доцније поклоне издате овим кћерима и неким унукама, као и на васпитавање унука потрошио је преко 125.000 дуката.

Издашан према својима, није мање био и према пријатељима. Илија Гарашанин, ма да је био много година министар и управљао унутрашњим пословима кнежевине, грађевином и војном администрацијом, бијаше тако савјестан администратор да је умрьо сиромах. Кад су два сина, Светозар и Милутин, дорасла за вишу науку, он није имао средстава да их пошље у стране земље, а није се хтео користити, као што је могао, стипендијом коју држава даваше многим младићима, мислећи да би то било укинути помоћ сиромашнијим од њега, па се обратио своме пријатељу Миши за зајам. Овај му кроз више година позајми од осам до десет тисућа дуката. Кад је Илија свео рачуне свога дуговања upропасти се, не знајући како ће се одужити. Најзад смисли да уступи Миши једину кућу што је имао, па му овако пише: „Мој је дуг постао огроман и не знам како ћу га исплатити“. Срећа још што имам кућу с великим плацем на добром мјесту. Шиљем ти прикључен акт којим ти је уступам. Ти је процијени колико вриједи; па ако ти ја не узмогу платитити што претече од дуга,

платиће ти моја дјеца, ако буду људи." Кад је Миша који се тад десио у Биограду добио то писмо у руке, скочи на ноге, па напише друго овог садржаја: „Овим признајем да, пошто сам свео све моје рачуне са г. Илијом Гарашанином, нашао сам да ни ја њему што дугујем, нити он дугује мени." Ту изјаву заједно са Илијиним актом уступања тури у једну куверту, па сам оде к његовој кући. Код њега је нашао свијета, па га зовне у другу собу и рече му: „Пријатељ Илија, ја сам те до сад држао за велика човјека колико умом толико и срцем, а сад видим да си кукавица, која не схваћа шта је пријатељство. Ја се гушим у злату, а ти најскромније живиш, па и ову кућу што си једва стекао за толико година министровања хоћеш да ми уступиш? Држиш ли ме за каквог Циганина? Ево ти ово писмо, ако на то не пристанеш, нећу ти више никада прага прекорачити." Кад је Илија отворио писмо и видио шта је у њему, погледа на Мишу, суза му се скотрља низ лице, па се оба загрлише, и ствар је била свршена. Миша ме је молио да ово не умећем у његов животопис; али ја нијесам могао одољети жељи да запишем примјер племенитости, који и једноме и другом мужу на част служи, а свима на поуку.

Слично пријатељство гајио је Миша и са Куртијем, бечким банкаром. Код овога је имао 40.000 дуката. Курти пострада баш неки дан прије него ће Миша стећи у Беч. Ту је овај чуо да се банкар у своме очајању хтио бацити низ прозор, па кад му је дошао и молио га плачући за поравнање, Миша извади из свога сандука Куртину обвезницу и поцепавши је рече му: сад смо се, пријатељу, поравнали.

Његов сродник и главни управник Илија Цржић уби се, што му је несрећним случајем пропало имање, па и 26.000 дуката Мишиних којима је руковао. Миша је

био неутјешив због његове смрти и говорио је: Шта је учинио бједник?! што ми није јавио за своју несрећу? био бих му све опростио, и још помогао да се опорави.

Помањим доброчинствима његовим нема ни броја. Било је вријеме кад је он сваке године удавао по осам и десет убогих дјевојака, опремивши их потребним и давши им по коју стотину дуката у прћију. Многе је трговце спасао од пропасти; некима је дугове праштао, а с некима се поравнао на своју велику штету. На вересији пропало му је преко 80.000 дуката. Али је на просвјету највише поклонио. Просвјетом, вељаше он, народи се дижу и опстају, а народу нашему, који је сиромашан ту треба да имућнији људи притеку у помоћ. Многима је писцима исплатио штампарске трошкове за њихова дјела, многима новцем помагао. Палату у којој је сада Велика Школа, и која га је са намјештајем стала 11.000 дуката поклонио је својој домовини. На школски фонд, на Биоградску читаоницу, чији је предсједник био до смрти, и на народно позориште поклонио је више тисућа дуката. У Влашкој, на његовом главном спахилуку Клежанима основао је двије школе, једну мушку са четири разреда и два учитеља, а једну женску са учитељком. Ту се изображавало до 162 дјетета обојега спола, које румунских, које српских и бугарских. Свима је бесплатно давато обучавање, књиге и сав прибор за писање, а њих 32 имађаху и стан са храном и одијелом.

Док је на украшење других спахилука потрошио 50.000 дуката, на саме Клежане потрошио је 120.000. Окром школа, множине великих магаза, фабрике шпиритуса и других зграда, саградио је и цркву, у којој је сахрањен. Палата, вртови и паркови били су велељепни, а богати собни намјештај и столско посуђе, велики сребрни канделабри могли су пристати у сваки краљевски двор. Ту је

он више пута почастио краља румунског Карла, кад би у лов са својом пратњом изишао, потрошивши на част по двије тисуће дуката; ту је гостопримно дочекивао стране принчеве, румунске великаше, и своје пријатеље. Овима су његова кола и у Букурешту и на селу била увјек на расположењу.

Бавећи се трговином и економијом, једном је загазио у политику. Његов зет Раја Дамјановић уплетен у завјеру против кнеза Александра Карађорђевића 1857 г. умрьо је у онда званој Гргусовачкој Кули. Миша је био узалуд искао за њега милост од кнеза, па се сад закуне да ће зетовљу смрт осветити. А уз освету ту су биле и побуде чисто политичне природе. Залуду су га од свега тога неки искрени пријатељи одвраћали. Позната је историја оновремених догађаја, као долазак царских комисара Етен паше, и Кабул ефендије, привидно измирење олигарха са кнезом и сазивање светоандрејске скупштине, којој је Миша био предсједник, и на којој је изречен пад кнеза Александра Карађорђевића. Освета је била довршена, али политички смјерови осујећени, а сва та жалосна игра стала је Мишу 80.000 дуката. Од онда се није никад више у политику умијешао, и готово је са свим Србију оставио, само што би кад и кад на кратко вријеме дошао да види своје.

Док је Миша водио солску трговину он је могао лако доскакати свима својим огромним трошковима, поклонима и губицима; али кад је та трговина престала и он распродао сву своју со 1865-6 године, сами приходи спахилука нису довољни били. Био је приморан да своје трошкове умањи, па опет се морао задуживати на своја добра, и велике интересе на годину плаћати. Његов главни пословођа Никола Вујатовић, који га је честито служио 39 година, видећи да се иде све натрашке, и желећи му спокојну старост прибавити, предложи му распродају свију

спахилука, чиме би се потпуно подмирила сва његова давања, а да му још остану Клежани са њиховим приходом годишњим од 25 до 30 тисућа дуката. Миша је увиђао да би се на тај начин могао ослободити свију брига и господски живјети гдје год хоће, али га је частољубље од те распродаје задржавало. Нећу да продајем што сам стекао, говораше, а послије мене нек насљедници чине што хоће. У тој га је одлуци и смрт изненадно затекла 1885 године, а у 83 живота му. Да је Миша послушао савјет Вујатовићев, према новцу, који се онда могао добити за спахилуке, и ономе који се сад добио, Мишина породица наслиједила би преко милион динара више.

Глас о његовој смрти учинио је свуда жалостан утисак. С њиме је ишчезнуо са свјетског позоришта један од оних Срба који су обдарени творљивим духом, те су обасјали први период нашег народног ослобођења. Што су били Србији Доситије и Вук у просвјети, Карађорђе на бојном пољу и Милош Обреновић на пољу политичном, то је Миша Анастасијевић био на пољу привредном. Држава му је у Биограду дала парастос о свом трошку, а црне су се завјесе виле на дому општинском, на великој школи, на позоришту и на читаоници.

За живота излазио је пред више владалаца, којима је и услуга чинио. Био је обдарен таковским крстом II класе, орденом руским Св. Станислава, турским Нишан-Ифтихаром, орденом румунске звијезде, и немачким Валдеком. Тако се знао у салону опходити, као да није рођен у колиби него у господској палати. Виђао сам га у млађим годинама гдје води коло, четворку са таком живошћу и елеганцијом како још никога не видјеех. Био је с госпођама галанат, с људима учтив и срдачан. Са пријатељима волио се шалити, и причати им разне случајеве из свога живота. Своју по-

мајку је спомињао са особитом нежношћу, своју жену са поштовањем, а умрле пријатеље са тугом. Понајвише добар, био је као рис кад би се наљутио, а иначија да му је пара требало тражити. Кад сам 1883 зимовао у Цариграду, позвао ме је да се на повратку свратим к њему у Букурешт. Ту сам провео три пуне седмице, прикупљајући из његових записака а често и из уста све градиво за овај животопис. Волио је за столом имати друштва; с њим је увијек ручавало више гости; обично доносило се на трпезу мало али укусних јела; а кад год би ванредних гостију имао, објед је био сјајан. Кадгод послије обједа раздрагао би се па пјевао са младићким одушевљењем милановачке пјесме из прве му младости. Новина српских и румунских било је свагда у његовом салону и за послове српске живо се интересовао. Читао је забавних и историјских дјела, и радо слушао поучне разговоре. Учењаке је с великом поштом предусретао. Кад сам се с њиме опраштао рече ми: Ма да смо се синоћ опростили, ево сам поранио да се још једном пољубимо. Бог зна хоћемо ли се већ икада видјети. Па му се слутња и испунила. Лака му земља и вјечит спомен, а дао Бог српскоме народу много таквих синова!

СВЕЧАНИ САСТАНАК
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА
30 маја 1889 у дворници Велике Школе

РАДИ ПРОСЛАВЕ 50-ГОДИШЊИЦЕ КЊИЖЕВНОГ РАДА

Г. ВЛАДИМИРА ЈАКШИЋА

РЕДОВНОГА ЧЛАНА ДРУШТВА.

1.

Председник отвора састанак овим поздравом:

Учена господо,
Поштовани зборе!

Ове се године навршило 50 година књижевнога и научнога рада нашега поштованог друга г. Владимира Јакшића, што је ријеткост и у великих културнијех народа, а камо ли у нас.

Наш учени друг, г. Јакшић, дуго је обрађивао једну грану науке, а то је статистику, која је у нас мало била позната, а прије њега ни мало обрађивана. Он је на томе пољу стекао лијепих заслуга.

Српско Учено Друштво високо цијенећи тако дуг, тако обилан рад својега врсног члана г. Јакшића, одредило је за данас према једној својој ранијој одлуци овај свечани састанак у почаст њему.

А наш поштовани друг, г. Чед Мијатовић, имао је доброту одазвати се управи овога ученог друштва и примити се да бесједи на овоме свечаном састанку о књижевном раду и животу нашега слављеника.

Лијепо дакле молим нашега ученог друга, г. Мијатовића, да има доброту заузети говорничко мјесто.

2.

Редовни члан г. Чед. Мијатовић, бесједи о књижевном раду и животу слављениковом овако:

Поштована Господо!

Прва моја реч нека буде: да честитам Управи Српског Ученог Друштва, што је имала срећну мисао да ову данашњу свечаност приреди.

Она је тиме не само учинила правду — а да је учинила правду то ћу вам, надам се, мало после доказати —; она је тиме не само учинила једно дело од високог моралног значаја, — јер ништа моралније и ништа лепшније, него доказима јавне захвалности и признања храбрити раденике на пољу науке а у служби отаџбине; — него она овом данашњом свечаношћу доприноси не мало да се много патриотско срце спасе од очајавања. Јер усред данâ, у којима тако велика раздраженост влада, усред прилика у којима многи и многи сгрепи од огња, који се партијским нашим животом распалио, Српско Учено Друштво оваком свечаношћу даје доказа, да ипак у средини нашој има висина, које пена од политичких таласа не може да запљускује, да има арена једна, на коју понајбољи људи из свих партија излазе без визира и без панцира, пружајући један другом руку као прави другови, као синови

једне и исте мајке, поздрављајући се ускликом „Наука и истина!“ и одазивајући се одзивом „Да живи отаџбина!“

Али ако само друштво заслужује да му се честита, шта заслужује онај члан његов, без којега наше друштво данас ову заслугу не би имало? Да наш високопоштовани садруг није већ пре педесет година први свој књижевни покушај штампао, по свој прилици данас се ми овде и овако не би састали. Кад је године 1839-те Коцебуева трагедија Ла Перуз у српском преводу света угледала, нико није могао слутити да ће се после педесет година она у свечаној једној прилици помињати, и да ће она бити повод да Српско Учено Друштво учини један акат моралне лепоте и политичног значаја. Жеља младога Србина Владимира Јакшића да преводом тога дела „послужи своме роду“ испунила се на начин, за који се данас Владимиру Јакшићу члану српског ученог друштва и члану многобројних учених друштава по свима образованим земљама, само честитати може.

Него шта управо ми славимо данас?

Да ли само факат, да је прво књижевно дело излазило из пера нашег високопоштованог и високоученог друга пре педесет година?

Не то; него факат да је жудња, која се у младићском срцу петнаестогодишњег младог Шумадинца Владимира Јакшића запалила још године 1839-те, да роду своме послужи, буктила у његовом срцу кроз свих педесет година овамо, да је она кроз цео тај дуги низ година разгоревала његово одушевљење на дела, која сама по себи чине читаву једну грану науке наше. Ми славимо истрајност једног духа на једном сухопарном и неблагодарном пољу науке, које да он није с тако чудном љубављу и с толиким постојанством обделавао, по свој прилици би до данас необделано остало. Ми славимо рад ученог једног друга, који на сло-

бодно изабраним научним пољима није имао до најновијих дана ни друга, ни супарника ни такмаца. Ми славимо издржљивост и неуморност рада, која ни мало не даје познати да јој има педесет година, и радујемо се што је видимо како свежа и пуна наде ступа у другу половину столећа.

Наш се јубилар родио у Крагујевцу, у срцу Шумадије, на Ђурђев-дан године 1824-те. Отац му је био познати Јаков Јакшић, главни благајник кнеза Милоша. Организаторском духу и административном дару Јакова Јакшића, наша историја још није довољно праведна била. Живео је у једном времену у коме је из политичког хаоса требало стварати темеље новој једној европској држави. Србија је била срећна да за овог првог владаоца има човека, какав је био кнез Милош, и још је имала и другу срећу, да је кнез Милош умео да нађе људе од великог личног пожртвовања и неуморне ревности, људе који су не познајући класичне примере јелинског и римског родољуба, били и сами класични примери родољуба. Такав је један човек, и то у превасходној мери, био Јаков Јакшић. Он је управо био први министар финанција у Србији, а до некле и први војни министар. Као министар финанција он је истина извршио тек само једну велику реформу, али то тако велику да је ја, који у финанцијама нисам без дрскости, из ове даљине од својих 60 година, само са страхом погледам, и осећам како ми срце само у себе клоне кад се запитам: да ли бих је ја смео и могао извршити?! Он је на име био слободан и срећан да кнезу Милошу, самодржавном и неограниченом господару, томе лаву у његини лавовској, докаже: да народна каса није то исто што и његова приватна каса, да те две благајне треба да се одвоје и да се у народној држи ред и тачан рачун. Што још каквих других реформама Јаков Јакшић

извршио није, то је само за то што ничега више и није било што би се дало реформисати, јер је све тек из нова стварати ваљало.

Наша историја овога века постаће нам јасна и тек занимљива кад будемо у стању да донесемо психолошку анализу оваквих карактера какав је Јаков Јакшић био, а који су имали тако одсудан уплив на образовање српске модерне државе. Ја из ове наше далеке даљине, и са свом нашом оскудношћу у способностима да извесне карактерне стране наших дедова и оцева по правди оценимо, видим само толико да је Јаков Јакшић један тако рећи из једноставне целине сливени карактер, савестан до педантности, ревностан у дужности до оног ступња где дужност постаје тортура, војнички крут, војнички строг, и то у духу руске војне строгости и дисциплине, хладан и свагаа озбиљан. Али овај крути, хладан и строги казначеј, живећи усред Шумадије и у сенци кнеза Милоша, с усхићењем чита како се Аделаида и Малвина надмећу у великодушности, и сам шаље у штампу Ла Перуза, кога је његов 15-стогодишњи син учећи се у Ораовици немачком језику, „из упражњавања“ на српски језик превео. Ја бих желео да се и данас нађе 15-стогодишњих ђака који би вежбајући се преводили дела као што је Ла Перуз, и да се нађе строгих и хладних отаца, којих би очинска љубав пробијала кроз хладну строгост па штампала Ла Перузе.

Ја сам се са ово неколико црта задржао на Јакову Јакшићу, јер ми је јасно и несумњиво да је он својом руком ударио овај печат на карактер свога сина. Под бригом таквог оца, и тако рећи под очима генијалног автократа али и жарког Србина у крагујевачком двору, наш је јубилар проживео прво и најраније своје детињство, још као дете поставши сведоком многих духовитих, патриотских и великих дела, али и по неких страшних дела, кнеза

Милоша. Све је то природним начином чинило дубок утисак на душу младога Владимира Јакшића, и положило темеље његовом карактеру. Ни „велика школа" у коју је већ г. 1832 ступио у Београду а после је у Крагујевцу настави, ни немачка школа у Ораовици у Банату, где је учио 1838 и 1839, нити реалка у Митровици Сремској године 1842-ге, нити трговачки курс на политехници бечкој г. 1843-ће, нити университет у Тибингену где је г. 1843 дошао да слуша славнога професора Статистике Фарлатија, нити университет у Хајделбергу где је од 1844 до 1847 слушао државне науке код славног професора политичке Економије и Финанције, Рау-а, ништа није, на срећу, могло да поремети оне националне и моралне темеље који су у карактер младога Владимира Јакшића положили разборита љубав његовог оца и примери верног служења народним интересима, које је још за свога детињства имао прилике да види. Све те многе и велике школе, сви ти многобројни и славни професори успели су да од младога Шумадинца начине европски образована и учена човека, али је његов српски отворени карактер већ готов био, кад им се Владимир Јакшић први пут као професорима и учитељима поклонио. Карактер је тај постао у тако ретким околностима и под тако изванредним упливима, да ме ни мало не зачуђава, што је он пун оригиналности, што није ни мало свакидашњи.

Пре свега његов пијетет према своме оцу од ретке је и ванредне лепоте. За мене је право уживање да слушам нашег друга кад о своме оцу говори. Тај пијетет врлина је која је у толико интересантнија што у нас из дана у дан ређом постаје. Не само својим јавним услугама народу и заслугама својим за земљу, него и постојанством и непрекидном свежином свога поштовања према сенима свога оца Владимир Јакшић чини част своме оцу. И што данас

на зидовима ове свечане дворане гледамо слике Јакова Јакшића, што тако рећи дух Јакова Јакшића присуствује овој нашој свечаности, то све показује само с колико нежности и захвалности наш јубилар мисли на свога оца. И право је да буде тако.

Па онда у понашању његовом свагда и у свима приликама има нешто што његов демократизам — јер ко у овој земљи није демократа? — поставља атласком поставом једног патриција. Као дете он је носио официрску униформу и еполете и љуљушкао се на коленима кнеза Милоша. Али следственост овог господског детета не показује се само у брижљивости и чистоти његове спољашње појаве. Она се показује у строгом и брижљивом вршењу јавних дужности, које сваки грађанин има, али које сваки грађанин не чини. Тек се вратио у отаџбину из иностранства, потрошивши на своје образовање велики један капитал, када Срби у Угарској устадоше на оружје противу Мађара. У место да тражи прилике да му његова висока ученост почне доносити бар колико толики интерес па у њу уложени капитал, он године 1848-ме узима пушку и нож и одлази да помаже својој браћи ризикујући свој живот. И данас ми је живо пред очима једна сцена из бурних дана године 1858-ме. Наш професор статистике у београдском лицеју, оружан до зуба, прима пред зградом, у којој је скупштина, заповест од младог официра Ранка Алимпића, да са једном четом оружаних грађана иде да од регуларне војске брани приступ к Народној Скупштини од тобџијске касарне. Ето у оваквим примерима о вршењу јавне дужности огледа се благородство правог слободног грађанина.

Па онда, наш високоучени садруг никада није тривијалан. Тешко је с њиме сваки пута сложити се; много пута је он парадоксан. Али, почем он никад не говори о чему што није од општег интереса, и почем свагда говори с ду-

боким убеђењем човека који и верује у оно што каже, то је он свагда интересантан. Не само да ми је давао лекције док је био мој професор Статистике у Лицеју, него и кад сам му постао колега у министарству финансије. сваки његов разговор био је интересантна лекција за мене, па и после кад сам имао част да будем његов министар, сваки и званични и незванични нам разговор био је лекција за мене. Данас могу да кажем да много жалим што нисам чешће по тим лекцијама његовим радио, и што, и ако сам у Лицеју био добар ђак његов, у практичном раду као министар нисам оправдао његова очекивања. Управо је сваки његов разговор више нека дисертација било начелних питања науке, било практичних питања државног живота. И кад говори он говори с једном непосредношћу, одважношћу, отвореношћу и пресудношћу тако да морате да му одате правду и кад се с њиме не слажете. Овај човек говори истину као да из пушке пуца. Неких пута до душе, премаша и кад циља; али много пута погађа и кад не циља. То је интересантно и карактерно, али, да видите, није свагда баш врло пријатно.

Та необична независност његова духа, та крутост његових убеђења, објашњава много шта. Објашњава, на прилику, за што наш садруг никад није имао несрећу да буде члан ма кога кабинета, нити да припада ма којој партији. Оригиналност његова карактера, оригиналност његове службе отаџбини, дају му права и на засебан један али поштовања пун положај изван партија: не, могу рећи: поштовања пун положај изнад партија.

Има још једна занимљива страна у карактеру нашега садруга, коју не могу да прећутим. Он слави данас педесет година свога књижевнога рада. он је потрошио велики капитал на своје образовање, не мањи на набавку одабране библиотеке, не мањи на учена путовања по Германији,

Француској, Италији, Аустро-Угарској, Белгији и Русији; он је добио и добија доказе признања учености и заслужности његовој са свих страна образованога света; он је кавалер многих високих ордена; он је члан толиких учених друштава да би дуго било све их овде набрајати; и опет — тешко да има и међу самим младим људма велике школе. пуним младићског одушевљења за науком, некога који жедни и жуди за науком више него што за њом и данас жедни и жуди наш јубилар. Други би се човек задовољио с оним ловорикама које су му како наша тако и страна учена друштва пружила. Али он и не тражи те ловорике. Он тражи истину, а дух који се запалио светом ватром, не гаси се њоме него се само још већма распаљује на подвиге да је тражи и целу изнесе.

После ово неколико црта које ни из далека не исцрпљују сву интересантну оригиналност карактера нашег слављенога друга, дозволите ми да пређем на његов књижевни рад.

Строго узевши мени ваља почети са једном парадоксом која не ће бити недостојна нашег јубилара. Дешавало се да се славило педесет година књижевнога рада и онда кад из ближе гледамо тих педесет година још није било. За нашег данашњег јубилара са свим је несумњиво да је пре 50 година штампао једну трагедију. Али строго узевши, и особито узевши тако с једног ужег гледишта, мало смо у забуни кад се запитамо: где је његов књижевни рад? Осим Лаперуза и осим дела о постанку и развићу српске штампе ја других чисто књижевних дела и не видим. Етнографија Србије изашла је на руском језику; али дела на руском језику, све кад их Србин пише, нису дела српске књижевности. Може бити да из мене говори завист, јер ми књижевници који ласкамо себи да пишемо правилним језиком и лепим слогом, мало суревњиво гле-

дамо на цифрене таблице и бројне рубрике. Ипак штета не лежи на страни нашег јубилара.

Ми пишемо књиге по некад срећним а по некад и сумњивим стилом. Наш јубилар ствара установе. Он организује апарате који су први и неопходни услов за рационалну државну управу. Метеоролошка посматрања такав су један апарат. За ста само један човек с ретком моралном одважношћу, човек који има храброст свога убеђења, један човек који је просто ентузијаста за науком, могао је још пре тридесет и пет година да се реши, да из дана у дан мери брзину ветра, топлоту сунца, влажност ваздуха, и да и росу по цвећу и облаке по небу, и муње по облацима, записује у своје таблице!

Како красним колоритом и како тихим армоничним дахом дише ова слика, у којој је и румен од цвећа и бистра роса, и зрак и мрак и на плавоме своду сребрни облак! Али сву ову шарену, на поетичност миришљиву траку ја сада испредам из метеоролошке радње нашег јубилара те да и њу као цвет какав положим пред њега као знак нашег поштовања на овај дан славе његове који је и дан наше славе! У самој ствари, организација метеоролошких посматрања не само да није била поезија, него је била врло прозаичан јарам дужности, самопрегоревања, реда и рада. Није ми ни мало чудо што је већ после неколико година наш учени друг остао сам. Тек он је први и за дуга времена једини метеоролог у Србији. Тек он је био први који је узео, да и у овоме правцу и на томе пољу служећи науци служи отаџбини. Он је први који је прегао, да при купљању метеоролошких података створи метеорологију Србије, без познавања које, и без обзира на коју, нити може бити озбиљне науке о народноме здрављу, нити науке о пољској привреди као једној важној грани науке о народноме благостању.

А шта да кажем о оном другом апарату који је наш јубилар створио и у покрет ставио? Шта да кажем о статистици?! Само један човек од ретке одважности и издржљивости, један човек који је дрзнуо да ветар и сунце у круг својих систематичних посматрања увуче, могао је дрзнути да и у Србији устроји апарат, којим се констатује и мери животна снага народна. Ја идем и даље па ћу да кажем, да је статистика фотографија народнога материјалног и моралног стања у свима профилима и са сваког гледишта, апарат који врло простим методима фиксира слику народног стања, апарат без кога већ више није никоме могућно да постане срећан администратор и успешан државник.

Предлог „о устројству и програму државне статистике" који је наш учени садруг поднео државном савету у декембру 1850-те године, даје му за свагда право на признање наше и на признање ученог света у опште. Штета што се тај предлог његов, који је с исцрпном убедљивошћу написан, није одмах усвојио. Штета што велике истине у опште споро освајају земљишта. Штета што је нашем јубилару ваљало да још пуних 14 година ради, доказује, убеђује, па тек да успе да види да се године 1864-те установи нарочито статистичко одељење при министарству финанције, и да се учини јавна правда тиме, што се он поставља за начелника тога одељења.

Али наш јубилар не само да је постао начелник одељења статистичког, него је он фактички и практички био сам собом цело то одељење. И он је то тако у главноме остао све до онога дана прошле 1888-ме године, када је, завршив своју званичну каријеру, стављен у пенсију. Плод његових искључиво личних трудова имамо у 13 књига „Државописа Србије", и у оном обилатом статистичком материјалу који је прикупио али још не штампао. Имамо га

у неколико и у ономе уважењу које је наша отаџбина стекла у иностранству тиме што ју је Владимир Јакшић на међународним конгресима и у комисијама статистичким достојно заступао. Ја сам уверен да у иностранству има учених људи који су о нашој отаџбини стекли добро мишљење тек кад су видели да и Срби имају свога статистичара, да један Србин у опште може да буде статистичар, и да је тај статистичар, и ако се његово презиме свршивало на „ић,“ умео да заузме поштовано место међу статистичарима образованога света.

Не могу да кажем да строга научна критика не би нашла што шта да замери статистикама нашега ученог друга. Без сумње сам метод на који се прикупљају податци за званичну статистику, није савршен па онда, разуме се, и таблице и бројне рубрике нису свагда апсолутно поуздане. Без сумње дрскост којом наш учени друг прави закључке из оних онако прибраних података, оригиналност његових осветљавања закона и правила народно економног живота, његове историјске и социологичне арабеске, којима он уме да ублажи сухопарност својих таблица и својих колона, — све то, наравно, излаже га замеркама оних који сматрају за своју слатку дужност да по што по то нађу што да замере. Али тек велики, необориви и одвећ похвални факат стоји, да нам је Владимир Јакшић створио државну статистику, обратио пажњу на важност ове научне гране, обделавао је неуморно и ревносно. Наше учено друштво нарочито има узрока бити му захвално, јер је он својим метеоролошким и статистичким податцима врло рано узвисио научни карактер друштвеног органа „Гласника.“

Али са свим поштовањем за његов велики рад на државној статистици, са свим поштовањем за његове учене прилоге нашим и страним ученим органима, ја мислим да је најзанимљивије и најоригиналније његово дело оно које многи и многи мисле да је најмање славно. То је ње-

гов „Предлог првозвано-андрејској Народној Скупштини год. 1858.“

У тој малој књижици налази се квинт-есенција народне економике. Ту су изложене све стране народног благостања и материјалног и моралног. Никада дотле, а колико ја знам никада ни од тада, нису се са мање речи веће истине казивале. Отворите где хоћете ову малу и јединствену књижицу, свуда ћете наћи строгу једну логику која најпре положи доле несумњиву једну аксиому, погледа бистрим погледом на факта, и онда одмах изводи закључак, који је тако убедљив и тако не трпи даље дискусије као да ју је неки нови Мојсеј донео с модерне горе Хорева у камен урезане. Рад примера ево да погледам на страни 9-ој где је реч о војној сили.

На првом месту долази аксиом: „Без војске, и то правилно изучене и из тјелесно крјепких момака састављене, не сме данас ни једна држава бити, јер иначе најсуштија условија свог опстанка губи!“

Одмах на другом месту долази преглед колико војника Србија има и каквих, као и покрет болести и смрти у редовној војсци. Резултат га не задовољава и онда долази закључак:

„Србија треба на милион житеља 40.000 правилно извјештених војника да има, а на 1000 службу вршећих момака годишње 500 болесника а смртних случајева 10.“

Како је дрско то тврђење онда морало изгледати! Како дрско оно и данас изгледа! Али може ли ко на погледу искустава, које смо од 1876 на овамо кроз два рата поцрпли, и на погледу свега онога што се свуда око нас на појачању војном ради, — казати да Владимир Јакшић није још пре 30 година једну велику и спасоносну истину изрекао?!

Погледајте на страну 17-ту. Тамо се говори „о нарaвственом побољшању“. Ево вам први аксиом: „Народ не имајући крјепко чувство вере у срцу никада дуготрајући државну зграду основати не може!“ Па онда други аксиом: „Судећи по свима знацима јавног живота код нашег се народа снага вјере некако губи!“ И одмах следују цифрени докази о броју цркава, о приходима њиховим, о броју свештенства и о краткоћи живота њиховог, и после свега следује закључак: „Число цркви и монастира у нашем отечеству треба да је најмање 500, од којих 400 да буду зиданих, а свештеника да буде 1000 на милион душа, који ће одсеком по 40 година живети.“

Ја налазим да је од свију многобројних политичких програма, који су од ово 30 година код нас света угледали, овај народно-економни, који је наш друг још пре 30 година развио, највећма државнички и најпатриотичнији, и камо срећа да се Србија одала на његово извршивање те би данас у њој много шта друкчије било.

Али ово делце нашег јубилара није само с те стране занимљиво и оригинално. Оно је још занимљивије понудом његовом народној скупштини да се њему самом повери извршење великог програма који је он спремио и коме је циљ да се људство и благостање у Србији у односно кратком року удвоје. Писац је тражио да му држава обећа и новчану награду ако резултати поправке у људству и благостању заиста наступе. Због оваквог његовог тражења многи су га онда жестоко нападали. Али у светом писму има једна реч која ни мало није мање божаствена што се тиче једног социјалног питања. Тамо се каже: радник је достојан своје награде. У осталом главно питање и није: је ли захтевана награда велика и умесна, или не? Главно је питање: да ли има стварних основа она његова „безазлена исповест“: „да је његовом стрпељивом и

трудном проучавању статистических истина за руком изашло, ону тајну природе открити која народе силним, славним и богатим чини“. (страна 35).

Ја морам да признам да ту тајну још открио нисам. Али то што ни ја ни бољи од мене — какви су били Коста Цукић, Панта Јовановић, Коста Јовановић, Владимир Јовановић, — нисмо умели ту тајну да пронађемо, не значи да њу није могао ни Владимир Јакшић да пронађе. На против, a priori морамо да допустимо да питање народног благостања има своје законе, да се ти закони могу да пронађу а пронађени могу да се на дато стање народа примене па да донесу жељене резултате. Да л' је наш учени садруг заиста пронашао те законе, то је опет друго питање. Његов лични карактер не допушта замишљати да ће он тврдити нешто што не стоји. Он може у доброј вери веровати да их је пронашао, и опет да се, као и други смртни човек, превари у оцени карактера њиховог. Ако је ико кадар да их пронађе, он је за тај успех од свију нас највећма квалификован већ и за то што нико од нас није тако непрекидно, тако и свестрано и дубоко проучавао огромни статистички материјал о стању нашега народа као он који је тај материјал и прикупљао.

Али како је могуће да један иначе несумњиво родољубиви Србин зна за велику реч којом се народно-економни Сезам отвара, па да опет ћути? Како је могућно да један родољуб који зна шта треба радити па да се народ намножи и усрећи, мирно гледа нас, који се на министарским столицама ређамо да радимо погрешним правцима и да одлазећи са оних столица остављамо народ све сиромашнији?!

Видите како ово дело, које је и најоригиналније и најинтересантније у целој нашој економној књижевности, у један исти мах и подиже славу и чини прекор нашем јубилару! Оно га чини чувеним, али му не да бити славним. Његова права слава лежи у оној тајни коју он зна а коју нама до сада није хтео казати. Не ће је ваља да једнога дана са собом у гроб однети? Јер тада би се љубав к отаџбини и дужност к отаџбини као две тужне сестре у црно завиле и на гробу његовом нарицале: овде лежи велика једна слава, јер велика једна тајна, сахрањена!

Него ма шта било, ми се сви данас радујемо што нам се дала прилика да нашем ученом и драгом другу дадемо јавно доказе нашег искреног поштовања и љубави. Наша је радост удвојена што га видимо свежа и чила, пуна снаге и доброга здравља. Ми се сви поносимо именом које је он себи и својој земљи у иностранству стекао; поносимо се његовом ученошћу и његовом књижевном неуморношћу и надамо се да ћемо се још дуго тако поносити бројећи га међу најстаријим и најзаслужнијим члановима нашега ученог друштва.

На послетку молим Српско Учено Друштво да прими моју дубоку захвалност на почасти, коју је мени учинило, поверивши ми да у име његово данас на овој свечаности поздравим нашег јубилара. Осећајући како сам недовољно одговорио томе части пуном задатку, молим га да ми ту недовољност опрости и да је поправи једнодушним и срдачним усклином: слава јубилару! Слава Владимиру Јакшићу!

ДОДАТАК

КА БЕСЕДИ Г. ЧЕД. МИЈАТОВИЋА

I

Владимир Јакшић

печатао је ова дела:

1., Лаперуз; позоришно дело од Коцебу-а, превод с немачког. — У Београду 1839. год.

2., Државопис Србије, I. и II. свеска са натписима у тексту на немачком, француском и италијанском језику. — У Београду 1855. и 1857. год.

3., Метеоролошко заведеније у Србији. — У Београду 1857. год.

4., Предлог првозвано-андрејској народној скупштини. — У Београду 1858. год.

5., Постанак и развиће штампе у Србији. — У Београду 1873. год.

6., Етнографија Србије, извештај на руском језику под насловом: О племеномъ составѣ населенія въ княжествѣ Сербій. — Петербургъ 1873. год.

7., Статистична збирка из србских крајева, са надписима на француском језику. — У Београду 1875. год.

8., Државопис Србије, званично издање. У Београду I. свеска 1863; — II. св. 1865; — III. 1869; — IV. 1870; — V. 1871; — VI. 1872; — VII. 1873; — VIII. 1874; — IX. 1879; — X. 1880; — XI. 1882. — XII. 1883. и XIII. 1884. год.

Примедба. Осим тога остало је у статистичном одељењу спремљеног за печатњу материјала још за три свеске, из узрока, што после бугарског рата, државња књигопечатња није имала новаца и хартије, — као што званични акт гласи, — да их печата.

II.

Владимир Јакшић

учествовао је на политично-научним скуповима као делегат Србије.

1., На телеграфској конференцији у год. 1860, у Темишвару.

2., На телеграфској конференцији у год. 1862, у Темишвару.

3., На статистичном конгресу у год. 1857, у Бечу.

4., На статистичном конгресу у години 1863, у Берлину.

5., На статистичном конгресу у години 1867, у Флоренцу.

6., На статистичном конгресу у год. 1869, у Хагу.

7., На статистичком конгресу у год. 1872, у Петрограду.

8., На статистичком конгресу у год. 1876, у Пешти.

9., У сталној статистичној комисији статистич. конгреса у год. 1873, у Бечу.

10., У сталној статистичној комисији статист. конгреса у год. 1874, у Штокхолму.

11., У сталној статистичкој комисији статист. конгреса у год. 1876, у Пешти.

12., У сталној статистичној комисији статист. конгреса у год. 1878, у Паризу.

13., У статистичним конференцијама у год. 1878, у Паризу.

14. На демографском конгресу у год. 1878, у Паризу.

15. „ „ „ „ 1887, „ Бечу.

III

Владимир

члан је ових учених друштава:

НАЗИВ ДРУШТВА

1., Српско Учено Друштво . . . .
2., Ateneo Italiano . . . .
3., Accademia dei Georgofili . . . . , .
4., Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften . .
5., Императорско руско географическо общество . . .
6., K. k. geographische Gesellschaft . . . .
7., Српско лекарско друштво . . . .
8., Société de Statistique . . . .
9., Société de Géographie . . . .
10., Société belge de Géographie . . . .
11., Collegium Oecumenicum rationariis gentium arte Statistica . . . .
12., Société météorologique de France . . . .
13., Frankfurter Verein für Geografie und Statistik . .
14., Société géographique de l' Est . . . .

Јакшић

СЕДИШТЕ ДРУШТВА	ВРЕМЕ НАИМЕНОВАЊА			КАРАКТЕР ЧЛАНСТВА
	ДАН	МЕСЕЦ	ГОДИНА	
Београд	8.	Јануара	1850	Дејствителни
Firenze	15.	Febbraio	1855	corrispodente
Firenze	12.	Marzo	1855	„
Görlitz	21.	April	1856	corresp. Mitglied
С. Петербургъ	11.	Февраля	1866	Корреспондентный
Wien	20.	Juli	1869	corresp. Mitglied
Београд	29.	Октобра	1873	почасни
Paris	9.	Novembre	1881	titulaire
Paris	4.	Mars	1884	effectif
Bruxelles	2.	Octobre	1886	effectif
London	1.	Decembris	1886	sodalem cooptaverunt
Paris	1.	Fevrier	1887	effectif
Frankf. am M.	10.	Oktober	1887	corresp.
Nancy	28.	Octobre	1887	correspondant

IV.

Владимир Јакшић

одликован је за своје књижевне радове.

а., Орденима.

1., Од Краља српског: Св. Саве, Таковским и Белим Орлом.
2., Од Цара руског: Св. Станислава и Св. Анне.
3., „ Цара аустр. угарског: Франца Јосифа.
4., „ Краља италијанског: Св. Маврикија и Лазара и Италијанске круне.
5., Од Краља румунског: Румунска Круна.
6., „ Краља грчког: Св. Спаситеља.

б., Медаљама.

1., Од другог географског конгреса држаног у Паризу у год. 1875.
2., Од светске изложбе у Паризу у год. 1878.

V.

Он је, поред званичног путовања по Европи као изасланик, ишао и о свом трошку ради усавршења у науци народно-привредној, те је тако путовао од месеца новембра 1854 до августа 1855 по Хрватској, Италији, Француској, Белгији и Немачкој.

Године 1857 био је у Аустрији и у Бечу на статистичном конгресу о свом трошку.

1865 био је у Пољској и у Русији три месеца.

1876 у Будимпешти на статистичном конгресу, такођер о свом трошку.

1881 опет у Пољској и Русији цео месец дана.

1882 поново у Будимпешти и Мађарској.

1887 о свом трошку, на демографском конгресу у Бечу држаном. У опште походио је Беч седамнаест пута.

III.

Отпоздрав г. Владимира Јакшића на беседу г. Чед. Мијатовића :

ВИСОКОПОШТОВАНА ГОСПОДО СРПСКА!

Ја сам за она времена о којима мислим говорити, врло рано у храм Минервин уведен. Нисам био још навршио шест година живота кад сам први пут оружје припасавши с осталим грађанима београдским био учесник весела лизања звона на Саборној цркви беле недеље 1830 год. 16. фебруара, кад сам одмах за тим и у први разред основних школа ступио где је био учитељ познати Коста Зака, родом Грк. Следеће 1831 год. појави се први пут колера у Европи и кад на измаку јулија месеца и у Београду морити поче, одведе ме мој стриц к оцу у Крагујевац где мало дана за тим бих сведок свечаног уласка митрополита Мелентија, бивши у Цариграду на поменуто достојанство васељенским патријархом рукоположен. Овом приликом чух први пут у животу српске топове пуцати (беху трифунташи) и хармоничну банду свирати што на мене врло значајан утисак учини. Давши ме отац у квартир код настојника војеног арсенала по имену Максима, родом из Дубровника, који је валда, јединити тада човек међу Србима био који поред италијанског и француски добро говораше. пођем под јесен у други разред у ком учитељоваше Илија Мандић. Повративши се у августу 1832 год. о распусту кући ступим о Митрову-дну у новоосновану „Велику Школу“ у којој је тада први професор био Атанасије Тодоровић. који је, из Цесарије још о Ђурђеву-дну прешавши, био директор свију школа у Београду. Школа речена била је у оном истом старом здању где је сада семинарија и то у соби к истоку окренутој, у соби пак к западу леже-

њој била је „беговска школа“, у којој је прво предавао Димитрије Исаиловић још у лето 1831 год. младим кнежевићима: Милану и Михаилу а у години 1832, о којој је реч, кад Исаиловић поста „Администратор Типографије“, учитељ је њин био Аврам Гашпаровић, а у трећој соби к западу био је стан професора Атанасија. Месеца марта 1833 год. играјући се с децом у кући мога тече „Писар-Лазе“ на Сави почнемо се пузати уза стену испод Митрополије, но тамо на караули бивши сеимен Арапин кад нас спази и искези зубе и исуче нож па као да нас поплаши поче к нама ићи од чега се ми поплашимо и брже боље доле потрчимо но од страха јаку грозницу добијем, која се по том у врућицу изметне од које једва жив останем по с ослабљеним видом, — памтим добро да ми најгоре беше на славу течину Лазареву суботу. Опоравивши се од болести стриц ме из нова одведе к оцу у Крагујевац и ту ми се опет даде прилика да видим српску свечаност, поход српске војске од 5.000 људи, под командом Милете Радојковића, Милосава Здравковића (Ресавца) и Стевана Стојановића (Ћосе), у Крајину да ју од Турака очисти и заузме, које се срећно и сврши. У њином је друштву био и првак-песник, Чубро Чојковић као старешина војене канцеларије. Ово беше лицем на Спасов-дан 11 маја, а на Петров-дан за тим крете се на пут, преко Груже, у исте пределе и сам кнез Милош у пратњи новообразованих редовних коњаника, за којима на скоро за тим и сама „пешачка гарда“ марш свој настави. Читање хатишерифа на првозваног Андреју 1830 год. на Врачару и речени маршеви на мене су с много већим усхићењем дејствовали, јер се Србија увећа са шест нових округа, него што беше у новије време добит четири округа и васпостављење независности Србије с краљевском титулом. Прекинувши у Београду похођење Велике Школе, лети 1833 год. пођем

опет у други разред у Крагујевцу бивши тада у квартиру код самог учитеља Мандића. Кад се већ често наводе поименце први ђаци Велике Школе у год. 1808 у Београду основане, у којој је први учитељ био Југовић но која је кратког века била, нека нам допуштено буде, ради историјског спомена, да и оне ђаке поименце наведемо, који су у год. 1832. основану Вел. Школу посећавати почели која више престајала није. Ево њиних имена:

1., Александар Ненадовић
2., Антоније Мајсторовић
3., Владимир Јакшић
4., Димитрије Црнобарац
5., Данило Данић
6., Иван Мркшић
7., Коста Јанковић
8., Др. Ичко
9., Милан Давидовић
10., Михаило Протић
11., Јован Перуничић
12., Сима Божић
13., Стеван Марковић
14., Др. Груборовић
15., Стојан Јовановић
16., Сретен Поповић, и
17., Филип Христић

Осим последње двојице и Ивана Мркшића, који још живе, ја сам, као што напоменух на скоро за тим због болести школу оставио, а остали су сви помрли, петорица још у момачким годинама, Стојан Јовановић погинуо је у год. 1844 као вођа у катанској буни, а Антоније Мајсторовић био је стрељан услед завере против живота кнеза Михаила у год. 1868. — Најчудрији међ свима беше у мла-

дости и најсрећнији у старости наш поштовани друг г. Филип Христић.

У месецу октобру 1833 год. пресели се Вел. Школа из Београда у Крагујевац и горепменовани ђаци пређу у другу граматикалну класу, а ја не могавши због болести предавања слушати, ступим опет у прву; у овој је био професор Григорије Новаковић и у оној Димитрије Исаиловић, а Атанасије Тодоровић постане беговски учитељ. С Великом Школом пресели се и Типографија са Слово-ливницом у Крагујевац а над свим учебним заводима постане мој отац врховним надзиратељем. Ја сам и тада још доста млад за учење и за ондашње прилике био, но то ми не би толико сметало и испит добар положим али друга једна околност учини, да и ову годину изгубим и у прву граматикалну класу ступим кад су моји другови од год. 1832 већ и ђаци прве класе човечности у октобру 1834 год. постали и кад они ступе у другу класу човечности у окт. 1835 год. онда преста наша школа званично звати се великом, већ поче носити име: „Гимназије“, а до октобра 1838 год. и није она имала више од речене четири класе. Кнез Милош због оца волео ме је јако и настојаваше да се у оружју вежбам, добивши пушку с бајонетом, сабљу и два пиштоља, па како том приликом и лепу официрску униформу носити почнем, то се више приљубим оружју но књизи, по отвореној жељи кнеза Милоша, а којој се мој отац није противио, но то буде узрок, као што рекох, да ја тек под јесен 1834. год. I. граматикалну класу стално походити почнем. Са одласком Типографије у месецу јунију у Београд оде из Крагујевца и професор Исаиловић поставши из нова администратор исте а његово место заузме Петар Радовановић. Атанасије Тодоровић вратио се као најстарији професор у Гимназију а беговски учитељ постане Зорић да под јесен 1837 год. исто звање уступи Бугарину

Раносу а да сам постане секретаром ново наименованог руског конзула Ващенка у Београду.

Поред српског језика предаван је у Гимназији у год. 1837 и 1838 и грчки језик и како се је у кући у којој сам у квартиру био поред српског и турског језика највише грчки говорило, — као по Богу у вишим слојевима друштва све до год. 1839 и у Београду случај исто беше, — то сам у реченом језику и приличан успех учинио био. Августа месеца 1838 год. свршим у II. кл. човечности Гимназију па и ако је под јесен исте године и философски факултет у истој установљен био, то ме науми отац па страну послати а то за то, што и оба књежевића 15 септ. речене године у Банат на науке одоше. Ја одох у Оравицу варош чисто немачку да немачки изучим како би се позније и за даље кренути могао. И ако је мој отац немачки знао, тај језик ипак није радо говорио, а грчки на против врло радо са сваким који је у стању био, ја сам пак од немачког само мало речи знао али говорити не. Тада прегнем на изучавање истог и с помоћу неког гломазног славено-сербско-немачког Словара у год. 1790 у Бечу печатаног почнем одмах с немачког и на српски преводити. Срећом мојом падне ми у руку дело немачког списатеља Коцебуа: Лаперуз, па како сам ја у гимназији од проф. Новаковића чуо, кад нам се земљопис предавао, који сам од свију наука најрадије слушао, да је неки Француз Лаперуз око године 1785 разне непознате пределе света проналазећи најпосле залутао и на једном пустом острову скончао се, то наумим речено позоришно дело да преведем, јер велико не беше, које после месец дана и свршим и пошљем га оцу да види да бадава не седим. Речено сам дело сâм превео, но како сам с Арсенијем и Аксентијем Туцаковићима заједно у квартиру код местног проте, честитог и побожног Србина Софронија Ивачковића становао, то и њина имена,

као мојих природних земљака из Груже ставим, и ако они на послу ништа радили нису јер од немачког језика још врло мало знадоше. Мој отац бивши тада „Инспектор Типографије“ обрадује се моме прилежању и даде мало дело печатати, те тако ја у ствари постанем у петнаестој својој години од домородаца српских први списатељ кога се је дело у државној књигопечатњи израдило, но истини за љубав додати морам, да се је као списатељица на три године пре тога кћи Господар-Јеврема Обреновића, Ана показала такође у својој 15 години, печатавши дело: Нравоучителне повести. У години 1839 кад сам дело издао, пресели се српска престоница из Крагујевца у Београд и доби земља први свој устав, али у тој години не беше више од 12 књига у Србији печатано с обимом не већим од 60 табака. Охрабрен похвалом очином на положеном труду предузмем под јесен исте године друго дело истог списатеља да преведем: Жртва смрти, и кад га довршим пошљем га оцу, но овај га само за то није дао печатати, што је исто још у год. 1830. Михаило Витковић у Будиму, трошком Матице Српске издао, за које ја знао нисам, и оно ми остаде у библиотеци у рукопису за спомен деци.

Изучивши немачки језик науми ме отац посветити трговини, говорећи да је горак хлебац савесног чиновника, о чему сам се и сам потпуно уверио, и пошље ме тога ради у реалку у Митровицу у Срем; где сам из практичних наука врло добро испит положио. Под јесен 1842 год. вратим се кући, но кад тада из Беча и Париза српски питомци услед десивше се буне поврве то ови око мога оца настану, нарочито брат од тетке Димитрије Црнобарац, да ме у Германију ради изучења националне економије и то к професору Рау у Хајделберг пошље. Мој отац жељаше такође да у Германију идем и то у Хамбург, у који трго-

вачки контоар, но претходно да у Бечу у Политехници у трговачком одељењу науке слушам, што и учиним у току 1843 год. и то с похвалним успехом. Међу тим мој речени брат настојаваше непрестано код оца да не будем трговац већ чиновник, почем сам, вели, од детињства у том правцу васпитан како од оца тако исто и од кнеза Милоша, а и овај ми исто то често повторавашe кад би му на подворење у његов квартир у Бечу ишао. Под јесен дакле речене године одем у Германију али не у Хајделберг већ у Тибинген, поглавито ради слушања статистике код чувеног професора Фалати који тамо предаваше. Само по године тамо останем и априла месеца 1844 год. стигнем у Хајделберг да државничке науке поглавито код реченог професора Рауа слушам и то као први Србијанац на тамошњем универзитету. Тек под јесен 1845 дође тамо Коча Цукић и други, питавши ме онај на писмено из Беча за науке и професоре какви су. Проживевши у Хајделбергу три године и свршивши науке, за које сам држао да су ми нужне, вратим се кући пред Ђурђев-дан 1847 год. бивши изван отачаства осам и по година.

Још у Хајделбергу бивши почнем прибирати статистичне податке из разних научних и званичних дела и за ту цел носио сам увек при себи мали бележник у који сам исте разводио. У последњим годинама у мојим месечним извештима, које сам редовно оцу шиљао, уврстио би у њега и понешто из статистике особито руске, јер сам знао, да то отац воли, и он радујући се томе имао би обичај да моја писма махом немачки а најпосле и француски писана својим пријатељима показује а последња и ради превода јер наравно француски знао није. На тај начин чим ја кући дођем а Игњат Станимировић, професор лицејски, дође к мени и понуди ми катедру статистике, коју он заузимаше, но ја му просто одговорим, да истина статистику негујем

али практичну а не само теоретичну и да с тога желим у службу министарства финанције да ступим где је и мој отац тринаест година провео, и где статистичне грађе из Србије по казивању истога доста има, коју мислим проучити, и да сам мислио професором постати, ја би докторат у Хајделбергу гледао да получим и 100 фор. тамо да оставим, а не да их кући доносим и оцу враћам.

Лети 1847 г. пропутовавши Србију и одморивши се од труда школскога предам владаоцу молбу у месецу септембру за какву службу по финанцијској струци, но 2. окт. добијем од Јована Гавриловића тадашњег начелника писмени одговор да за сада празна места нема, но почем статистику волим, то ће ми, рече, посла дати да без плате радим. Док сам у Бечу био одлазих ка кнезу Милошу, а септ. 1844 г. походи ме кнез Михаило у Хајделбергу, није дакле чудо било што кад ме отац први пут на Ђурђев-дан у двор на подворење одведе тамо тако хладан пријем нађох, да већ сву вољу изгубих, да други пут тамо одем. У септ. 1848 год. постанем књиговођом у реченом министарству у коме сам за време петогодишње службе а и дуго после статистичне податке прибирао и у систематични ред доводио, те тиме их са подобним из европских држава упоређујући до важних народноприврeдних закључака долазио бистрећи ми доондашње доста тамне појмове о узроцима напретка и назатка друштвених односа народа. Што сам дуже на том научном пољу радио, све ми се више прохтевало, да предео својих научних ислеђивања проширим, како не бих у једностраност пао и своје умотворине илузорним у практичној примени учинио. У месецу августу 1852 произведен будем за професора лицејског предавајући наизменце науку народне привреде, финанције, статистике и опу трговине. У том звању останем пуних десет година, које нисам никад ни остављати требао, почем је оно као чиновничко најплеменитије у нас, али

Коста Цукић учивши се у последње доба заједно са мном у Хајделбергу и поставши на измаку 1861 год. министром финанције припуди ме да се примим да будем у истоме начелник економног одељења с поглавитим определењем да на статистици радим, која беше с истим спојена. Ја се примим у априлу 1862 год. тога звања, али с изречним условом, да се међу тим и нужни органи како у самом одељењу тако исто и по унутрашњости земље поставе, које ми Цукић свечано обећа да ће настати да се изврши. Он је до душе речено и учинити хтео, али одмах за тим догоди се бомбардање Београда те осујети мој и његов план и тако остах ја све скоро кроз 26 год. моје службе по статистичној струци и ако је ова 31 авг. 1869 и као самостално одељење постало не имавши обично више осим мене од једног писара и једног практиканта за сав персонал.

Још као професор предузмем под јесен 1854 год. дуго по Европи путовање у намери да се у народнопривредним мојим студијама усавршим, прикупљајући брижљиво статистични материјал за ту цељ по Италији, Француској, Белгији, Германији и Аустрији. У год. 1857 одем о свом трошку на трећи статистички међународни конгрес држани тада у Бечу, које сам после повремено понављао као званични изасланик владе српске, завршујући девети у год. 1876 у Пешти држани такође о свом трошку. Имам овде споменути, да сам ја још на крају 1850 год. савету земаљском спис један поднео, у коме сам потребу установљења званичне статистике у Србији нагласио, изложивши у неколико писмених навода почетак опадања општег народног благостања у Србији, коме је нужно било што пре на пут стати с помоћу разложних реформа које бих ја имао да и испримен које сам услед многог труда изнаћи срећан био. На ову моју изјаву не само да не следова никакво повољно решење, но на против ја бих пред-

мет оговарања, и ироничног сажаљавања као човек с неком фиксом идејом као што ме од тад титулирати изволеше. И сам мој предлог поднесени светоандрејској народној скупштини у декембру месецу 1858 год. држаној, не само да не прође боље, већ утврди противнике спасоносних преображаја на пољу народне привреде у нас, у свом мнењу, да сам непоправљив, да дајем управо умље за безумље. Кад том приликом запитах једног од народних заступника, па које томе противан, да се барем о друштвеним у нас неприликама у претрес упустим, одговор ми кратак даде, да су то главом моји другови што ме ненавиде, а што се, рече, нас неуких тиче, ми бисмо драге воље све предлоге примили који к бољитку земље воде, само кад би нам неко објаснити могао како бисмо га разумети могли. Мени тада ништа друго не оста, већ да моја привредно-статистична проучавања и даље ревносно продужим из љубави к самој науци без икакве наде да ће се она икад моћи и остварити, јер за то је нужно не само већи ступањ опште културе у земљи но на по се и виша образованост самих владалаца њених.

У рукама проницавих привредника наука је статистике доиста страшно оружје, коме никаква друга умна сила одољети у стању није. Све до године 1876 Србија је сијала као звезда даница на плаветном небу народа балканских и сви су народи европски држали да ће она у главном бити наследник Османлија који опадају с ове стране мраморског мора, које би и доиста без сумње и било, да је она у оној сразмери увек напредовала као што је случај био кроз првих тридесет година утврђеног у земљи у години 1815 мира. Само мало статистичних истина довољно је да наведемо па да сваког до очевидности убедимо, како је Србија под управом својих синова напредовала, који су јој с оружјем у руци и политично биће основали, а како је после брзо благостање у њој нестајати почело чим су они

изумрли и владавину њену својим питомцима предали који не показаше ни њима равне храбрости у боју ни врлине грађанске у миру. Ево примера из броја становништва Србије узетих из неколико пописних година, као најважнијег елемента снаге сваке државе. Тако се народ у опште множио у Србији на милион душа годишње:

Од године 1820 до 1846 са 22.500 душа: а

Од године 1846 до 1889 само са 13.700 душа.

У овом се рачуну не налазе ни шест добивених округа у год. 1833 ни она четири стечена у год. 1878, и изложено опадање у прирасту људства износи на 39°/o год. мање у другом временом простору спрам првога, или јасније још да кажемо: да је нешто благостање Србије и од године 1846 на овамо у оном ступњу расло у коме је од год. 1820 до 1846 год. онда Србија у год. 1887 не би имала само 1.626.000 душа, већ 2.486.000. душа и без нова четири округа, само у старим границама земље, или да се још јасније изразимо, Србија је од године 1846 до 1887 у старих 17 округа на 860.000 душа изгубила, за то што није онако напредовала као што је од год. 1820 до 1846 а услед рата с Турском није више но само 385.000 душа прибавила, у год. 1887 дакле једва половину онег броја који је у ствари изгубила. Но задобивени економни болови у рату продужиће се још кроз дуги низ година и Бог свети зна како ће се свршити. Ово су неоспорне статистичне истине о којима треба много више и опширније говорити но што је то овом приликом допуштено чинити и које је проучавање важно не само посебно за нас у Србији већ и за све мисливе људе у опште.

Узмемо ли ради поређења другу једну земљу словенску и то Пољску, то се из њене статистике види, да је она и од год. 1846 до 1885 у прирасту свога становништва онако исто јако напредовала као што је и од год. 1819

до 1846; имала је у оба периода по 12.700 душа приновка на сваки милион житеља, дакле скоро онолико колико и Србија у другом периоду, не имавши до душе онако наглог полета као што Србија то показа од год. 1820 до 1846 и као што га многе државе ван Европе у Америци и Аустралији показују и дан данас.

Књижевна по обиму не многа дела која сам кроз минулих педесет година написао, изложио је поштовани г. предговорник у свом поздраву а ако је на званичној статистици и помоћи било, то сам ипак главни посао ја вршио, поглавито првих година постанка исте у Србији а тежња ми с истом поглавито на цељ управљена беше, не само да домородце већ и странце да упознам о произвoдној и политичној снази нашег отачаства, које пре 40 година, мало ко изван Срба како требаше познаваше и нас кориште кад их за политичну помоћ молисмо, да смо сами криви кад им статистично описано стање наше земље на углед и оцену не подносимо.

Но осим прибирања грађе за статистику Србије трудио сам се ја да сакупим и ону што се односи на метеорологију њену, чувши од мог професора Рау-а, кад је пољску привреду предавао, како је тачно познавање климатичних својства земље од неоцењиве вредности по природно царство биља. Чим сам за тим у државну службу стао одмах сам и свакодневна сматрања са термометром чинити отпочео, додавши истоме у декембру месецу 1850 год. и кишомер а у идућим годинама ширећи предео њихов у корист науке. У лето 1855 год. кад сам у Бриселу био издам позив на љубитеље природних испитивања у Србији да се бесплатног труда приме, да метеоролошка сматрања у свом месту становања чине. Набавивши нужне физикалне инструменте о свом трошку предузмем по Ђурђеву-дне 1856 год. по Србији путовање и раздам поменуте справе лицима к тому

привољеним и прем да су позније од истих многа и одустали, од чести и услед службеног премештаја, то сам ипак успео да приберем метеоролошку грађу из целе земље за 16 година од 1856 до 1871, до душе са жртвом својом од 4.000 дин. све у корист науке и Србије. И податке из речених сматрања као и статистичне црпене из званичних бројења намеран сам у течају идућих година јавности предати, ако нешто још живота и здравља за рад имао будем, које ми је целог века најмилија наслада и утеха била.

Завршујући, високопоштовани зборе, опис мога скромног педесетогодишњег рада на пољу науке у опште и српске на по се, одајем смерну главу свевишњему Творцу, који ме је милости удостојио да данашњи светли по мене дан доживим, — усрдно благодарим велепоштованом председнику нашег чувеног друштва г. архимандриту Дучићу у цркви благочастивом пастиру Христова стада, на бојном пољу храбром српском војводи и на књизи и беседи угледном научнику; не мање сам за вавек морално обвезан мом предањашњем моралном куму, г. Чедомиљу Мијатовићу; превасходном мом негдашњем у школи ђаку; симпатичном у канцеларији колеги, врсном економу и финанцисти, под чијим сам министровањем дуго година служио по научном раду и друштвеном положају најузвишенијем мужу у Србији.

А и вама свима, дична српска господо, слава и дубока хвала на љубави доласка са којом сте ме данас почаствовати изволели.

ИЗВОДИ ИЗ ЗАПИСНИКА
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

ОДБОРИ

(Види Гласник 68.)

ОДБОР ЗА НАУКЕ ПРИРОДНЕ И МАТЕМАТИЧКЕ

I САСТАНАК, 18 НОВЕМБРА 1888.

Били су: Д. Нешић, Ј. Драгашевић, Ј. М. Жујовић, К. Алковић, Св. Ивачковић, Љ. Клерић, М. Леко и Ј. Бошковић секретар.

1.

Секретар друштва приказује одбору расправу: Испитивање хидрауличних мотора, од Светозара Недељковића, машинског инжињера.

Решено је: да се да̂ на оцену члану друштва г. Љ. Клерићу.

2.

К. Алковић реферише о расправи: Закон елементарне снаге и т. д., од К. Карамате, која се због друштвених неприлика до сада код њега налазила.

Одбор није донео никакву одлуку по овој ствари, јер секретар друштвени саопшти, да је писац захтевао натраг своју расправу.

3.

Секретар друштва г. J. Бошковић реферише о предлогу, што га је одбору за науке философске и филолошке поднео г. J. М. Жујовић, и који се састоји у томе: да се старањем српскога ученог друштва израде критички прегледи средњошколске књижевности по свима струкама.

Одбор је у начелу усвојио овај предлог.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ФИЛОСОФСКЕ И ФИЛОЛОШКЕ

II САСТАНАК, 9 ЈУНА 1888.

Били су: заменик председника друштва, Н. Дучић архимандрит; чланови: Г. Витковић, J. Авакумовић, J. Бошковић, J. Ђорђевић, Св. Ковачевић, М. Ђ. Милићевић, М. П. Шапчанин, Св. Вуловић и В. Бакић.

1.

Прочитана су два писма г. министра просвете и црквених послова од 13 и 30 маја ове године Пбр. 3606 и 4089 — о настављању друштвеног рада и штампању Гласника.

Узима се на знање.

2.

Приступило се избору председника овоме одбору на место пок. Ђ. Малетића.

Изабран је за председника једногласно Јован Ђорђевић.

III САСТАНАК, 16 НОВЕМБРА 1888.

Били су: председник J. Ђорђевић, чланови: В. Бакић, J. Бошковић, J. Жујовић, J. Туроман, М. Бан, М. Ђ. Милићевић, М. П. Шапчанин и С. Сретеновић.

1.

Д-р Ј. Туроман читао је своју расправу: „Прилог к историји наше средњошколске књижевности,“ у којој су нарочито оцењени уџбеници за латински језик.

Одлучено је, да се та расправа штампа у Гласнику.

2.

Тим поводом предложио је Ј. Жујовић, да овај одбор заједно са осталим одборима српскога ученог друштва поради на томе, да се на сличан начин оцене и уџбеници за остале наставне предмете.

После подужег већања овај је предлог једногласно усвојен.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ДРЖАВНЕ И ИСТОРИЈСКЕ

II САСТАНАК, 21 ДЕЦЕМБРА 1888.

Били су: Н. Дучић, председник одбора, чланови: А. Васиљевић, Богољуб Јовановић, Ј. Витковић, Ј. Авакумовић, Љ. Ковачевић, М. Ђ. Милићевић, Мил. Спасић, М. Зечевић, П. Срећковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се предлог г. Ј. Жујовића, свима одборима, да се прокритикују све наше књиге за средње школе и

Усваја се.

ОДБОР УМЕТНИЧКИ

I САСТАНАК, 23 ДЕЦЕМБРА 1888.

Били су: Ђ. Крстић, Ђ. Миловановић, М. П. Шапчанин, М. Валтровић, Св. Ивачковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се подуже писмо дописнога члана г. Ф. Каница: о чувању римских старина по Србији, а нарочито у Костоцу, Пожаревцу, Градишту, Брзој, Праову, Неготину, Белој Паланци и „Трајанове табле.“

Г. Валтровић извештава, да вотивна табла цара Филипа у Белој Паланци није узидана у темељ Јанићеве крчме, него да је пренета у народни музеј у Београду. Што се тиче Трајанове табле, то он узима на се, да се побрине за заштиту тога споменика, било о трошку археолошког друштва или с помоћу владином. За друге споменике вели, да су једни, међу тим, већ склоњени на боља места, неки су пренети у музеј, а и за остале ће се по могућству побринути да дођу у безбедност.

Узима се на знање.

2.

Секретар износи предлог г. Ј. Жујовића, да се прокритикују све књиге средњих школа.

Усваја се.

УПРАВА

III САСТАНАК, 11 АПРИЛА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М. Лозанић и Ј. Бошковић секретар.

1.

За обезбеду 300 дин. парничних трошкова, г. Ст. Добривојевић, адвокат тражио је код суда за варош Београд забрану на означену имовину ученога друштва, предлажући за стараоца забрањене покретности Ђ. Ђурића антиквара, и суд му је ту забрану одобрио решењем од 7 апр. 1888, Бр. 4422.

Г. Владимир Јовановић писмом својим од 16 маја 1886 изјавио је од своје воље, да ће он платити поменуте парничне трошкове јер није рад да друштво ишта штетује његовим поводом. Али како он у овај мах није у Београду, а у благајници нема новаца, одлучено би:

Да управни чланови, на свој лични кредит, крену из којега новчаног завода 300 дин., па исплате суду, а после да се та сума наплати од хонорара г. Вл. Јовановића, који има да прима од друштва за свој „Нови статистични преглед“ (Гл. 68).

2.

Одлучено, да се по закону, на место дојакошњега председника одбора за науке филолошке и философске, избере нови.

3.

Секретар јавља, да су скупом изабрани прегледачи рачуна прегледали рачуне за године 1886 и 1887, и нашли их у свему исправне.

Предложиће се скупу друштва, да изда секретару разрешницу за поменуте рачуне.

4.

Исти јавља, да је вратио и остатак Врчевићевих списа.

Узима се на знање.

IV САСТАНАК 17 МАЈА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М Лозанић, А. Бугарски и Ј. Бошковић секретар.

2.

Чита се писмо г. министра просвете од 13 маја ов. год. Пбр. 3606, којим јавља, да ће друштво остати и

у напредак, па позива управу, да му јави потребе друштвене, привремене и сталне, и како друштво мисли да треба у будуће да буде уређено.

Одлучено би одговорити г. министру: 1° Привремене потребе овог друштва су, да му се да у име ванредне помоћи до 1 новембра ове године свега само 3.000 динара; 2° да г. министар изволи наредити да се настави штампање Гласника, јер има рукописа за 10 књига, који леже неупотребљени, а већином су откупљени.

А што се тиче питања: о будућем уређењу и сталним потребама друштва, то превазилази круг рада ове управе, него ће се за то сазвати скуп друштва, који је властан да о томе донесе одлуку.

V САСТАНАК, 19 ДЕКЕМБРА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, Ј. Ђорђевић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се нацрт за извештај управин о раду друштва у годинама 1886 и 1887, који ће се поднети скупу и, по учињеним примедбама, одобрава се.

2.

Одлучено, да скуп друштва буде 29 декембра ове год., у 3 часа по подне, и усвојен је дневни ред за њега.

3.

Одређују се хонорари: Д. С. Јовановићу за чланак: Како су се пириле међе Душанове царевине (Гл. 68), по 100 дин. од штам. табака; а д-ру Ј. Туромапу за расправу: Прилог к историји наше средњошколске књижевности (Гл. 68), по 120 дин.

4.

Чита се писмо г. Г. Дилбера апотекара од 3 окт. ове год., којим јавља, да у последњој вољи пок. родољуба Ђоке Влајковића, пуковника, стоји и ово завештано: Ако његов јединац син Драгољуб умре, да онда његов део наследства припадне српској просвети, и да се оснује фонд под његовим именом за просветне цели, — позивајући друштво, како је поменути син умрьо, да по надлежности својој оствари Влајковићеву жељу.

Одлучено, да секретар лично пропита г. Дилбера ко је управо одређен за руковаоца тога фонда, да ли ово друштво, или министарство просвете, или неко трећи? Ако ли то њему не би било познато, онда да се помене за ту ствар на скупу, не би ли се тако дознало.

5.

Председник јавља, да је са секретаром, од стране управе, 14 јула ове год. послао у Русију овакп телеграм:

„Нека дух св. Владимира руског, који је засновао хришћанство у Русији, штити Русију и свето православље; нека крепи дух рускога народа, који је с православљем довео Русију до садашње величине, хришћанске културе и славе. Руски дух с православљем нај јаче је руско оружје.

„У то име српско учено друштво најтоплије честита 900-годишњу прославу крштења и православља братског нам народа руског.“

Одобрава се.

6.

Читају се писма г. министра просвете од 30 маја, 6 јула (о имању), 11 октобра (о пошиљању књига за париску изложбу) и 13 окт. (о стану друштвеном).

Одлучено, да се сва та писма, осим онога о изложби, изнесу пред скуп друштва.

7.

Одлучено би, да се столару исплати рачун за један велики бели орман за књиге, у 120 динара.

8.

Чешко научно друштво у Прагу жели да обнови свезе с нашим друштвом.

Узима се на повољно знање и објавиће се на скупу.

VI САСТАНАК, 22 ДЕКЕМБРА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, J. Ђорђевић и J. Бошковић секретар.

1.

Утврђује се дневни ред за скуп друштва, који ће бити 29 дек. ове год., овако: 1° Поздрав потпредседников. — 2° Обзнањују се промене председника појединих одбора. — 3° Извештај о трогодишњем раду друштва. — 4° Извештај о рачунима за годину 1886 и 1887. Секретару као полагачу рачуна издаје се на њих разрешница. — Избор тројице чланова за прегледање потоњих рачуна. — 5° Ступање у свезу са научним академијама и књижевним друштвима. — 6° Избор чланова, који ће потписати записник овога скупа, из сваког одбора по један. — 7° О ревизији уређења овога друштва и о сталној државној помоћи. — 8° О имању, повластицама и о стању ученога друштва. — 9° Избор председника. — 10° Нови предлози у самоме скупу учињени, ако их буде. (§. 40 пословника, правило 2.)

2.

Председник јавља, да ће редовни члан Владимир Јакшић 11-ога марта 1889 навршити 50 година књижевнога рада.

Одлучено би, да се — према ранијој одлуци скупа — поменута 50-годишњица прослави уобичајеним начином, а пре свега да се управа побрине за беседника.

СКУП СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

29 декембра 1888.

(ГЛЕДАЈ 69 КЊИГУ ГЛАСНИКА).

ОДБОРИ

ОДБОР ЗА НАУКЕ ПРИРОДНЕ И МАТЕМАТИЧКЕ

I САСТАНАК, 11 ЈАНУАРА 1889.

Председавао С. М. Лозанић, чланови: Ј. Жујовић, Ј. Пецић, К. Алковић, Љ. Клерић, М. Леко, Св. Ивачковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

На реду је избор члана, који ће уз председника овог одбора састављати поверенство за ревизију друштвеног уређења.

Изабран би К. Алковић.

II САСТАНАК, 31 МАРТА 1889.

Председник С. М. Лозанић, чланови: Ј. Мишковић Ј. Пецић, Љ. Клерић, Св. Ивачковић, К. Алковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Члан С. М. Лозанић, чита свој чланак: „Прилог броманилу.“

Прима се за Гласник.

2.

Секретар подноси расправу д-ра Ст. Мачаја: „Опис црноречког округа“.

Издаје се на оцену господи: М. Ђ. Милићевићу, Ј. Мишковићу и Ј. Жујовићу.

3.

Рукопис г. Свет. Недељковића: „Испитивање хидрауличних мотора“ не може се примити, што не спада у круг рада ученога друштва. Референат Љ. Клерић.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ФИЛОСОФСКЕ И ФИЛОЛОШКЕ

I САСТАНАК, 12 ЈАНУАРА 1889.

Били су: председник Ј. Ђорђевић, чланови: А. Васиљевић, Ј. Ђ. Авакумовић, д-р Ј. Туроман, Ј. Бошковић, М. П. Шапчанин, д-р М. В. Вујић, С. Сретеновић и В. Бакић.

1.

Према одлуци скупа српског ученог друштва изабран је, осим председника овога одбора, за члана нарочитог одбора за преуређење ученога друштва д-р М. Вујић.

2.

На место Ј. Ђорђевића, који је изјавио да због многих других послова не може више да врши председничку дужност, изабран је за председника овога одбора С. Сретеновић.

II САСТАНАК, 10 ЈУНА 1889

Били су: председник С. Сретеновић, чланови: Ј. Бошковић, Ј. Ђорђевић, д-р Ј. Туроман, владика Никанор Ружичић, В. Бакић, П. Срећковић.

1.

Д-р Ј. Туроман прочитао је своју расправу „Каква нам треба латинска граматика за наше гимназије?“

Одбор је одлучио, да се та расправа штампа у Гласнику.

2.

Ј. Бошковић подноси за Гласник свој говор на Даничићевом вечеру.

Одбор решава, да се тај говор штампа у Гласнику.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ДРЖАВНЕ И ИСТОРИЈСКЕ

I САСТАНАК, 9 ЈАНУАРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: А. Васиљевић, Д. Ђурић, Ј. Ђ. Авакумовић, Ј. Ристић, Љ. Ковачевић, М. Спасић, Ст. Бошковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

На реду је избор председника овоме одбору, по што је г. Дучић изабран за председника друштва.

Изабран би на место дојакошњега председника, за годину дана, г. А. Васиљевић.

2.

У поверенство за ревизију друштвенога уређења, поред председника одбора, бира се члан Ј. Авакумовић.

3.

Беседништво за 50-годишњицу Вл. Јакшића, да се понуди и замоли један од ове господе: д-р М. Вујић, Ст. Р. Поповић, Ч. Мијатовић. Извршење поверава се председништву.

II САСТАНАК, 28 НОВЕМБРА 1889.

Председник А. Васиљевић, чланови: Богољуб Јовановић, Вл. Јакшић, Вл. Јовановић, М. Спасић, М. Зечевић, архим. Н. Дучић, П. Срећковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се чланак: „Подаци о аграрним односима Хришћана у окр. топличком и врањском, за време турске владавине," од д-ра М. Спасића и прима се за Гласник.

2.

Члан Вл. Јовановић подноси своју расправу: „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу."

Одлучено би, да се штампа у Гласнику.

ОДБОР УМЕТНИЧКИ

I САСТАНАК, 13 ЈАНУАРА 1889.

Председник А. Бугарски, чланови: Ђ. Крстић, М. П. Шанчанин, Св. Ивачковић, Ст. Тодоровић и Ј. Бошковић секретар.

1.

За ревизију друштвеног уређења, поред председника овога одбора, изабран би члан Св. Ивачковић.

2.

За председника овоме одбору на две године изабран би г. Милорад Шанчанин, на место дојакошњега, који по закону одступа.

УПРАВА

I САСТАНАК, 10 ЈАНУАРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: Ј. Ђорђевић, А. Васиљевић и Ј. Бошковић секретар.

1.

За заменика председнику друштва изабран би г. А. Васиљевић.

2.

Одлучено би писати г. министру просвете с молбом, да изволи одгодити извршење дотичне своје наредбе о уступању предње собе у друштвеном стану Великој Школи за слушаоницу, још за кратко време; а тако исто и ректору Велике Школе, да се и он притрпи са својим потраживањем исте.

3.

Да се извести г. министар о извесним одлукама Скупа, као и шта друштво сада по њима ради.

II САСТАНАК, 26 ЈАНУАРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Састаде се управа друштва и скупом изабрани нарочити изабраници, господа: К. Алковић, д-р М. Вујић Ј. Авакумовић и Св. Ивачковић, да већају о ревизији друштвенога уређења. Ова је комисија свршила свој задатак на три састанка. Записник о томе поднеће се главноме Скупу друштва.

III САСТАНАК, 11 МАРТА 1889

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Секретар извештава о штампању Гласника и отправци књига.

Узима се на знање.

2.

Одлучено би писати г. министру просвете ради привремене државне помоћи.

3.

50-годишњица г. Вл. Јакшића да буде 30 маја ове године, а дотле да буде готово све што треба за њу. Редовни члан Ч. Мијатовић нарочито да се умоли за беседу.

4.

Српским университеским ђацима у Грацу одобрава се да се пошљу новије књиге Гласника, ако имају своју сталну библиотеку. А овдашњој Великој Школи да се шаљу по два примерка: за библиотеку професорску и ђачку.

IV САСТАНАК, 16 МАРТА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се записник прошлога Скупа, усваја се и упућује се Скупом изабраним потписницима на оверење.

2.

Управни члан Шапчанин предлаже, да се записник Скупа наштампа за се у 300 примерака и разашље свима члановима, научним друштвима с којима смо у свези, и главним новинама нашим и словенским.

V САСТАНАК, 30 МАРТА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин, Св. Ивачковић и Ј. Бошковић секретар, заједно са нарочитим изабраницима.

1.

Чита се операт особене комисије.

По дужем већању одлучено би, да се preради по учињеним примедбама.

VI састанак, 18 априла 1888.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и J. Бошковић секретар, заједно са нарочитим изабраницима.

1.

Нарочити Одбор за ревизију друштвених правила сложио се да предложи скупу ученога друштва ово:

„Одбор, састављен према одлуци главнога скупа овога ученог друштва од 29 декембра прошле године, прегледао је друштвено уређење, према писму господина министра просвете од 13 маја прошле године Пбр. 3606 и другоме од 30 маја Пбр. 4089, и једногласно се сложио, да се изнесу пред овај скуп на претрес и одлуку ове основе, по којима би се имало одговорити господину министру просвете:

I° Српско Учено Друштво, као најстарије научно друштво у Срба и у опште на словенском Југу, жели да остане и даље у своме дојакошњем својству и задатку. Оно, ослањајући се на своје уређење, на свој дојакошњи научни рад, многобројност својих чланова, своје првенство на научноме пољу и услуге учињене српској науци и просвети у опште, не може пристати да буде сведено на просто књижевно друштво. Њему нису на сметњи нова научна или књижевна друштва, која су, или која би поникла у нашој

краљевини, као: Лекарско Друштво, Археолошко Друштво, Научна Академија и т. д.

II° Да би Српско Учено Друштво могло и даље вршити свој задатак, оно тражи да му се продужи давати стална државна помоћ, у границама закона о буџету, најмање онолика, колика му је и до сада давана, а то је заокружено 15.300 динара годишње, осим тога бесплатан стан и повластице, које је имало у државној штампарији и државним поштама.

III° Каса, архива, библиотека, стовариште књига, збирке и остало имање Ученог Друштва остаје и даље друштвена својина.

Разлози, са којих има постојати Српско Учено Друштво, ови су:

1° Да се види, да смо ми Срби почели обрађивати науку још од 1841, дакле пре осталих јужних Словена.

2° Да смо од то доба науку непрекидно гајили. Резултат је тога рада стотинак већих књига. (Гласник I-ог одељка 69 књига, II-ог одељка 15, других издања 10 књига, а у рукопису још 8.)

3° Рад Ученог Друштва стекао је имена и гласа не само у Српству и Словенству, него и у научном свету културних народа у опште; и то како друштву и његовом органу, тако и Србији.

4° Међу редовним, почасним и дописним његовим члановима има научника и уметника првога реда, на дому и изван. Они су изабрани до свога века. Не би било ни лепо ни право лишавати их тако заслужене почасти. Иначе би у напредак морали захвалити на свакој почасти, која би им се таким начином код нас указала.

5° У нас нема конфискације добара, нити извлашћивања, осим по закону о експропријацији (чланови 29 и 50 старог, 16 и 27 новог Устава). А Ученоме Друштву хтело

је да се одузме, за живота његова, све имање његово и све повластице. (Ставом другим члана 31 закона о Научној Академији).

Према свему овоме одбор има част предложити скупу Ученог Друштва ово: да се замоли господин министар просвете и црквених послова, да законодавним путем измени чланове 6 и 31 закона о Академији, у колико се они дотичу Српскога Ученог Друштва."

2.

Одлучено би, да ванредни скуп ученога друштва буде у недељу 14 маја у 10 часова пре подне.

3.

Бирају се д-р В. Бакић и П. Срећковић, да овере записник прошлога скупа, на место оних изабраника, који не беху на скупу, један из философског а један из историјског одбора.

4.

Госп. Утјешеновић тражи десетак комада својих Мисли о књижевности.

Одговорити му, да нема више ни једнога примерка.

ВАНРЕДНИ СКУП СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

14 МАЈА 1889 ПРЕ ПОДНЕ, У ДВОРНИЦИ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин, Ј. Драгашевић, д-р М. Спасић, Ст. Здравковић, М. Медаковић, Ј. Авакумовић, М. Леко, Ј. Аврамовић, М. Зечевић, Д. Јенко, Св. Ивачковић, Ј. Ђорђевић, Ст. Бошковић, д-р Ст. Мачај, д-р В. Бакић и Ј. Бошковић, секретар.

1.

Председник кратким говором поздравља Скуп, наглашавајући ради чега смо се састали.

2.

Читају се писма г. министра просвете од 13 маја 1888 г. Пбр. 3606 и од 30 маја исте године Пбр. 4089, а за тим Извештај нарочитог одбора за ревизију друштвенога уређења. (Гледај овогодишњи VI састанак управин).

После малог објашњења, које учинише чланови: М. Зечевић, М. Спасић, Ст. Бошковић и А. Васиљевић, усвојен би Извештај у целини, да се тако одговори министру од стране Ученога Друштва.

УПРАВА

VII САСТАНАК, 19 МАЈА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић и Ј. Бошковић, секретар.

1.

Утврђује се спроводно писмо г. министру о одлуци Скупа. Завршетак тога одговора гласи:

Ово ваља сматрати као одговор Ученога Друштва на питања постављена вашим претходником. А ако бисте ви, господине министре, имали каквих нових погледа на ову ствар, молимо вас да их изволите доставити Друштву, које је вољно да их прихвати, а по могућству и да им се одазове.

2.

Учињене су неке наредбе за 50-годишњицу члана Вл. Јакшића.

3.

Одређује се награда слагачу Гласника Ђ. Вучетићу деди, у 12 динара.

СВЕЧАНИ САСТАНАК СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА 30 МАЈА 1889 ПРЕ ПОДНЕ, У ДВОРНИЦИ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

Ради прославе 50-годишњице књижевнога рада г. Владимира Јакшића, редовног члана друштва. (Гледај 71 књигу Гласника).

VIII САСТАНАК, 5 ЈУЛА 1889.

Потпредседник А. Васиљевић, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Одређују се хонорари и то: д-ру М. Леку за чланак: О тијофену у бенсолу из анилина (Гласник 64), одсеком 50 дин.; д-ру Ј. Туроману за расправу: Каква је латинска граматика потребна за наше гимназије? (Гл. 70), по 120 дин. од штамп. табака, и Ј. Бошковићу за говор на „Даничићевом вечеру“ (Гл. 70), 100 дин. одсеком.

2.

Одлучено би, да се г. М. Егеровићу Холандском, професору из Харкова, да̂ на дар Гласника II. одељка књига 14-а.

3.

Члан Ј. Жујовић, тражи неке књиге из библиотеке овога друштва за једнога свог ђака.

Одлучено, да се издаду на реверс г. Жујовића.

IX САСТАНАК, 13 ОКТОБРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и J. Бошковић, секретар.

1.

Одређују се хонорари: за Беседу Чед. Мијатовића, на светковини Владимира Јакшића, (Гласник 71), 100 дин. одсеком; а записник тога свечаног састанка да се прештампа у 200 комада за г. Вл. Јакшића.

2.

Секретар јавља, да се Гласници 70 и 71 споро штампају с тога, што је државна штампарија превећ оптерећена ванредним пословима за државу.

Узима се на знање.

Госп. J. Жујовић тражи допуштење, да може пресликати фотографију Ами Буја.

Да му се уступи на послугу.

X САСТАНАК, 20 ЈАНУАРА 1890.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и J. Бошковић секретар.

1.

Одређују се хонорари: за Привредни ред и покрет, од Влад. Јовановића, (Гласник 71), по 120 динара од штамп. табака; за Податке о аграрним односима, од Мил. Спасића, (Гласник 71), по 100 дин. од штамп. табака.

Управни члан С. Сретеновић, одваја своје мишљење, дајући у име хонорара и за један и за други спис само по 60 дин. од штамп. табака.

2.

Траже књиге на дар: Босанска Вила, гимназија у Травнику и српска општина у Панчеву.

Одлучено, да се у Босну пошље од свих књига, којих још имамо, по 2 комада, на њихов трошак, а у Панчево да се настави шиљање књига општини, као и до сада.

3.

Узима се на знање законодавно решење, по коме се рачунска година изједначује са календарском.

4.

Госп. Миле Маравић, управитељ дионичке штампарије у Загребу, тражи Гласнике у комисију; од старијих по 2 ком., а од новијих по 5 комада.

Одлучено би, да се г. Маравић уврсти у ред комисионара за продају књига овог друштва.

5.

Одлучено, рукопис: Галванометрија, од проф. Рокнића, да се врати писцу, по што издавање таквих списа није у задатку овога друштва.

СПИСАК КЊИГА

КОЈЕ ЈЕ

СРПСКО УЧЕНО ДРУШТВО СА ЗАХВАЛНОШЋУ ПРИМИЛО:

1. Србија. Опис земље, народа и државе, написао проф. Влад. Карић, са сликама од проф. В. Тителбаха. Београд 1887. (У дивном повезу, поклон од В. Тителбаха).

2. Браство II, III. (4-та и 5та књига „Друштва Светога Саве.“) У Београду 1888, 1889.

3. А. А. Пашковъ. Невольничество у Мадьяръ. С.-Петербургъ 1889.

4. Матеріалы по археологіи Россіи, издаваемые императорскою коммиссіею № 3. Сибирскія древности. В. Радлова. Томъ первый, выпускъ первый. Санктпетербургъ 1888.

5. Bulletin de la Société Impériale des naturalistes de Moscou. Publié sous la Rédaction du Prof. Dr. M. Menzbier. Année 1888. — № 3, 4. Année 1889. — № 1, 2, 3. Moscou 1888, 1889, 1890. — И Beilage zum Bulletin „Meteororologische Beobachtungen.“ — Moskau 1889.

6. Hypothèse cinétique de la gravitation universelle en connexion avec la formation des élément chimiques. Par Jean Yarkovski. Ingénier. Moscou 1888.

7. Annalen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Hauer. Band III. № 2, 3, 4. — Band IV. № 1. Wien, 1888.

8. Sielo za zabavu i pouku. Složio za djevojčice Janko Tomić. II. knj. 1. i 2. svezak. U Zagrebu 1888, 1889.

9. Emil ili ob uzgoju. Napisao J. J. Rousseau s francuskoga preveo Ivan Širola. Drugi dio. — Zagreb, 1888.

10. Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Matematičko-prirodoslovni razred. Knjiga XVII, IX_1 i IX_2 — Knj. XCV. X. — Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički. Knjiga XCIII, XCIV, XCVI, XCVII. U Zagrebu 1888, 1889.

11. Stari pisci hrvatski. Knjiga XVI. Djela Petra Zoranica, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendevševića, na svijet izdala jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu, 1888.

12. Starine na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga XX, XXI. U Zagrebu, 1888, 1889.

13. Ljetopis jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1888. Treći svezak. U Zagrebu, 1888.

14. Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije. Napisao Fran Bulić. Svezak I. U Zagrebu, 1888.

15. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obradjuje P. Budmani. Svezak 10. 2 trećega dijela. (Godomik — Grumac). U Zagrebu, 1888.

16. Извјештај о православном богословском заводу у Задру за школску годину 1887-88. Година X. Задар, 1888.

17. Библиографски преглед књижевних послова Вука Стеф. Караџића. Написао П. П. Ђ. (Извађено из „Просветног Гласника.") Београд 1888.

18. Прилози за синтаксу српскога језика. I. О падежима без предлога. Написао Пера П. Ђорђевић професор. (Оштампано из 68. и 69. Гласника Срп. Уч. Друштва) Београд, 1889.

19. Српска синтакса. Својим ученицима саставио Јован Живановић, Нови Сад, 1889.

20. Јавна предавања на Великој Школи. Прво коло. V. Света вештина и алхемија од С. М. Лозанића. У Београду, 1889.

21. Православно исповиједање вјере католичанске и апостолске цркве источне. Превео Митрофан Шевић, професор у богословији задарској. (Прештампано из „Истине"). У Задру, 1889.

22. Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja. Obradjuje D-r Ivan Zoch. U Osieku, 1889.

23. Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Уредник Коста Херман, владин савјетник. 1889 година. Књига I. II. III. IV. Сарајево 1889.

24. Варшавскія университетскія извѣстія. 1888. № 7 — 9. 1889. № 1 — 9. — Варшава, 1888. 1889.

25. Извѣстія императорскаго русскаго географическаго общества, издаваемыя под редакціею секретаря общества. Томъ XXIV. 1888. Выпускъ. IV. V. VI. Томъ XXV. 1889. Выпускъ I. III. IV. V. — С.-Петербургъ 1889.

26. Bulletin international de l' Académie des sciences de Cracovie. Comptes rendus des séances de l' année 1889. № 1—10. Cracovie, 1889.

27. Свечани скуп српскога ученог друштва 11 маја 1886 год. у спомен Димитрију Матићу. Беседа Стојана Бошковића. Београд, 1889.

28. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe.

Erste Abtheilung. XCVII. Band. I. bis X. Heft. — XCVIII. B. I—III. H.

Abtheilung II_a XCVII. Band. I—X. Heft — XCVIII. B. I—III. H.

Abtheilung II_b XCVII. Band. I—X. Heft — XCVIII. B. I—III. H.

Dritte Abtheilung XCVII. Band. I—X. Heft — XCVIII. B. I—IV. H.

Philosophisch-historische Classe. — CXVI., CXVII., CXVIII. Band., — Wien, 1888, 1889.

29. Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Achtunddreissigster Jahrgang. 1888. Neununddreissigster Jahrgang, 1889. Wien. 1888, 1889.

30. Исторія сербскаго языка по памятникамъ, писаннымъ кириллицею, въ связи съ исторіею народа. Сочиненіе А. Майкова, Москва, 1857.

31. Балкански полуострв. Од д-ра Стевана Братимића, превео с француског Н. Дучић, архимандрит. У Београду, 1889.

32. Na Vidov-dan. 1389—1889. Pieśni serbskie o kosowskim boju w nowym przekladzie przez Izydora Kopernickiego z przedmowa T. T. Jeża. Kraków, 1889.

33. Отчетъ императорскаго русскаго географическаго общества за 1888 годъ. С.-Петербург, 1889.

34. Die europäische Türkei von Ami Boué. (La Turquie d' Europe par A. Boue. Paris, 1840.) Deutsch herausgegeben von der Boue-Stiftungs-Commission der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. I. II. Band. Wien, 1889.

35. Orvos-természettudományi értesitő az erdélyi Muzeum-egylet orvos-természettudományi szakosztályának az 1889-ik évben tartott szakülöseiről és nepszerü természettudomanyi estelyeiről. II Természettudományi szak. I, II, III. füzet. 1889. XIV évfolyam. Kolosvart 1889.

36. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva. Godina XI. — Br. 3, 4. U Zagrebu, 1889.

37. Kraj. Pismo polityczne, spoleczne, ekonomiczne i literackie. Rok VIII. № 24. Petersburg 1889. — Са књижевним додатком „Przeglad literacki." са овим садржајем: Kosowo pole, p. Radowana Koszutića. Ulamki z epopei Kosowskiej w przekładzie Bohdana Zaleskiego. Z dziejów dawnej Serbji. p. Adama Mickiewicza. Historya upiesniona p. T. T.Ježa. Serbja w literaturze polskiej. p. Bronisława Grabowskiego. Fragmenty z epopei Kosowskiej w przekładzie Iz. Kopernickiego. Na Awale. Opowiadanie z przeszłosci serbów Joz. T. Touzimskiego, tłóm. A. B. P. Jezyk serbski w rodzinie słowianskiej, p. Jana Łosia. Chronologja serbska. Nowe ksiažki. — Petersburg 1889.

38. Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. Томъ сорокъ четвертый. сорокъ седьмой. Санктпетербургъ, 1889.

39. Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München. — 1888. Band II. Heft. I, II. — 1888. Heft II, III. — München, 1888.

44. Sitzungsberichte der mathematisch-physikalischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München. 1888. Heft I, II. — München, 1888.

41. Abhandlungen der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften. — Achtzehnten Bandes zweite Abtheilung. In der Reihe der Denkschriften der LX Band. München, 1888.

42. Abhandlungen der mathematisch physikalisen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften. — Sechzehnten Bandes dritte Abtheiluug. In der Reihe der Denkschriften der LI. Band. — München, 1888.

43. Joseph von Frauenhofer's gesammelte Schriften im Auftrage der mathematisch-physikalischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von E. Lommel. München, 1888.

44. Jahrbuch der kaiserlichen-königlichen geologischen Reichsanstalt. Jahrgang 1888. XXXVIII. Band. 1, 4, Heft. — Wien 1888.

45. Извештај о православном богословском заводу у Задру за школску годину 1888-89. Год. XI. Задар, 1889.

46. Хришћани на балканском полуострову и њихова судбина. Написао В. М. Г. Медаковић, Београд, 1885.

47. Калај на Истоку. Одговор на књигу Русија на Истоку написао В. М. Г. М. У Биограду, 1887.

48. Участвованѣ Срба на деветстогодишњој прослави у Кіеву и повѣстнички податци о Србіи и Црной Гори. Написао В. М. Г. Медаковић. У Новом Саду, 1888.

49. Izvještaj o kraljevskoj velikoj realci i s njom sdruženoj trgovačkoj školi u Zemunu za školsku godinu 1888-89, Sadržaj: I. Prilozi k nauci o računu složenijeh kamata. II. Školske viesti od ravnateljstva. Zemun, 1889.

50. Летопис Матице Српске. Уређује А. Хаџић. Књига 158. — 1889, свеска друга. — У Новом Саду. 1889.

51. Mittheilungen der kais. königl. geographischen Gesellschaft in Wien. 1888. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Le Monnier XXXI. Band (der neuen Folge XXI.) Wien 1888.

52. Бранич српскога језика. У славу г. Љуб. Стојановића. Од Јована Живановића. (Оштампано из „Кола.)" У Београду, 1889.

53. Свети Вит (Видов дан). Једно питање агиологије православне цркве. Расправио прота Јован Вучковић професор у правосл. богосл. заводу задарском. Задар 1889.

54. Геолошки анали балканског полуострва уређује J. M. Жујовић. Књига прва. Књига друга, део први. (Annales géologiques de la peninsule balkanique dirigées par J. M. Žujović. Tome I. Tome II. Fasc. 1.) Београд. 1889, 1890.

55. Abhandlungen der philosophisch philologischen Classe der bayerischen Akademie der Wissenschaften. Achtzehnten Bandes erste Abtheilung. In der Reihe der Denkschriften der LXI. Band. München, 1888.

56. Das bayerische Praecisions-Nivellement. Siebente Mittheilung von Carl Max von Bauernfeind. München. 1888.

57. Makedonien und Alt Serbien. Von Spiridon Gopčević. Mit 67 Original-Illustrationen (14 Tafeln, 2 Doppelbilder, 51 Textbilder) und einer ethnographischen Karte (1 : 300.000) in fünf Blattern und fünfzehnfachem Farbendruck. Wien, 1889.

58. Annales de l' observatoire de Moscou Publiées par le Prof. D-r Th. Bredechin. Deuxième série. Volume I., 2. livraison. Moscou 1888.

59. Register zu der Bänden 91 bis 96 der Sitzungsberichte der mathematisch naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. XII Wien. 1888.

60. Босанска Вила. Лист за забаву, поуку и књижевност.

Година I. 1886. Уредник Никола Т. Кашиковић.

Година II. 1887. Уредили Никола Шумоња и Никола Т. Кашиковић.

Година III. 1888. са 43 слике. Уредник Никола Т. Кашиковић.

Година IV. 1889. Са 26 слика. Издао и уредио Никола Т. Кашиковић.

61. Позориште. Уређује А. Хаџић. Год. XII. Бр. 13—15. Год. XIV. Бр. 1—12. Год. XV. Бр. 1—20. Нови Сад 1888, 1889, 1890.

62. Die obertriadische Flora der Lunzer-Schichten und des bituminösen Schiefers von Raibl. Von D. Stur. (Aus dem CXI. Bande der Sitzb. der kais. Akademie der Wissensch. I. Abth. März-Heft. Jahrg. 1885.) Wien, 1885.

63. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Zeitschrift für die Volkskunde der Bewohner Ungarns und seiner Nebenländer. Redigiert und herausgegeben von Prof. D-r Anton Herrmann. I. Jahrgang. 1887—89. III. Heft. Budapest, 1889.

64. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. Volumen XIX. Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663—1671). Zagrabiae 1888.

65. Istoria hrvatskoga pravopisa latinskiem slovima. Napisao d-r T. Maretić. U Zagrebu 1889.

66. Glava. Napisao Pavle Mantegazza preveo Petar Kuničić (XV. knjiga „Knjižnice za mladež“ koju izdaje hrvatski pedagoško-književni sbor.) U Zagrebu, 1889.

67. Dušeslovje. Napredujučim Slovencem napisal France Lampe doktor bogoslovja in mudroslovja, profesor bogoslovja. I. zvezek. V Ljubljani, 1889.

68. Zabavna knjižnica. Založila in na svetlo dala Matica Slovenska. V. zvezek Erjavčevi izabrani spisi II. del. V Ljubljani, 1889.

69. Letopis Matice Slovenske za leto 1889. Uredil d-r. Lovro Požar, V Ljubljani 1889.

70. Вѣстникъ славянства. Сборникъ издаваемый проф. Владиміромъ Качановскимъ. 1889. Книга III. Казань 1889.

71. Magyar tud. akadémiai almanach polgári és csillagászati naptárral MDCCCLXXXIX. Budapest, 1889.

72. A magyar tudományos akadémia évkönyvei. — Tizenhetedik kötet — VI. darab. Budapest, 1888.

73. A magyar tudom. akadémia értesitője. XXII. évf. (1888) 2—6 szám. XXII. évf. (1889) 1. szám. Budapest, 1888, 1889.

74. A magy. tudományos akadémia elhúnyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. V. köt. 5—8 szám. Budapest, 1888, 1889.

75. Nyelvtudományi közlemények. XXI. köt. 1, 2. szám. Budapest, 1887, 1888.

76. Értekezések történelmi tudományok köréből. XIII. köt. 9—12 szám. — XIV. köt. 1—4 szám. Budapest, 1888, 1889.

77. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IX. köt., 8—10 szám. — X. köt. 1, 2, 4. szám. Budapest. 1888, 1889.

78. Értekezések a nyelv-és széptudományok köréből; XIV. köt. 8—10 szám. Budapest. 1887, 1888.

79. Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. III. köt. 1 szám. Budapest, 1889.

80. Az elekrodynamometer általános elmélete. Dr. Fröhlich Izidor 1. tagtól. Budapest, 1888.

81. A mathematikai és természettudományi közlemények. Szerkeszti B. Eötvös Loránd. XXIII. köt. I—III. szám. Budapest, 1888.

82. Mathematikai és természettudományi értesitő. Szerkeszti König Gyula. VI. köt. 2—9 füzet. — VII köt. 1—3 füzet. — Budapest, 1888.

83. Természettudományi értekezések. Szerkeszti Szabó Jozsef. — XVII. köt. 6 sz. — XVIII. köt. 1—5 szám. Budapest, 1887, 1888, 1889.

84. Archaeologiai értesitő. Szerkeszti Hampel József. VIII. köt. 3—5 szám. — IX köt. 1, 2 szám. Budapest, 1888. 1889.

85. I. Rákóczy György és a porta. Levelek és okiratok. Szerkesztették Beke Antal és Barabas Samu. Budapest, 1888.

86. Lex falcidia és quarta falcidia. Értekezés a pandecta-jog köréből. Irta Rentmeister Antal. Budapest, 1888.

87. A nemzetgazdaságtan haladása és iránya az utolsó tizenöt év alatt. Irta Dr. Pisztóry Mór. Budapest, 1888.

88. Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526—64. Irta Dr. Acsády Ignácz. Budapest, 1888.

89. Monumenta Hungariae Historica. Sect. III. Monum. Comitiorum Transsylvaniae. T. XIII. (1661—1664). Budapest, 1888.

90. Mathematische und naturwisseuschaftliche Berichte aus Ungarn. Redigirt von J. Fröhlich. Sechster Band. 1889.

91. Ungarische Revue. Herausgegeben von Paul Hunfalvy und Gustav Heinrich. 1888. 7—10 Heft. — 1889. 1—3 Heft. Budapest, 1888, 1889.

92. Monographia chrysididarum orbis terrarum universi. auctore Alexandro Mocsáry. Dissertatio inauguralis in academia scientiarum hungarica. Budapestini, 1889.

93. Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae universitatis r. scientiarum budapestinensis. Pars prima. Budapestini, MDCCCLXXXIX.

94. Catalogus codicum bibliothecae universitatis r. scientiarum budapestinensis. Budapestini, MDCCCLXXXI.

95. Разни записи. Написао Н. Дучић, архимандрит. (Прештампано из XXI. књиге Starina југославенске академије знаности и умјетности.) У Загребу, 1889.

96. Словенски рукописи у Народној Библиотеци у Паризу. Написао Н. Дучић. архимандрит (Прештампано из XXI књиге Starina југославенске академије знаности и умјетности.) У Загребу 1889.

97. Nouveaux mémoires de la Société impériale de naturalistes de Moscou. Tome XV. Livraison 6. — Moscou, 1889.

98. Sprawozdanie z czynności zakladu narodowego imenia ossolinskich za rok 1889. We Lwowie, 1889.

99. Huitième congrès archeologique à Moscou 8 Janvier 1890. Moscou 1890.

100. Примједбе на Пројекат закона о црквеским властима источне православне цркве у краљевини Србији од Н. Дучића, архимандрита, Београд, 1889.

101. Краљице Наталије повратак у отаџбину. Спев Србина-Милоша Грабовачког. У Земуну. 1889.

102. Србинови Записници. Пише у везаном слогу Србин-Милош Грабовачки. Бр. 45. 47. У Земуну 1889. —

103. Obyvatelstvo královstvi Srbského. Se zvláštnim zřetelem k poměru sexuálnimu. Piše Jan Srb. Zvláštni otisk z „Athenaea“ 1890, čis. IV.)

104. Orvos-természettudományi értesitö, as erdélyi Muzeum-egylet orvos-természettudományi szakosztályának az 1889-ik évben tartott szaküléseiről és népszerü természettudományi estélyeiről. — 1889. XIV. évfolyam.

I. Orvosi zak. I, II, III. füzet.

III. Népszerü szak. I. II, III. füzet.

Kolosvárt, 1889.

105. Славянскія извѣстія. Редакторъ-издатель В. В. Комаровъ. Годъ. 1890. № 1—16. С. Петербургъ 1890.

106. Коло. Лист за забаву и књижевност. Власник и уредник Дан. А. Живаљевић. Год. I. Број 1. и 31. Год. II. Бр. 2 и 3. У Београду, 1889, 1890.

107. Нова Зета. Мјесечни књижевни лист. Год. II. Свеска 1. Цетиње, 1890.

108. Atti della Reale Accademia dei Lincei.

Anno CCLXXXV. — 1888. Serie quarta. Volume IV-o, Fascicolo 1, 2, 6 — 13. Roma 1888.

Anno CCLXXXVI. — 1889. Serie quarta. Volume V-o, Fascicolo 1—12. Volume V-o, Semestre 2-o, Fascicolo 1—12. Volume VI-o, Fascicolo 3—5. Roma, 1889.

ПОПРАВКЕ

НА СТРАНИ	У ВРСТИ		ЧИТАЈ:
160	6	оздо	постајању
170	9	«	умива
171	14	озго	клице
174	16	«	градова
175	5	«	припомогла
«	6		заузимала
«	17	«	и своју њивицу
176	4		ред
«	1	оздо	тамјан
181	3	озго	власни
198	20	«	јавним
199	6	«	науку
«	7	«	закона
202	9	оздо	руком

Број ђака у свима школама Краљев. Србије

од 1839 до 1879 год.

Вел. школа — Богословија — Гимназије и Реалке — Учитељ. школа — Виша жен. школа — Основне школе

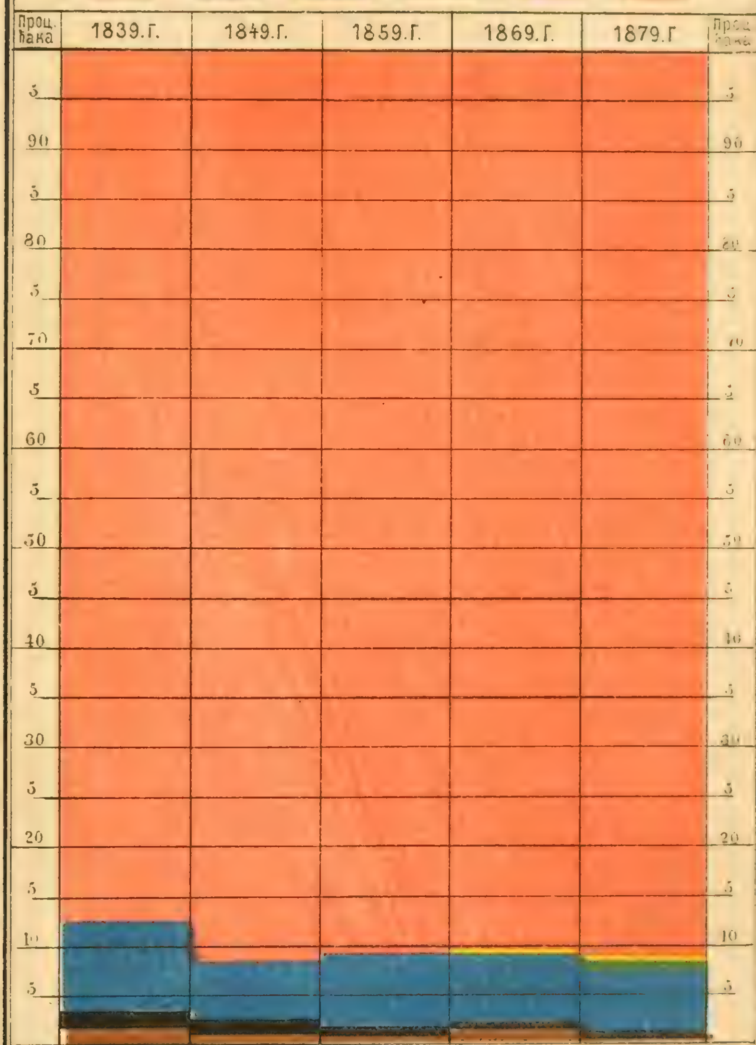

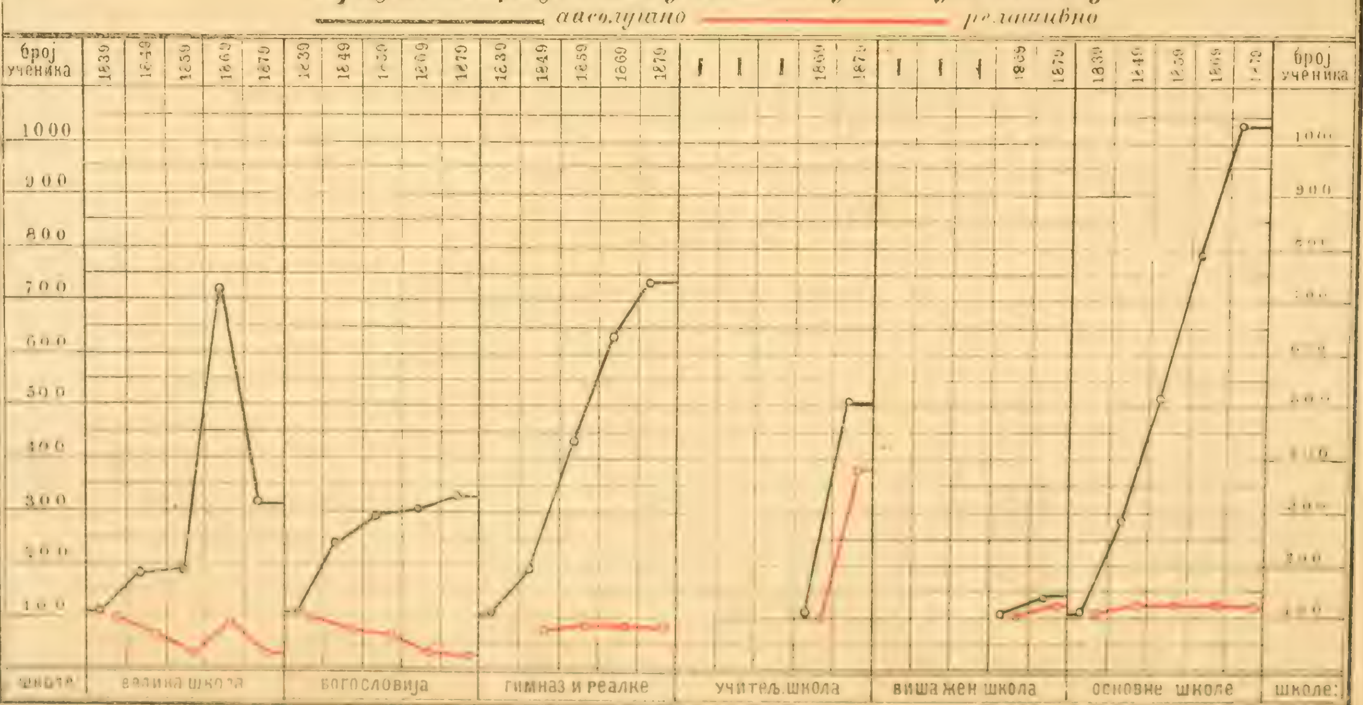
Бројно напредовање ученика од 1839 до 1879 год.
апсолутно
релативно
број ученика
1839
1849
1859
1869
1879
1000
900
800
700
600
500
400
300
200
100
школе:
велика школа
богословија
гимназ и реалке
учитељ. школа
виша жен школа
основне школе

Нема више на продају ових књига:

А. ИЗДАЊА УЧЕНОГА ДРУШТВА.

		дин.	пара
1.	**Српски споменици из дубровачке архиве.** Преписао [illegible] Медо Пуцић. Књига I	2	40
2.	**Преписка Венедикта Краљевића о унији**	—	40
3.	**Деловодни протокол Карађорђев.** Грађа за новију српску историју. Део I	1	60
4.	**Света Гора** са стране вере, уметности и повеснице. Од Д. Аврамовића	—	80
5.	**Српске народне пјесме** из Босне и Херцеговине. Скупио Богољуб Петрановић. Књига I (1867)	4	80
	Књигу III (1870) издао је сам скупљач.		
6.	**Мисли о важности,** правцу и средствима за унапређивање књижевности српско-хрватске. Од Огњ. Утјешеновића Остројинског	1	—
7.	**Историја умног развића Јевропе,** од Џ. В. Дрепера. С енглескога превео Мита Ракић. Део I	2	[illegible]

Б. ОТИСЦИ ИЗ ГЛАСНИКА.

1.	**Acta archivi Veneti.** Преписао д-р. J. Шафарик. Књига I и II.	4	[illegible]
2.	**Грбови српских земаља.** Нацрт М. А. Симића	—	[illegible]
3.	**Предлог за изучавање живота** народа српског. Од А. Чумића	—	[illegible]

В. КЊИГЕ, КОЈЕ СУ ПРЕШЛЕ У СВОЈИНУ ДРУШТВА.

1.	**Географијско-статистични речник** Србије. Од Ј. Гавриловића	1	20
2.	**Српска синтакса.** Од Ђ. Даничића	4	80
3.	**Богомили.** Од д-ра Б. Петрановића	1	60

ИЗДАЊА

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

I. Зборници. (71 и 15 = 86):

	дин.	пара
Гласник 1 до 71. — Од књиге 29 до 71 продаје се комад по	2	—
—— Само књига 67 стаје	3	—
—— Нема више на продају књиге 1 до 28.		
Гласник II ог одељка. I. Протокол шабачког магистрата 1808 до 12	1	—
—— II. Споменици о Шћеп. Малом. Исписао С. Љубић.	1	—
—— III. IV, V. VI. Споменици из будимског и пештанског архива. Од Г. Витковића, књига по	1	—
—— VII. Житија краљ српских, уредио Иван Павловић 1877	1	—
—— VIII. Крмчија морачка, од Н. Дучића, 1877	1	—
—— IX. Приповетка о Александру Великом, од Ст. Новаковића, 1878	1	—
—— X. Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. Скупио и на свијет издао В. Богишић. Књига I. С расправом о «бугарштицама» и с рјечником	2	—
—— XI. Морава, са 61 сликом, од А. Алексића	2	—
—— XII. Дечанске хрисовуље, од М. С. Милојевића	1	—
—— XIII. Борба добровољачког ибарског кора, од Н. Дучића. 1881	2	—
—— XIV. Историјски споменици из италијанских архива, од В. Макушева, II. књига, 1882	2	—
—— XV. Ортоптере у Србији, од д-ра J. Панчића, 1883.	1	—
—— Нема више на продају књиге VII.		

II. Посебна дела. (7 и 9 = 16):

0. **Српски споменици из дубровачке архиве.** Преписао кнез Медо Пуцић, књига II.	1	60
0. **Историја умног развића Јевропе.** Џ. У. Дрепера, II. део	2	40
1. **Опис древности српских у Светој Гори.** Од Д. Аврамовића.	—	80
2. **Српске народне песме.** Од К. Хаџи-Ристића	—	50
3. **Српске народне приповијетке,** понајвише кратке и шаљиве. Скупио Вук Врчевић, књига I. 1868	1	20
4. **Српске народне игре.** Описао Вук Врчевић	—	40
5. **Српска библиографија,** 1741—1867. Од Ст. Новаковића	4	—
6. **Elenchus plantarum vascularium quas aestate a. 1873 in Crna Gora legit** Dr J. Pančić	1	—
7. **Essaie de quadrature du cercle.** Par D. Nešić	—	80
8. **Le pendule compensé n'éxiste pas.** Par L. Klerić	—	50
9. **Историја српскога народа.** Од П. Срећковића. Књига I.	3	—

III. Отисци из Гласника. (3 и 1 = 4):

.. **Српски историјско-етнографски музеј.** Предлог и нацрт Ст. Новаковића. Београд 1872	—	40